

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

Р.РАСУЛОВ, С.АТИЯЗОВ

**ЎЗБЕК ТИЛИ
ФЕЪЛЛАРИНИНГ
МАЪНО ТУЗИЛИШИ**

ТОШКЕНТ – 2012

Монографияда ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг маъно тузилиши - маъно таркиби ҳақида фикр юритилади. Феъл маъноси таҳлил қилиниши натижасида унинг таркибий қисмлари, мантикий булаклари (семалари) аниқланади ва шу асосда феъл маъноси изоҳланади. Иш тилшунослар, олий ўқув юрғларининг талабалари – бакалавр ва магистрантлари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори, профессор
Ҳ.Ғ.Неъматов

Тақризчи: ЎзР ФА академиги, филология фанлари
доктори, профессор А.Ҳожиёв

Монография Низомий номидаги ТДПУ илмий кенгашининг
2005 йил 29 сентябрдаги 2-сонли қарорига кўра нашрга тавсия
этилган.

КИРИШ

Тилнинг имконият сифатида нутқда рўёбга чиқиши, нутқ орқали воқе бўлиши - тил ва нутқ диалектик муносабати сўзда — тил ва нутқ бирлигида амалга ошади. Демак, тил нутқ орқали, нутқ эса тил бойлиги (материали) орқали намоён бўлади. Тил бойлиги, асосан, сўз (лексема)лар бўлиб, улар шакл ва мазмун томонига - товуш ва маъно таркибига эгадир. Сўз ўзининг ана шу энг муҳим икки томони билан ижтимоий-амалий, илмий қийматга эга бўлади.

Сўзнинг семантик тузилиши (структураси) бевосита маъно (семема) билан боғланади. Чунки семантик қурилишга эга бўлмаган маъно йўқ. Ҳар бир маъно семантик тузилишига, таркибига кўра «баҳоланади». У муайян сўзнинг мазмун томонини ҳосил қилиб, ўз товуш асоси - ифода томони билан биргаликда, бир бутун ҳолда тил ва нутқда муайян вазифа бажаради. Аниқроғи, маъно руҳий моҳият — онг ҳодисаси сифатида ўзининг ташки (экстралингвистик) асосига эга. Ҳар бир мустақил маъноли сўз асосини ҳосил қилувчи объектив борлиқ предмет, нарса - ходисалари ўзининг табиий тузилишига, қурилиш аъзоларига эга бўлиб, уларнинг ҳар бири тилдаги (лисоний) номида - тил бирлиги (сўз)да, сўз маъносида акс этади.

Сўзнинг маъноси, маъно таркиби муайян мантикий бўлаклардан, таркибий қисмлар (семалардан) ташкил топади. Бу мантикий, таркибий қисмлар сўз маъносини шакллантириб, ҳар бир маънонинг алоҳида тил «бирлиги» сифатида мавжудлигини таъминлайди. Сўз маъносининг таркибий қисмлари нутқда муайян хабар (дарак) ташиydi. Демак, сўз маъносининг кичик мантикий, таркибий қисмлари ўзаро барқарор бутунлик (система) муносабатида бўлиб, маънонинг нутқий «ифодаси» сифатида хизмат қилади.

Сўзнинг маъно таркибини (тузилишини) ўрганиш, таҳлил қилиш сўз маъносининг мантикий бўлақларини аниқлаш, таркибий қисмларининг хилларини белгилаш, ҳар бир семанинг маъно (семема) таркибидаги ўрни, аҳамиятини ёритиш, бошқа семаларга бўлган муносабатини очиш - маънолар орасидаги мантикий алоқани топиш (семантик синтагмани ҳосил қилиш) - шунга кўра сўзларнинг ўзаро парадигматик ва синтагматик муносабатларга киришиш, сўзлар

каторини тузиш, парадигматик муносабатдаги сўзларни бир-биридан фарқлаб турувчи семаларни аниқлаш, топиш имконини беради. Бунинг натижалари эса семасиология, лексикография, лексикология, умуман, тилшуносар учун катта илмий-амалий аҳамиятга эга. Шунга кўра ўзбек тилидаги феълларнинг, жумладан, ҳолат феълларининг маъно тузилишини, таркибини алоҳида ўрганиш гоят муҳимдир.

Ҳолат феълларининг маъно таркибини белгилашда, асосан, лингвистик - семантик назарияга - унинг дифференциал - семантик таҳлил қилиш усулига суяндиқ. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ушбу сўз маъносини таркибий қисмларга ажратиб ўрганиш усули (компонент таҳлил усули) маънонинг таркибини, тузилишини аниқлашда энг асосий ва қулай усуллардан биридир.

Дифференциал - семантик усул ёрдамида ҳолат феълларининг маъно таркибини таҳлил қилишда муштарак (архисема), бирлаштирувчи (интеграл) сема ва фарқловчи {дифференциал} сема тушунчаларидан фойдаландиқ. Бу семалар маънонинг (семеманинг) таркибини ўрганишда семантик ўлчов вазифасини бажаради. Бинобарин, ҳолат маъносига эга сўзларни аниқлаш ва изохлаш учун айни сўзларнинг маъно таркибидаги семаларни моҳиятига кўра: муштарак сема, бирлаштирувчи сема ва фарқловчи семаларга бўлдиқ. Улар асосида ҳолат маъноли феълларни изохладиқ. Муштарак, бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар моҳият эътиборига кўра ўзига хосдир. Улар ўзига оид суз маъноларини тилда ҳам, нутқда ҳам изохлайди, «баҳолайди».

Шунини таъкидлаш лозимки, сўзнинг маъно таркибидаги муштарак, бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар маъно (семема)нинг оддий миқдорий йиғиндиси эмас, балки сўз маъносининг таркибида ўзига хос система ва структурани ташкил қилиб, тилнинг (нутқнинг) алоқа - аралашув вазифасини бажариши учун хизмат қилади. Муштарак сема асосида ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг семантик майдони ҳосил бўлади. Аниқроғи, айни феъллар маъносининг муштарак семаси «ҳолат» бўлиб, у бундай феълларни бир катта доирага киритади. Яъни муштарак сема сўз маъносининг моҳиятини ифодалайди.

Бир мантиқий синфга кирувчи предметларда ҳар бирининг умумий ва алоҳида белгилари бўлганидек, маъноси «ҳолат» муштарак семали феълларда ҳам фарқловчи семалар мавжуд. Чунки феъллар фарқловчи семалари билан аниқ мантиқий ифодага, умумийликдан нисбий ажралошга эгадир.

«Ҳолат» муштарак семали феъллар фарқловчи семадан бошқа семага ҳам эга бўлади. Бу сема «ҳолат» муштарак семали феълларнинг маълум гуруҳлари учун умумий. Бундай семалар муштарак сема билан фарқловчи семалар ўртасида туради, муайян

хабар ташийди - бирлаштирувчи сема саналади. Бирлаштирувчи семалар ҳам нисбий мустақил бўлиб, фарқловчи семаларга нисбатан ҳажм жиҳатдан кенг, яъни бирор лексик - семантик гуруҳ (АСГ)га кирувчи сўз маъноларига хос умумий хусусиятларни ўз ичига олади. Аммо бирлаштирувчи сема муштарак семага нисбатан ҳажм жиҳатдан тор, чунки у фақат муайян кичик доирага хос сўз маъноларининг таркибий қисмлари билан боғланади. Муштарак сема эса сўз маъносининг ҳажм жиҳатдан энг кенг, мазмунан бой мантикий бўлаги, чегарасидир. «Ҳолат» муштарак семали феълларнинг ҳар бир ички АСГи ўзига хос бирлаштирувчи семаларга эга бўлади.

Барқарор бутунлик (система) таркибидаги бирликларнинг узро карама - қарши жуфтларга ажралиш қонуниятини (дихотомия принципини)га кура сўз маънолари даставвал умумий ва фарқли семаларга бўлинади. Умумий сема ўз ичиди муштарак ва бирлаштирувчи семаларга ажралади. Бирлаштирувчи сема билан муштарак сема фарқловчи семага нисбатан умумий сема ҳисобланади. Бирлаштирувчи сема ҳам даставвал муштарак сема таркибида бўлиб, таҳлил натижасида ажратилади. Бири иккинчисига нисбатан қиёсан олинганда, ҳолат феъллар маъноси муштарак семасининг умумийлиги кенг бўлиб, ўзбек тили доирасида ҳолат феълларига хос муҳим сема саналади. Бирлаштирувчи семанинг фарқловчи семага нисбатан умумийлиги муштарак сема умумийлигига нисбатан иккинчи даражали ҳисобланади. Бирлаштирувчи сема ҳам муштарак семага ўхшаш, аммо ҳамма вақт ундан сўнг аниқланадиган, муштарак семанинг таъсир доирасини нисбатан торайтириб берадиган сема сифатида бирор АСГни ташкил қилувчи кичик барқарор бутунликларни белгилайди.

Фарқловчи семалар ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг мустақиллигини кўрсатувчи семантик белги сифатида хизмат қилади. Уларда сўз маъносининг ўзига хосликлари, ҳиссий-таъсирчан бўёғи, нутқий хосланиши акс этади.

Ҳар қандай умумийлик хусусийликдан, алоҳидалиқдан, уларнинг мантикий ички боғланишидан юзага келади ва вазиятга қараб хусусийлик орқали намоён бўлади, яшайди. Яъни ҳолат умумийлик сифатида, унга хос белги-хусусиятлар эса хусусийлик сифатида воқеалашади. «Ҳолат» муштарак семали феълларнинг фарқловчи семаси ҳолат феълларининг мустақиллигини, алоҳидалигини таъминловчи, тил ва нутқ бирлиги сифатида изоҳланишига хизмат қилувчи сема ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, сўз маъноларининг таркибий қисмлари (семантик компонентлари, семалари)ни миқдор жиҳатдан чегаралаш нисбийдир. Асосан, диққат - эътибор сўз маъносининг энг муҳим семаларига; маънони тил «бирлиги»

сифатида шакллантирувчи, нутқ фаолиятида фаоллигини таъминловчи семаларга, яъни фарқловчи семаларга қаратилади. Суз маъноларининг семалар таркибида эса фарқловчи семалар, одатда, биттадан ортиқ бўлади. Бундай ҳолларда текшириш манбаининг табиатидан, талабидан, мақсадидан келиб чиқиб, фарқловчи семалардан энг зарурийси, муҳими олинади, бошқаси имконият сифатида сақланади. Демак, ҳолат феълларининг маъно таркибидаги муҳим, зарурий фарқловчи семаларни аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

Ҳолат феълларининг муштарак семаси «ҳолат» бирлаштирувчи ва фарқловчи семаларда равшанлашиб, аниқ изоҳга эга бўлади. Бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар маънонинг аниқлик киритувчи мантикий бўлаклари, таркибий қисмлари сифатида муштарак сема билан диалектик боғлиқликни ташкил қилади, семантик системани шакллантиради.

Муштарак сема, бирлаштирувчи сема ва фарқловчи семаларнинг ифода воситалари асосида тузилган синтактик бирлик (конструкция)лар ҳолат феъли маъносининг изоҳи бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари маъносини таркибий қисмларга ажратиб ўрганиш натижасида бу семантик майдоннинг қуйидаги лексик-семантик гуруҳлардан ташкил топиши аниқланди:

1. Давомли ҳолат феъллари.
2. Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари.
3. Ижро ҳолати феъллари.
4. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари.
5. Малака ҳолати феъллари.
6. Образли ҳолат феъллари.
7. Биологик ҳолат феъллари.
8. Физиологик ҳолат феъллари.
9. Психик ҳолат феъллари.

Бу лексик - семантик гуруҳларда «ҳолат» муштарак сема, «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «малака», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» каби маъно бўлаклари эса бирлаштирувчи сема бўлади.

ДАВОМЛИ ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ

МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари сирасида давомли ҳолат ифодаловчи феъллар нисбатан кўп. Бундай феъллар чегараланмаган, вақт жиҳатдан тугалланиши ноаниқ булган давомий ҳолатни ифодалайди. Бунда давомийлик турли сабаблар асосида изоҳланади. Ҳолат феълларида ҳолатнинг давомли бўлиши, давомийлиги мантикий – фалсафий асосга эга. Чунки муайян ҳолатдаги нарса – предмет ўз ҳолатининг давомийлиги билан ҳам ажралиб туради. Давомийлик белгиси предмет ҳолатининг муҳим томонларидан бири сифатида изоҳланиши ва у вазиятга қараб, фаол бўлиши ёки юзага чиқишга тайёр турган имконият сифатида баҳоланиши мумкин. Бу ҳолда ҳам давомийлик предмет ҳолати билан бевосита боғлиқ, унинг муҳим томони, таркибий қисми бўлиб кузатилади. У ҳолат орқали юзага чиқади. Предмет, унинг ҳолати ва ҳолатнинг муайян ўринда содир бўлиши, айни жараён вақт жиҳатдан ҳам белгиланиши зарурий ва табиийдир. Чунки ҳар бир нарса – ҳодиса, ҳаракат, ҳолат ўрин ва вақт жиҳатдан белгиланиши мумкин. Демак, мавжуд ҳолатнинг тилда – феъл маъносида ифодаланиши ва бу ҳолат давомийлик хусусиятига эга бўлиши билан фарқланиши, давомийлик вақт билан ўлчаниб, нисбийлиги билан изоҳланиши муҳимдир. Бунда нисбийлик ҳолат давомийлигининг вақт жиҳатдан узоқ ёки қисқа бўлиши билан аниқланади. Айтиш мумкинки, ҳолат, мавҳум жараён сифатида, давомийлик белгисига кура конкретлашади. Шундай қилиб, «ҳолат» муштарак семали ва «давомийлик» бирлаштирувчи семали феълларнинг фарқловчи семаларини аниқлаш, изоҳлаш мақсадга мувофиқдир. Давомли ҳолат феълларининг фарқловчи семаси турли мантикий ифодаларга эга. Булар:

а) «жойлашмоқ»: турмоқ, ўтирмоқ, ётмоқ, қолмоқ. Бу ҳолат феъллари қайд этилган мантикий ифодасига кўра кичик семантик гуруҳни ташкил қилиб, улар ушбу семаси асосида умумийликдан нисбий ажралади.

«Жойлашмоқ» ифодали маънога эга феъллар муайян ҳолатдаги инсон, ҳайвон ва предметнинг муайян ўринда (сатҳда) жойлашишига, сатҳ билан чегараланмаган давомий алоқага киришишига, шаклига кура ўзаро фарқланади. Демак, бундай давомий ҳолат феъллари шахс ва турли нарса-предметларнинг муайян сатҳда муайян ҳолатда бўлишини ифодалайди. Аниқроғи, бундай ҳолларда «жойлашмоқ» мантикий ифодаси муайян сўз маънолари учун умумий бўлса, унга нисбатан хусусий бўлган сўз маънолари ушбу мантикий ифодага эга фарқловчи семани қандай «тушуниши»га, ўзида қандай

ифодалашига кўра ўзаро ажралиб туради. «Жойлашмоқ» фарқловчи сема қуйидаги туб феълларда кузатилади:

Турмоқ¹ – тик ва оёққа таянган ҳолатда бўлмоқ: Булутларга ёндош осмон остида киприкдаги ёшдай турибди дорбоз (А.Орипов). Тешабой айвон устунига суяниб, узоқ турди (М.Исмоилий). Айиқ уни кўрдими-йўқми, кочмасдан бемалол турарди (Ғ.Жаҳонгиров).

Ўтирмоқ – қаддини тик тутиб, думғазага таянган ҳолатда бўлмоқ: Йиғилиш президиумида таникли олимлар, конструкторлар, ёзувчилар вакиллари ўтирибди (Ғулистон). Харсанг тош устида оёгини сувга ботириб, Умида ўтирибди (С.Ахмад). Иккови ҳам индамай утираверди (Лайли ва Мажнун).

Ётмоқ – горизонтал жойлашган ҳолатда бўлмоқ: Мана бугун ҳам Мансур ўз ўртоғи Славка билан қирғоқда ётибди (Шухрат). Маст уйқуда ётган Мухайё эркаланиб ингради (А.Қаххор). Она тупрок оромда ётар (Зулфия).

Қолмоқ – ўз ўрнида жойлашган ҳолатда бўлмоқ: Супада ёлғиз қолдим (Н.Фозилов). Дадам қаёққа деганча қолаверди (А.Қаххор). Қалит хонада қолди (А.Иброҳимов).

Лексикография нуктаи назаридан турмоқ, ўтирмоқ, ётмоқ, қолмоқ феъллари «ҳолат» ва «давомийлик» умумий семаларига ҳамда «тик ва оёққа таянган», «қаддини тик тутиб, думғазага таянган», «горизонтал жойлашган» ва «ўз ўрнида жойлашган» каби фарқловчи семаларга эга. Бу семалар сўз маъносининг мантикий, таркибий қисмларини (компонентларини) ташкил қилувчилар ҳисобланади. Бундай изоҳ лексикография нуктаи назаридан тўғри ва асосли. Аммо бу тартибдаги изоҳ сўзларнинг нутқ фаолиятида, нутқ бирлиги сифатида муайян вазифани бажариш талабига мувофиқ эмас. Юқоридаги таҳлилда фақат сўз маъноларининг таркибий қисмлари ажратилган. Улар ўзаро бири иккинчисининг келиб чиқиши учун асос бўлиши жиҳатидан мантикий алоқага, боғланишга эга. Аммо муштарак сема, бирлаштирувчи сема ва фарқловчи семаларни ифодаловчи феъл маънолари юқоридаги тартибда, яъни умумийдан хусусийга қараб, чегараланишда ўзаро семантик – синтактик боғланиш хусусиятига эга эмас. Уларнинг нутқ бирлиги сифатида изоҳланиши учун сўз маъносининг таркибий қисмларини ифода этувчи birlikлар (сўз ёки сўз бирикмалари) қуйидагича тартибда қайд этилиши лозим: турмоқ – «ҳолат», «давомийлик», «тик ва оёққа таянган» – «тик ва оёққа таянган ҳолатда бўлмоқ.

б) «жараён»: турмоқ, ётмоқ, ўтирмоқ, тунамоқ, қолмоқ. Бундай мантикий ифодага эга ҳолат феъллари шахснинг муайян ҳолатда, аммо

¹ Феълларнинг изоҳини беришда ўзбек тилидаги изоҳли ва таржима лугатларидан фойдаландик.

«ҳаракатчан» кўринишда булишини ифодалайди. Айни ҳолларда ҳам шахснинг муайян сатҳ, ўрин билан боғлиқлиги нисбатан давомий бўлади. Демак, ушбу ҳолат феълларида ифодаланган тушунча – жараён ҳам сатҳ билан боғлиқ ҳолда кузатилади. Бундай ҳолларда ҳам сатҳ ифодаловчи сўзлар, аввалги турдагидек, муайян каторда, сўзнинг муайян грамматик шаклида кўлланади, ўрин келишиги кўшимчаси билан шаклланади – нутқ бирлиги бўлади. «Жараён» ифодали феъл маънолари нутқда қуйидаги фарқловчи семалари орқали намоён бўлади:

Турмоқ – ўрнашиб кун ўтказган ҳолатда бўлмоқ: У киз ҳам шу ётоқда турарди (О.Ёкубов). Улар бир гузарда туришарди (О.Мухторов). Мели амаки бундан уч ховли нарида турардилар (Ф.Мусаёнов).

Ётмоқ – маълум жараёнда кун ўтказган ҳолатда бўлмоқ: Аёз тунда молхонада ётардим (Кунларим). Бой бир ҳафта ўйида алаҳлаб ётади (С.Юнусов). Сергей ... госпиталда уч кун ётди (Ҳ.Ғулом).

Ўтирмоқ – I. Маҳбуслиқда кун ўтказган ҳолатда бўлмоқ: Ҳозир шаҳар жандарм турмасида йигирмадан ортиқ киши ўтирибди (М.Исмоилий). Шўҳлиги бошига етиб, бир-икки йил ўтириб чиқди (Р.Раҳмонов). II. Ўзлаштирмовчи сифатида кун ўтказган ҳолатда бўлмоқ. Адолатхоннинг кизи Умри уйида дарс тайёрлашга шароит бўлмагани сабабли олгинчи синфда икки йил ўтирибди (Ҳ.Назир).

Тунамоқ – тунни уйку билан ўтказган ҳолатда бўлмоқ: Азмиддин кеча кайнатаси Салимбойникида тунади (Ҳ.Ғулом). Шу болхонада тунади (Шухрат). Тоғда тунадим (О.Матжон).

Колмоқ – илгаригидек кун ўтказган ҳолатда бўлмоқ: Яна ёлғиз колдим (С. Аҳмад).

Демак, «жойлашмоқ» фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс ёки предмет ҳолатининг нисбатан турғунлигини ифодалаши билан, «жараён» фарқловчи семали ҳолат феъллари эса шахс ҳолатининг нисбатан ҳаракатчанлигини англатиши билан ўзаро фарқланади.

в) «миқдорий»: икковлашмоқ, тўрттовлашмоқ. «Миқдорий» мантикий ифодасига эга ҳолат феълларида шахснинг (ҳолат ижрочисининг) бирдан ортиқлиги англашилади. Бу ифода (миқдорий аниқлик) сўзнинг ўзаги маъносидан қайд этилади. Бундай ҳолат феълларидаги давомийлик вақт ва ўрин нуктаи назаридан аввалги турларга нисбатан ифодаланмаган бўлади. Бундай изох ҳам бевосита феълнинг ўзаги маъносидан келиб чиқади. Бошқача айтганда, мантикий-фалсафий жиҳатдан ҳар қандай предмет, жараён маълум вақтда, муайян ўринда бўлади. Ўрин ва вақт предмет ва ходисаларнинг яшаш усуллари, мавжудлик белгиларидир, Демак, бу белгилар миқдор хусусиятига эга давомий ҳолат феълларида кузатилиш даражасига кўра мавҳум, ноаниқдир. Улар муайян тил

бирликлари оркали ифодаланмаган бўлади.

«Миқдор» мантикий ифодали ҳолат феълларининг узига хослиги шундаки, бундай феъллар ўзакка - жамловчи сонга феъл ясовчи қўшимчанинг қўшилиб, феъл ясалишидан ҳамда нисбат аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Демак, миқдорий ифодага эга давомий ҳолат феъллари ясама (мотивланган) феъл сифатида феълдан англашилган шахсни, унинг миқдор ва ҳолат белгисини ифодалайди. Масалан: Икковлашиб Шомансурни кирғок томон итаришди (Ф.Мусажонов). Тўрттовлашиб китобларни сандикларга жойлашди (О.Ёкубов). Икковлашмоқ кўп ишлатилади. Тўрттовлашмоқ кам қўлланади, адабий тилга хос.

Шундай қилиб, ўзбек тилидаги ҳолат феъллари семантик майдонининг давомли ҳолат феъллари ЛСГи фарқловчи семасига кўра мустақил шакл ва мазмун томонига эга бўлади. Фарқловчи сема давомли ҳолат феълларининг нутқ бирлиги сифатида қўлланишини, муайян хабар, дарак ташишини таъминлайди.

ҲАРАКАТ НАТИЖАСИ БЎЛГАН ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ўзбек тилида ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари нисбатан кўп кузатилади. Бу феълларда ифодаланган ҳолат бевосита ҳаракат натижасида юзага келади. Бинобарин, ҳаракат ва ҳолат ўзаро боғлиқ бўлиб, булар орасидаги боғланиш бири иккинчисидан келиб чиқиши, бири асос, иккинчиси асосланувчи эканлиги билан изоҳланади. Бунда ҳаракат фақат таянч нуқтаси бўлиб қолмасдан, у бевосита ҳолатни юзага келтирувчи, унинг «туғилишида» бошланғич нуқталлиги билан ҳам муҳимдир. Ҳолат эса ҳаракатнинг давоми, унинг ҳолатга ўтиши, яъни тўхташи натижасида ҳосил бўлиши билан ўзига хосдир. Айтилганларга кўра ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари муайян микросистемани ташкил қилади. Ушбу ҳолат феъллари ЛСГи туб ва ясама феъллардан иборатдир.

Шуниси муҳимки, ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларида ҳолатга муайян ҳаракатдан ёки бирор ҳолатдан утилади. Яъни ҳолатга ўтишда ҳаракат баъзан аниқ "қурилишга" эга бўлса, баъзан акси бўлади. Бунда ҳаракат ташқи таъсирига кўра яширинлиги, аммо аслида мавжудлиги билан муҳимдир. Бошқача айтганда, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш ҳам аслида ҳаракат натижасида юз беради. Демак, ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари ҳаракатнинг намоён бўлишига, моҳиятига кўра:

- а) ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтишни ифодаловчи ва
- б) ҳаракат натижасида бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишни ифодаловчи турларга ажратилади.

"Ҳолат" муштарак семали, "ҳаракат натижаси" бирлаштирувчи семали ҳолат феълларининг "ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш" мантикий ифодаси фарқловчи сема бўлиб хизмат қилади. Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтишни ифодаловчи ҳолат феълларида предмет, баъзан шахснинг муайян ҳаракатдан тезда, бирдан ҳолатга-ҳаракатсиз вазиятга ўтиши англашилади. Албатта, бунда шахс ёки предметнинг ҳаракатсиз кўриниши доимий эмас, балки нисбийдир. Ҳолат белгисига эга предметда ҳаракат нисбатан тургун бўлади, имконият сифатида сақланади.

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиши маълум вақтда ва муайян ўринда содир бўлади. «Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш» фарқловчи семаси шу мантикий булак(қисм)ни ўзида ташувчи: тўхтамоқ, тинмоқ, тинчимок, сўнмоқ, ўчмоқ, тамомламоқ, ўрнашмоқ каби ҳолат феълларида мавжуддир. Ушбу фарқловчи сема гапда муайян нутқ бирликлари орқали ифодаланиб, маъно доираси «тораяди». «Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш» мантикий ифодаси алоқа-аралашув нуқтаи назаридан аниқ изоҳланишига кўра миқдоран чегараланмаган бўлади:

Тўхтамоқ - I. Мутлако ҳаракатсиз ҳолатга ўтмоқ: Масалан: Саф ... таққа тўхтади (А.Қаҳҳор). Ҳовлининг ўртасига борганда тўхтади (О.Ёқубов). Жигули кишлокнинг энг четдаги ховли олдида тўхтади (Ф.Мусаҷонов). II. Тутаган ҳолатга ўтмоқ: Ўқиш тўхтади (А.Қаҳҳор). Олий ўқув юртларида ўқишлар тўхтаган (Ўзбекистон овози). III. Келишилган ҳолатга ўтмоқ: Шунинг учун қарор Тулага тўхтади (М.Исмоилий).

Тинмоқ. Бу феъл ҳаракатдаги предметнинг ҳаракатсизликка, муайян ҳолатга тўла утишини ифодалайди. Бунда ҳолат пайти предмет ҳаракатига нисбатан белгиланади. Предметнинг ҳаракатдан ҳолатга утиши, ҳолатли бўлиши, купинча, маълум вақтда юз беради:

Тинмоқ - тўхтаган ҳолатга ўтмоқ: Тонгга яқин қор тинди (Э.Воҳидов). Ёмғир пешиндан кейин тинди (А.Қаҳҳор). Кейин тўсатдан шамол тинди (Ў.Ҳошимов). ... кўрада хизматкорларнинг юришлари ... тинди (Ойбек).

Баъзан тин сўзи, тил бириги, нутқда — чи билан қатнашади: тинчимоқ. Бундай ҳолларда тинчимоқ феъли маъноси тинмоқ феъли маъносидан, унда ифодаланган ҳолатнинг юзага келиши ва унинг манбаининг, бажарувчисининг моҳиятига кўра фарқланади. Тинчимоқ маъносида ҳаракатнинг эгаси купинча инсон бўлади. Яъни тинчимоқ маъносидаги «ҳолат»семаси шахснинг ҳаракатдан ҳолатга аста, тадрижий равишда ўтганлигини билдиради. Айтиш керакки, ўзбек тили бўйича яратилган қатор ихсоли лўғатларда тинчимоқ маъносидаги ҳаракатдан ҳолатга ўтиш, ҳаракатдан тўхташ аста-секин амалга ошиши ва қул ҳолларда шахс билан боғлиқ бўлиши нима учундир ҳисобга олинмайди. Киёсланг: тинчимоқ - аста босилган ҳолатга ўтмоқ: Конфераньсе қўлини кўтариб, томошабинларни тинчитди (М.Исмоилий). Акбар ака аранг синфни тинчитди (Ф.Мусаҷонов). Вагон ҳийла тинчиб, энди шовқин-сурон ўрнини пассажирларнинг «пиш-пиш»и ... эгаллади (Ҳ.Назир). Йўталдан тинчиб, ўзига келгандан сўнг қорига қаради (Мирмуҳсин). Баъзан тинчимоқ феълида ифодаланган ҳолатнинг эгаси мавҳум бўлиб, у шахс билан ҳам, предмет билан ҳам боғланиши мумкин: Ҳамма ёқ тинчиди (Ғ.Жаҳонғиров). Ёмғир ёғиб, ташқари тинчиди (Н.Ёқубов). Ҳозир тун, ўрмон анча тинчиган (Ҳ.Назир).

Сўнмоқ - аста йўқолган ҳолатга ўтмоқ: Фақат гоҳи-гоҳида мушак учиб сўнади (Э.Воҳидов). Сўнг хоналарда шамлар милтирайди, сўнади (О.Мухторов). Ҳамид шайхнинг кузлари олдида кўёш шуълалари сўниб, туман тарқала бошлади (О.Мухторов).

Ўчмоқ - тезда йўқолган ҳолатга ўтмоқ: Ўтга тушроқ ташласа ўчади (Балогардон). Дадам тутунни дарров ўчирди (А.Қаҳҳор). Алимардон-

нинг кузларидаги табассум бирдан ўчди (Ў.Ҳошимов).

Сўнмоқ ва ўчмоқ сўзлари ўзаро синоним бўлиб, сўнмоқ маъносида предметнинг ҳаракатдан ҳолатга ўтиши қўпинча аста амалга ошиши ва тасвирийлик ифодаланса, ўчмоқ маъносида эса ҳаракатдан ҳолатга ўтиш тезда ва тўла юз бериши англашилади. Шунингдек, ўчмоқ руҳий таъсирга, яъни муайян ҳодиса ҳақида тўлиқ ва аниқ хабар беришига кўра ҳам ажралиб туради.

Тамомламоқ - тугатиш ҳолатига ўтмоқ: Иккинчи суғоришни тамомладик (Ўзбекистон овози).

Ўрнашмоқ-1. Жойлашган, яшаган ҳолатда бўлмоқ: Мен ётоққа ўрнашдим (А.Қаҳҳор). ... Араббой бултур Тошкентга келиб, бу ерда ўрнашган эди (П.Турсун). II. Ишга жойлашган, ўтган ҳолатда бўлмоқ: У вилоят газетасига масъул котиб бўлиб ўрнашди (А.Қаҳҳор).

«Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш» фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидаги мантикий ифодаларга ҳам эга:

а) «эшитилиш»: тинмоқ, тинчимоқ, ўчмоқ, сунмоқ, тухтамоқ, жимимоқ. «Эшитилиш» маъноли ҳолат феъллари товуш (овоз) таркибий қисмига эга бўлади. Бундай ҳолат феълларнинг муҳим белгиси ҳаракат натижаси бўлган ҳолатнинг бевосита эшитиш аъзоси билан боғлиқ ҳолда юзага келишидир. Бу семантик гуруҳ, асосан, туб феъллардан ташкил топади.

«Эшитилиш» мантикий ифодаси нутқда қуйидаги ҳолат феълларида кузатилади:

Тинмоқ - тезда тўхтаган ҳолатга ўтмоқ: Қўрада хизматкорларнинг ... товушлари тинди (Ойбек). Овоз бир зумгина тинди (М.Исмоилий). Бора-бора хўрозларнинг кичкирини тинди (Ў.Ҳошимов).

Тинчимоқ - аста тугаган ҳолатга ўтмоқ. Шеър аввалига тиник булоқдек сокин жаранглади, сон-саноксиз жилғалардек қаёққадир интилди. ... қоя қирғоқларига урилди ва яна тинчиди (У.Назаров).

Ўчмоқ - тезда, бирдан тўхтаган ҳолатга ўтмоқ: Фиқиллаб турган краннинг овози ўчди (С.Аҳмад). Бақатерак устида безовталашиб қағиллаётган қарғаларнинг уни ўчди (Ў.Ҳошимов). Анвар мотоциклини каттиқ вариллатиб овозини ўчирди (Н.Ёқубов).

Сўнмоқ - аста тўхтаган ҳолатга ўтмоқ: Залдаги шовқин сув сепилган ўтдек аста сўнди (Н.Ёқубов).

Тухтамоқ - жимиган ҳолатга ўтмоқ: Ўқириб тўхтади сўнги замбарак (Ғ.Ғулом). Карнай-сурнай бирдан тўхтади (М.Исмоилий).

Жимимоқ - тўхтаган, жим ҳолатга ўтмоқ: Қоронғи тушгунга қадар гоҳ якка-дуққа ўқ, гоҳ дод, гоҳ ашула товуши эшитилиб турди-ю, бирдан жимиди (А.Қаҳҳор). Бир оздан кейин яна йиғи - сиғи бошланди, кейин узок давом этмасдан дарров жимиди (А.Қаҳҳор).

"Эшитилиш" мантикий ифодали тинмоқ, тинчимоқ, ўчмоқ,

сўнмоқ, тўхтамоқ, жимимоқ ҳолат феъллари нутқ бирлиги сифатида қўлланишига кўра нутқий синонимни ҳосил қилади, Булар бири-биридан услубий бўёғига (коннотациясига), нутқда турли birlikлар билан семантик-грамматик муносабатига, қўлланишига кўра фарқланади.

б) "бирикиш": туташмоқ, тақалмоқ, ёпишмоқ. Бу ҳолат феълларида предметлар орасидаги алоқа, предметларнинг бири иккинчиси билан бирикиши ифодаланади. Бунда ташки ёки ички ҳаракат натижасида бир предмет иккинчи предмет билан бирикади. Бириккан, "уланган" предметлар орасидаги муносабат бири иккинчисига тегиб туриши билан, шу нуктада икки предмет шаклан бир бутунликни (яхлитликни) ҳосил қилиши билан белгиланади. Бирикиш нуктаси, чегараси шу предметларнинг муҳим белгиси сифатида кузатилади.

"Бирикиш" мантиқий ифодаси қуйидаги туб феълларда қайд этилади:

Туташмоқ - бириккан ҳолатга ўтмоқ: 1980 йил 10 апрель куни Москва вақти билан соат 18 дан 16 дақиқа ўтганда космик кема орбитадаги ... комплекс билан туташтирилди (Радиодан). Ердаги корлар томларга, томдагилари кўкларга туташган (М.Исмоилий). Уфқларга туташган кўк денгизнинг ортида бир ўлка бор (Э.Воҳидов).

Тақалмоқ - ёндош ҳолатга ўтмоқ: Боғнинг бир боши полизга бориб тақаларди (С.Юнусов). Олмали *кўчаси* анҳорга тақаларди (С.Юнусов). Нариги томони яна токзор бўлиб, у каттагина ариққа тақаларди (С.Юнусов).

Ёпишмоқ - бутунлай бириккан ҳолатга ўтмоқ: Асфальтга ҳам хазон ёпишган (А.Мухтор). Демак, "бирикиш" ифодали ҳолат феълларида предметларнинг муносабатини ифодаловчи сўз нутқ бирлиги сифатида кўпинча -га қўшимчаси билан келади. Ушбу сўзда ифодаланган предмет бошқа предмет ҳаракатининг йўналган нуктаси бўлиб, бунда ҳаракат бириккан кўринишда тугайди, яъни ҳолат юзага келади.

«Ҳолат» муштарак семали феълларнинг бирлаштирувчи семаси "ҳаракат натижаси" бўлиб, фарқловчи семаси "бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш" мантиқий ифодасига ҳам эга. Айни ифода: бўйсунмоқ, бўшамоқ, тутамоқ, битмоқ, таъмсизланмоқ, ўчмоқ, бекилмоқ, бойимоқ, жимимоқ, пишмоқ, узунлашмоқ, оммалашмоқ, бекашмоқ, тиккаймоқ, катталашмоқ, тўкнашмоқ, лойқаланмоқ, қуримоқ каби туб ва ясама феълларга оиддир. Ушбу "бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш" семали ҳолат феълларида предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўзгариши, ўтиши ифодаланади. Бунда предметнинг дастлабки ҳолати асос саналади. Кейингиси унга нисбатан натижа ҳолат бўлиб, у предметнинг муҳим белгиси сифатида юзага чиқади. Аммо предметнинг бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиши ва кейинги

ҳолатнинг таҳлил воситаси сифатида муҳимлиги **аввалгисидек** доимий эмас, балки нисбий ҳодиса бўлиб изоҳланиши лозим. Чунки предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши ўз-ўзидан сунъий равишда амалга ошадиган жараён эмас. Унинг асосида материянинг мавжудлик усули - ҳаракат қонуни ётади. Яъни предмет бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ҳаракат натижасида ўтади. Демак, бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтишни, ўзгаришни ифодаловчи ҳолат феълларининг ҳам ўзига хос хусусияти шундаки, юзага келган ҳолат натижа белгисига эга бўлиб, у шунга кура дастлабки мавҳум ҳолатдан фарқ қилади.

Маълум бўлдики, ҳаракат натижаси булган ҳолат феълларининг ҳар икки ички тури, биринчидан, "ҳолат" семасига эгаллиги, иккинчидан, натижа ҳолат сифатида изоҳланиши, учинчидан уларнинг асосида ҳаракат мавжудлиги, яъни ҳаракатдан ҳолатга ёки бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ҳаракат сабабли ўтиши билан ўзаро мантикий-мазмуний ёндошликни ҳосил қилади. Улар биргаликда ҳаракат натижаси булган ҳолат феълларининг кичик барқарор бутунлигини (микросистемасини) ташкил қилади.

Ҳаракат натижаси булган ҳолат феълларининг иккинчи турида ҳолатни юзага келтирувчи ҳаракат биринчи турдагидек аниқ ташқи "кўринишга" эга бўлмайди. У яширин ҳолда булади. Иккинчи тур ҳолат феълларидаги ҳолат таъсирчанлиги, аниқ "шаклга" эгаллиги билан ажралиб туради, Бунда ҳолатнинг юзага келишига сабаб саналувчи ҳаракатнинг яққоллиги натижа ҳолатнинг яққоллигига нисбатан ноаниқ, мавҳум бўлади. Шундай бўлиши табиий, чунки бунда муайян вақтда асосий, муҳим белги булган ҳолат предметни "баҳолайдиган", унинг алоҳидалигини таъминлайдиган белги - хусусият сифатида кузатилади.

Предметнинг бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ҳаракат натижасида ўтишида ҳолатни юзага келтирувчи ҳаракат ташқи, яъни мавжуд ва ички, яъни яширин ҳаракат бўлиб "гаваланади". Ташқи ҳаракат қонуний ёки бирор предмет томонидан амалга оширилган ҳаракат саналади. Масалан: ботмоқ, тутамок, бўкмоқ. Ички ҳаракат предметларнинг моҳиятидан, ўзаро таъсирдан, предметдаги яширин ҳаракатдан юзага келади. Масалан: таъмсизланмоқ, эскирмоқ, хиралашмоқ.

Иккинчи тур ҳолат феълларида предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши кўпинча вақт ўлчови билан боғланади. Бундай ҳолларда вақт белгиси **натижа** ҳолатнинг муайян, аммо доимий бўлмаган белгиси ҳисобланади.

Ҳаракат натижаси булган ҳолат феълларида юзага келган ҳолат қонуний ҳолда мантикий-фалсафий жиҳатдан вақт ва ўрин ўлчовига эга бўлади. Аммо лисоний жиҳатдан бундай ҳолат феъллари қатнашган гапларда вақт ва ўриннинг алоҳида нутқий

ифодага эгаллиги нозарурийдир. Бу вақт ва ўрин белгиларининг грамматик жиҳатдан ифодаланиши нисбий эканлиги, зарурий эмаслиги билан изоҳланади.

Жараёнга кура "бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш" фарқловчи семали маънога эга ҳолат феъллари қуйидагилар:

Бўйсунмоқ – мажбуран тобе ҳолатга ўтмоқ. Жаҳоннинг ярмини қилич билан бўйсундирдим (Латифалар).

Бушамоқ – I. Вазифасидан озод қилинган ҳолатга ўтмоқ: У мураббийликдан бўшатилади (А.Қаҳҳор). Сут товар фермаси мудирин Р.Муродов вазифасидан бўшатилади (Санъат). II. Нарсадан холи қилган (булган) ҳолатга ўтмоқ: Қадахни бўшати (Х. Ғулом). Ғуломжон бўшаган пиёласини Наби қорига узатиб: ... (М. Исмоилий). Сахро аста-секин бўшади (А. Қаҳҳор).

Тугамоқ – тамом бўлган, ниҳоясига етган ҳолатга ўтмоқ: Сал утмай темир-терсак ҳам тугади (Ф. Мусажонов). Табиий офат оқибатлари тугатилди (Ўзбекистон овози).

Битмоқ – I. Тайёр булган ҳолатга ўтмоқ: Қани? Ҳа, тамом, зовур битибди (А.Қаҳҳор). Тилла узук буюрдим, эрта-индин битиб қолар (А. Қодирий). II. Тугаган ҳолатга ўтмоқ: Узумни кўтарога олувчиларнинг иши битган (С. Юнусов). Эринчокнинг иши битмас (Мақол).

Таъмсизланмоқ – маза-таъминини йўқотган, бемаза ҳолатга ўтмоқ: Ачигандан кейин қатик ичишга, нон тўғраб ейишга бир оз таъмсизланади (III. Шомақсудов, С. Долимов).

Ўчмоқ – ёнишдан (туғундан) тўхтаган ҳолатга ўтмоқ: Икки марта тортдим-да, қулдонга эзгилаб ўчирдим (ф. Мусажонов). Самандаров бир қоши паст, бир қоши балаңд бўлиб, ўчиб қолган маҳорқасини чироқдан тутатиб олди (А.Қаҳҳор).

Беқилмоқ – тўсилаган ҳолатга ўтмоқ: Бошқа йўллар ҳаммаси беқилган (Х. Ғулом).

Бойимоқ – I. Тўлган ҳолатга ўтмоқ: Маданиятимиз, адабиётимиз хазинаси мангу боқий китоб билан бойиди (Х. Ғулом). II. Ўсган, юксалган ҳолатга ўтмоқ: Юртимиз кишиларининг маънавий дунёси бойиди (Тошкент оқшоми).

Жимимоқ – жим булган, шовқин тўхтаган ҳолатга ўтмоқ: Ҳозиргина суюнчилари ичларига сиғмай гувурлашган одамлар бирдан жимишди (М. Исмоилий). Қулгилар билан гурқираб турган гузар бирдан жимиди (М. Исмоилий).

Пишмоқ – истеъмол қилиш ҳолатига ўтмоқ: Қизлар, овқат пишди (Ў. Ҳошимов).

Узунлашмоқ – бўйи (узунлиги) ортган, узайган ҳолатга ўтмоқ: Офтоб мағрибга энгашган, арчаларнинг сояси узунлашган эди (О.Ёқубов). Шамол кучайиб, оловнинг тили яна ҳам узунлашди (С.

Ахмад).

Оммалашмоқ - тарқалган, ёйилган ҳолатга ўтмоқ: Бу ерда меҳнатни ташкил этишнинг илғор усули-бригада пудрати кенг оммалашган (Тошкент оқшоми). Пахта илғорларининг тажрибаси кенг оммалашди (Туркистон).

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «амалдор», «лавозим» маъносини ифодаловчи бек, беқлик сўзлари ва шулар билан боғлиқ маънолар изоҳи берилади¹. Аммо тил бирлиги сифатида бу сўзлар билан ҳам шаклан, ҳам мазмунан муносабатга киришувчи беклашмоқ сўзи луғатда қайд этилмайди:

«Беклашмоқ» - мансабга кўтарилган ҳолатга ўтмоқ: Сиз беклашганингиздан бери ... сизни кўрсам уяладурган бўлиб қолибман (А.Қодирий).

Тиккаймоқ - тик йўналган ҳолатда бўлмоқ: Мадраса, хонақоҳ, шифохона, ҳаммом ва бошқа катта бинолар азамат пештоқлари, гумбазлари самога тиккайган (Ойбек).

Катталашмоқ - хажм-ўлчови ортган, каттайган ҳолатга ўтмоқ: Шу билан бирга ионосферада электрон зичлигининг одатдагидан катталашуви, кундузги ёруғлик, лампочкаларнинг зилзила олдидан ўз-ўзидан ёниб қолиши... (Фан ва турмуш). ... шахло кўзлари яна катталашади (М. Исмоилий).

Тўкнашмоқ² - тўкнаш ҳолатга ўтмоқ: Шунда кўзлар тўкнашади (М. Исмоилий). Тешабой ҳам айна назокат билан жавоб қилди. Шунда икковининг кўзлари тўкнашди (М. Исмоилий).

Лойқаланмоқ - лойқа, ифлосланган ҳолатга ўтмоқ: Булоқ суви лойқаланар ун чақиримда (Шарк юдузи). Қўлнинг суви нега лойқаланди? (Халқ сўзи).

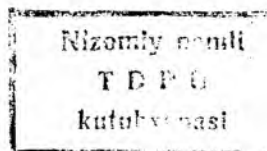
Қуримок - бутунлай йўқ бўлган, тутаган ҳолатга ўтмоқ: ... кўшин ёмонларни йўқ этди, мамлакатда босмачини қуритди (Ф. Йўлдош). Бу ерларга келган одамнинг суяклари қуриydi, гўштини бўрилар еydi (Олмос Ботир). Яхшилик авж олса, ёмонлик қуриydi (Ш.Тошматов).

«Ҳолат» муштарак семали, «ҳаракат натижаси» бирлаштирувчи семали ҳолат феълларнинг фарқловчи семаси «бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш» қуйидаги мантикий ифодаларга ҳам эга бўлади:

а) «шаклий»: қатқалоқланмоқ, ивимоқ, бўкмоқ, эскирмоқ, хиралашмоқ, хираланмоқ, қуримоқ, қақрамоқ, нурамоқ, музламоқ,

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, М., 1981. 97-98 - бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II, М., 1981. 258 - бет.

18
324003

яхламоқ, эримок, қотмоқ, майишмоқ, булутланмоқ, тўлмоқ, тиниклашмоқ, қопламоқ, чўкмоқ, зангламоқ, коронғилашмоқ. Ушбу ҳолат феъллари, асосан, предметнинг, баъзан шахснинг ташқи кўринишини, шаклий ҳолатини ифодалайди. Бунда предметнинг (баъзан шахснинг) турли шаклларда кўриниши ҳолат сифатида кузатилади. Бу шаклий белги феъл баъзи предметнинг муҳим белгиси бўлиб туриши, кучли таъсир килиши билан ажралиб туради. Шаклий ифодага эга ҳолат феъллари туб ва ясама феъллар бўлиб, ясама феъл от ва сифатларга -лан, -лаш, -а,-ла ясовчиларининг кўшилишидан ҳосил бўлади.

«Шаклий» мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Қатқалоқланмоқ – нотекис қотган, қатқалоқ ҳолатга ўтмоқ: Кўчаларнинг балчиғи қатқалоқланган (Ойбек). Эрув вақтида ярим белдан лой кечишга тўғри келадиган кўчаларнинг лойи қатқалоқланган (А. Қодирий).

«Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да ивимоқ ва бўкмоқ феъллари айнан бир хил изоҳланади: «сув (суюқлик) шимилган ҳолатли бўлмоқ»¹. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да эса ивимоқ сўзининг биринчи қилиб қайд этилган маъноси синонимлар луғатидаги изоҳга ўхшаш: «сув ёки бирор бошқа суюқликни эмиб, шимиб, хўл бўлмоқ, нам тортиб юмшамок, бўкмоқ»². Бўкмоқ сўзининг изоҳи эса қуйидагича: «нам тортиб, намикиб кўпчимоқ, бўртмоқ, шишмоқ, сув шимиб шилта, шалаббо бўлмоқ, ивимоқ»³. Маълум бўлдики, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ивимоқ ва бўкмоқ феъллари изоҳига кўра нисбатан фарқланади. Ивимоқ ва бўкмоқ сўзлари ифодаладиган асосий маъносига кўра бир хил бўлиб, ўзаро синонимик муносабат ҳосил қилади. Айни вақтда бу сўзлар бир-биридан нозик маъно фарқига кўра алоҳида тил бирликлари сифатида нутқда муайян семантик-грамматик вазифа бажаради. Яъни ивимоқ ва бўкмоқ феълларининг маънолари, асосан, белги даражасига кўра фарқланади:

Ивимоқ – сувни тўла сингдирган ҳолатга ўтмоқ: Уст-боши алақачон ивиган бола намдан, совуқдан бироз титрарди (О.Мухторов). Сафаров папирос найчасининг ивиган жойини тиши билан узиб, пуфлаб ташлади (А.Қаҳҳор). Кейин ивитилган нон ушқларини чўкиди (Шухрат).

Бўкмоқ – сувни тўла сингдириб, бутунлай сувда қолган ҳолатга ўтмоқ: Ёмғирда бўккан Сафар ўзини торгина олди очик йўлакка олиб, эшикни занжирлади (А.Қодирий). Нон, хусусан, бўлка нон сувга тушса, сувни узига шимиб бўқади, шишади, бирон нарсага илиниб,

¹ Қаранг: А. Ҳожиев, Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати, Т. 1974. 104-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1, 313-бет.

³ Ўша луғат, 160-бет.

уша ерда қолади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов). Демак, бўқмоқ маъносида «сувни сингдириш, шимиш» даражаси ортик бўлиб, у шунга кўра ивимоқ сўздан фарқ қилади.

Эскирмоқ - тўзиган, яроксиз ҳолатга ўтмоқ: Кийимлари эскирган, ранглари бир ҳолатда қосиблар бошларини эгиб ... борар эдилар (М.Осим).

Хиралашмоқ - I. Рангини, тиниқлигини йўқотган, хира ҳолатга ўтмоқ: Йиллар давомида халтачанинг оқ матоси сарғайиб хиралашган (П.Қодиров). Кўп яқинлашаверсанг эса нафасинг тегиб, хиралашади (О.Матчон). II. Ёритиши кучсиз, хира ҳолатга ўтмоқ: Чўл лочинлари хиралаштирилган фонарь тагида папирос тутатиб, тонг оттирдилар (Ҳ.Фулом).

Хираланмоқ - нур сочиши камайган, аниқ кўринмайдиган ҳолатга ўтмоқ: Сийрак оқ булут орқали хираланиб кўринган қуёш гарбга юмалай бошлаган... (М. Турсун). Юлдузлар хираланиб, жимгина сўнаркан... (Ойбек).

Қовжирамоқ - сувсизликдан қуриб, бўжмайган, сўлиган ҳолатга ўтмоқ: Тез кунда қуёш деворлар рангини кўтарди, эндигина кўкара бошлаган гиёҳларни қовжиратди (О.Мухторов). Адолат ... чанқаб, қовжираб турган ҳар бир ғузага қараб ачинар ... (И. Рахим).

Қуримоқ - сувсиз (намсиз) ҳолатга ўтмоқ: Дарёда сув қуриди (М. Эгамбердиева). У томда қуригилган майизларни пастга тушириб ... (С Юнусов).

Қакрамоқ - бутунлай сувсиз, суви (нами) йўқ ҳолатга ўтмоқ: Ариқлар қакраган, дарахт япроқлари тўз (М.Исмоилий). Агар сув булмаса, экинлар қакраб, дарахтлар қуриydi (С.Юнусов). Ер қакраган (Н.Ёқубов). Қакрамоқ маъносида белги даражаси ортик.

Нурамоқ - емирилган ҳолатга ўтмоқ: Тепаси нураган паст деворга суянди (Ойбек). ... баҳор ёмғиридан нураган ўчоқни яхшилаб сувади (С. Аҳмад).

Музламоқ - музли, музга айланган ҳолатга ўтмоқ: Қиров тушиб, далалардаги ўт-ўланларнинг тагини музлатган (П. Норматов). Совуқнинг таъсирида сув музлабди (Тошкент окшоми). Изғирин музлатар дарёлар четин (Т. Ҳамид).

Яхламоқ - бутунлай совуққотган ҳолатга ўтмоқ: Изғирин ялайди яхлаган бетин (Т. Тўла).

Эримоқ - суяқ, сувли ҳолатга ўтмоқ: Эриган новвот каби субҳидам ширин уйқу (А. Орипов). Яқинда ёққан декабрь қори сал-пал эриди (Ш. Тошматов).

Қотмоқ - I. Қаттиқ ҳолатга ўтмоқ: Оқсоқол, у ёқларда алақачон қор ёғиб, ерлар метин бўлиб қотган (Мирмуҳсин). Совуқдан қотиб, заранг бўлиб кетган ер оёқ боссанг тарақлайди (Ф.Мусаҷонов). Ғурбатхонада кази-карта егандан кўра

баҳамжихатлик билан қотган нонни сувга ботириб еган афзалрок (Х. Назир). II. Бутунлай ҳаракатсиз ҳолатга ўтмоқ: Мамат-малла чопон эшикка чиқди, соқчи ҳам таррақдай қотибди (Т.Тула). Соя тошдек қотган калтакесакларни ... чўчитиб ... (А.Мухтор). Улар сеҳрлангандек жойида қотибди (С.Юнусов).

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да майишмоқ сўзи фақат инсон, унинг муайян аъзоси билан боғлиқ ҳолатни ифодаловчи тил бирлиги сифатида изоҳланади; букилмоқ, эгилмоқ (асосан қомат ёки оёқ-қўл ҳақида)¹. Бу сўз маъноси баъзан предмет билан ҳам боғланиб, қўйидаги мантикий ифодага эга бўлади.

Майишмоқ - едирилиб қийшайган ҳолатга ўтмоқ: Мийиқлари сабза урган, дурдоқ лаблари илжайиб турган бу йигитнинг елкасига ямоқ тушган, кўхна этигининг пошнаси майишган (М. Осим).

Булусланмоқ - булуғли ҳолатга ўтмоқ: Бу пайтда осмон булусланган. Ёмғир томчилай бошлаганди (Н. Норматов).

Тўлмоқ - I. Бурканган, қопланган ҳолатга ўтмоқ: Уй тамаки тутинига тўлди (А. Қаҳҳор). II. Банд бўлган, эгаллаган ҳолатга ўтмоқ: У менга пиёлани тўлдириб, сув қуйиб берди (Ф. Мусажонов). Тонг алакачон ёришиб, кўчалар одамга тўлди (М. Исмоилий). ... булоқнинг тиник суви тўлдирилган идишни кўтариб, ... (Латифалар).

Тиниклашмоқ - лойқасини йўқотиб, тиник ҳолатга ўтмоқ: Қишлоқни халкадай ўраб оқаётган анҳор бирдан тиниклашди (Ў. Ҳошимов).

Қопламоқ - тўла эгаллаган, (қамраган) ҳолатга ўтмоқ: Осмонни қоп-қора булут қоплаган (Ф. Мусажонов). Йўлларни юпкагина қор қоплаган (А. Мухтор). Кўксини қоплаган қордай оқ сокол (Т. Ҳамид).

Чўкмоқ - қоплаган, қамраган ҳолатда бўлмоқ: Тун чўккан булса ҳам очик деразадан тикилиб турган осмон ёришиброқ кўринди (А. Мухтор).

Зангламоқ - занг босган, (зангли) ҳолатга ўтмоқ: Унинг оёғига солинган ҳамма кишанлар вақт-соати билан занглади (А.Қаҳҳор). ... Заргаровга ҳам бу совуқ хабар занглаган миҳдай қададди (А.Мухтор).

Қоронғилашмоқ - қоронғи, қорамтир ҳолатга ўтмоқ:Қум тўзонидан осмон қоронғилашди (М. Осим). Қўлларидagi машғалларнинг шуъласи деворларнинг тилла суви юритилган нақшларини бир ялаб сўнди, расадхона яна қоронғилашди (М. Исмоилий).

б) «зичлик»: қуюқлашмоқ, қалинлашмоқ. «Зичлик» фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг ташки кўриниши билан боғлиқ ҳолатни ифодалайди. Бундай феълларда ҳолатни билдирувчи белги

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1,442-бет.

предметнинг муҳим томони бўлиб кузатилади. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феълларида қайд этилувчи предмет кўпинча муайян сатҳ билан боғланади, миқдорий белгига-зичликка, қалинликка, кўлаикка эга бўлади. Ушбу ҳолат феъллари сифат –лаш тузилишига эга сўзларда кузатилади:

Куюклашмоқ – қалин, зич (кўп) ҳолатта ўтмоқ: Бахтга қарши сал утмай кўкдаги булутлар куюклашиб, ёмғир савалай бошлади (О. Ёқубов). Қоронғи куюклашиб, юлдузлар ҳам уйғониб қолди (Ў. Ҳошимов). Окшом зулмати нафас сайин куюклашиб, баҳайбат қоп-қора қанотларини ёйиб келмоқда (П. Турсун).

Қалинлашмоқ – кўп (мўл), зич ҳолатга ўтмоқ: Томларда, дарактларда қор анча қалинлашган (Ойбек). Осмонда булутлар қалинлашиб, ёмғир томчилади (Альманах).

в) «тус»: қораймоқ, оқармоқ, сарғаймоқ, кизармоқ, кукармоқ, мовийлашмоқ. «Тус» мантикий ифодали ҳолат феъллари предметнинг ранг, тус билан боғлиқ ҳолатини билдиради. Бунда ранг, тус белгиси предметни бошқа предметлардан ҳамда шу предметдаги муайян хусусиятлардан ажратиб туради. Тус белгиси умумий, мавҳум бўлиб, у турли предметларда турлича кўринишга эга муайян рангларда кузатилади. Қайд этилган ифодали маънога эга сўзлар, асосан, ясама бўлиб, сифатга –ай, –ар, –лаш қўшимчаларининг бирикишидан тузилади:

Қораймоқ – қора тусли ҳолатга ўтмоқ: Миясидан оққан қон ёлида қорайиб қотибди (Ҳ.Ғулом), Тутун билан қоп-қорайган пастгина қоронги хужранинг ўртасида гулхан ёниб ... (А. Қаххор). Булутлар қорайди, ёнда, тугади (Альманах),

Оқармоқ – I. Оқиш тусли ҳолатга ўтмоқ: Боғчалар, чаманзорлар оқарган (Ойбек). Уфқдаги тоғларнинг усти ғира-шира оқарган (О.Ёқубов). Ер оқарди (О. Матжон). II. Ёришган ҳолатга ўтмоқ: Адир томондан уфқ худди парда орқасидан чирок ёққандек оқариб келяпти (С.Ахмад).

Сарғаймоқ – сарғиш тусли ҳолатга ўтмоқ: Хушнуд одамларнинг сурати турар, тагида сарғайган сатрлараро (А.Орипов). Вақт ели сарғайган саҳифаларда довулар ... қотди (Ж. Жабборов).

Кизармоқ – кизғиш тусли ҳолатга ўтмоқ: Бемор чўккан кўзларини хиёл очиб, кечки шафақдан кизарган дераза пардасига қаради (А. Қаххор).

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да мовий сўзи алоҳида қайд этилади, изоҳланади. Мисолларда белги ифодаловчи сўз – аниқловчи сифатида қўланади¹. Аммо шу сўз асосида ҳосил бўлган мовийлашмоқ ясама феъли қайд этилмайди. Ваҳоланки, у тил бирлиги

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, 469-бет

сифатида шеърятда кўп қўлланилади.

Мовийлашмоқ - зангори (мовий) ҳолатга ўтмоқ: Секин мовийлашар кизарган осмон (А. Орипов).

Кўкармоқ - кўкиш тусли ҳолатга ўтмоқ: Кўклам кўёшидан кўкарган қирлар (Ҳ.Олимжон). Гиёҳ унмаган чўллар мехнаткашлар кони бараварига ям-яшил кукарган эди (А.Қодирий).

г) «миқдор»: кўпаймоқ, камаймоқ, озаймоқ, сийракл.ашмоқ, сергалмоқ, етказилмоқ. Бундай ифодали маънога эга ҳолат феъллари шахс ёки предметнинг миқдори билан боғлиқ ҳолатни ифодалайди. Шахс ва миқдор белгиси кўшинча кўриш ёки эшитиш таъсирига кўра аникланади. Бундай феълларда миқдорий белгига эга бўлган турли ҳажмдаги, шаклдаги нарса-предметлар ифодаланади. Улар дастлабки миқдорга нисбатан ортик (кўп) ёки кам бўлади.

«Миқдор» мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс ёки предмет миқдорини умумий (мавҳум) ифодалайди. Яъни ҳолат феълларида ифодаланувчи предмет ноаниқ кўп ёки кам бўлиши билан ажралиб туради. Баъзи миқдор ифодали ҳолат феъллари гада сон кўрсаткичи билан келиб, маъно жиҳатдан аниқликка эга бўлади.

Ушбу ҳолат феъллари туб, купроқ ясама феъллардан тузилади, Кейингилари равиш —ай, —лаш шаклида бўлади. «Миқдор» ифодали фарқловчи сема нутқда қуйидаги ҳолат феъллари оркали намоён бўлади:

Кўпаймоқ - миқдори ортган ҳолатга ўтмоқ: Солиқни кўпайтирди (А.Қаҳҳор). - почча, Хусайн Бойқаро замонида ёмонлар кўпайган (Ойбек). Фақат сочларининг оқи кўпайибди (Ҳ. Ҳошимов).

«Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да камаймоқ, озаймоқ феълларининг биринчи қилиб қайд этилган лугат мақолачасида бу сузлар маъноси деярли бир хил изоҳланади; Камаймоқ - миқдор ёки ҳажм жиҳатдан оз, кам бўлмоқ, озаймоқ¹. Озаймоқ - миқдор, ҳажм жиҳатдан камаймоқ, камайиб қолмоқ². «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати»да ҳам камаймоқ, озаймоқ сузлари маъносига айнан бир хил изоҳ берилади: кам (оз)ҳолга келмоқ³. «Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати»да ҳам камаймоқ, озаймоқ сўзларининг маъноси бир хил изоҳга эга: миқдор, салмоғи илгаридан кам бўлмоқ, миқдоридан бир қисми йўқолмоқ⁴.

Синонимик муносабатдаги озаймоқ маъносида белги даражаси (озайиш) камаймоқ маъносидаги белгига нисбатан

¹ Ўша лугат 363-бет

² Ўша лугат, 524-бет.

³ А. Ҳожиёв. Ўша лугат. 115-бет.

⁴ Ш. Раҳматуллаев, Н. Мамагов, Р. Шукуров. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати. Т. 1980 йил. 107-бет.

бироз, сал-пал ортиқрок, Шунингдек, камаймоқ озаймоқ сўзига нисбатан сўзлашув нутқида кўп ишлатилади, озаймоқ китобий: Дарё суви камайган, қирғоқлари очилиб қолган эди (М. Осим). Эта-оналарнинг арз-додлари анча камайди (Х. Назир). Косада ош уч эллик озайди (Ойбек), Кундан-кунга бозор касодлашиб, харидор озайди (А.Қаххор).

Сийрақлашмоқ - миқдори жуда кам ҳолатга ўтмоқ: Нихоят, булуғлар сийрақлашди, атроф ёришди (Н. Ёқубов). Шаҳар чироклари сийрақлашади, фонтан атрофи бўшаб қолди (С. Аҳмад). Кўкдаги юлдузлар сийрақлашади (Х. Ғулом). Сийрақлашмоқ маъносида белги даражаси кучли бўлиб, бу сўз нутқда кам қўлланади.

Сергалмоқ - миқдори кам (оз) ҳолатга ўтмоқ: Ҳашарнинг дастлабки кунларида курт-қумурсқадай чиққан одам бора-бора сергалади (М. Исмоилий).

Етказилмоқ - кўпайиб, аниқ миқдорга етган ҳолатга ўтмоқ: Шундай қилиб, вилоятимизда ихтисослаштирилган узумчилик ва боғдорчилик ташкилотлари 7 тага етказилди (Ўзбекистон овози). ... олис туманларда жойлашган қабул қилувчи орбита станцияларининг сони 85 тагача етказилди (Радиодан).

Д) «сифат»: яхшиланмоқ, такомиллашмоқ, мустаҳкамланмоқ, ёмонлашмоқ. Бундай мантиқий ифодали ҳолат феълларни предметнинг сифатини, унинг шу хусусиятига кўра қандай ҳолатдалигини, яъни назарий ва амалий фойдаланиш нуқтаи назаридан талабга жавоб бериши ёки жавоб бермаслигини англатади. Улар ясама феъл сифатида -лан, -лаш, -ай қўшимчаларини олган ҳолда кузатилади:

Яхшиланмоқ - I. Такомиллашган, мукаммал ҳолатга ўтмоқ: Кейинги вақтларда рус тилига доир дастурлар, дарсликлар, методик ва кўргазмали қуроқлар, русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатлар анча яхшиланади (Маърифат). II. Талаб даражасига етиш ҳолатига ўтмоқ: Дехқонларнинг маиший аҳволлари ҳам унча-мунча яхшиланади (М. Исмоилий).

Такомиллашмоқ - мукаммал ҳолатга ўтмоқ: Навоийнинг буюқ хизматлари соясида XV асрдаги туркий адабий тилнинг ички структура элементлари — грамматика, фонетика томони ва услубияти ва буларнинг номлари янада ... такомиллашади (Навоий асарлари луғати).

Мустаҳкамланмоқ - маҳкам ҳолатга ўтмоқ: Қўрғон яхши мустаҳкамланган эди (Ойбек). Янги қурилаётган кўп қаватли биноларнинг таянчи жуда мустаҳкамланади (Тошкент оқшоми).

Ёмонлашмоқ - оғир, ночор, ёмон ҳолатга ўтмоқ: Тарихий

материалларга караганда иктисодий ахвол жуда ёмонлашган (Бобур).

е) «ёруғ»: ёришмоқ, очилмоқ, бузармоқ. «Ёруғ» ифодали маънога эга ушбу феъллар предметнинг ташки қўриниши билан боғлиқ ҳолат белгисини ифодалайди. Бу белги муайян предметнинг ёришган, ёруғ ҳолатта ўтганлиги, шунга эгаллиги билан белгиланади. Айни ҳолат феъллари туб ва сифат -ар шаклидаги ясама феъллардан иборат бўлиб, қўйидаги сузларда қайд этилади:

Ёришмоқ - сал ёруғ ҳолатга ўтмоқ: Дам ўтмай арчазордаги гумбаз оқ нурдан ёришди (Зулфия). Узоқда кош-қорайиб турган тоғнинг усти ёришди (А. Қаххор). Сув сатҳи ёришди (Х. Ғулом).

Очилмоқ - ёруғ, очик ҳолатга ўтмоқ: Ҳаво бугкул очилган (Х. Ғулом). Осмонни эгаллаган чанг тарқалиб, ҳаво очилиб кетди (Саодат).

Бузармоқ- гира-шира ёришган ҳолатга ўтмоқ: Тонг бузарди (Х. Ғулом). Вақт номозином. Дарчаларда бирин-кетин жинчирок нурлари бузарди (Имом қочди).

Очилмоқ маъносига ёруғлик белгиси ортик бўлиб, унинг ҳолат ифодаси кўчма маъно сифатида изоҳланади.

ё) "йўқолмоқ": ботмоқ, ўчмоқ, сўнмоқ, тугамок. "Йўқолмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари предмет ҳолати билан боғланади. Улар предметнинг бир ҳолатдан (мавжудликдан) бошқа-йўқ бўлган, йўқолган, кўриниш таъсири қолмаган ҳолатга ўтганлигини билдиради. Бунда предметнинг бир ҳолатдан ҳаракат натижасида иккинчи бир ҳолатга ўтишида вақт ўлчови ўрин белгисига нисбатан асосий саналади. Чунки бу ҳолдан предметнинг бир ҳолатда иккинчи ҳолатга ўтиши қаерда амалга ошганлиги эмас, балки қачон, қайси вақтда юз берганлиги муҳим саналади. Бундай ҳолат феълларида вақт ўлчови натижа ҳолатнинг юзага келиши билан қиёсан олганда, кўпинча, аниқ бўлади.

"Йўқолмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари туб ва ясама феъллар гуруҳини ташкил қилади. Ясама феъл ўзакка —а ясовчисининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Ушбу ифодали маънога эга ҳолат феъллари қўйидагилар:

Ботмоқ - уфқ орқасига яширинган (чўккан) ҳолатга ўтмоқ: Куёш ботган, аммо алвон уфқда товланиш бор эди (Шухрат). Куёш ботди, курорт шаҳарнинг ёқимли кун сурони тинди (Зулфия). Тун ниҳоят қоронғи, чунки янги тутилган ой алақачон ботган эди (П. Турсун).

Ўзбек тили синонимларининг ва антонимларининг изоҳли луғатларида ўчмоқ, сўнмоқ сўзи маънолари бир хил изоҳланади: ўчмоқ; сўнмоқ - ёниш ёки нур тарқатишдан тўхтатмоқ¹; нур беришдан

¹ А. Ҳожиев. Ўша луғат. 246-бет.

ғұхтамоқ¹. Бизнингча, луғатларда бир хил изоҳланган бу синоним сўз маънолари предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши, ўзгариши қандай юз беришини ифодалашига кўра ўзаро фарқланади. (Бу ҳақда - 17 - бетга қаранг):

Ўчмоқ - нур тарқатиши тезда йўқолган ҳолатга ўтмоқ: Кўкдаги тироқлар бирданига ўчди (Ў.Ҳошимов). Ҳали кулги босилмаган ҳам эдики, чироқ лип этиб ўчди (С. Аҳмад).

Сўнмоқ, - I. Нур тарқатиши аста йўқолган ҳолатга ўтмоқ: Бундан эрим соатча аввал қора баҳмалга қадалган дурдек ялт-ялт этиб, кўз қисаётган юлдузлар мудраб-мудраб охири сўнди (Ў.Ҳошимов). Ҳуёш бора-бора ботиб кетди, шекилли, шафак сўнди (Ў.Ҳошимов). Ялт этиб, учиб сўнган юлдуздек бу кичик куз ҳам сўнади (Мирмуҳсин). II. Иссиқлик тарқатиши аста йўқолган ҳолатга ўтмоқ: Эток қоронғи, шериклари ухлаган, печкадаги ўт сўнган, уй совуқ (А.Қаҳҳор). Ўчмоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ. Бу сўз, асосан, сўзлашув нутқида хос.

Тугамоқ - йўқ бўлган ҳолатга ўтмоқ: Булутлар ёнди, тугади, юлдузлар яқинроқ келди кўзига (Альманах).

ж) "харорат": қизимоқ, исимоқ, илимоқ, юмшамоқ, майинлашмоқ, совимоқ. "Ҳарорат" фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг таркибий қисми бўлган, вазиятга кўра турлича таъсирга эга, асосан, сезиш аъзоси ёрдамида аниқланувчи харорат белгисини ҳолат сифатида ифодалайди. Улар кўпинча табиат ҳодисалари билан боғлиқ юзага келган ҳолатни билдиради. Бунда предмет харорати кўтариш-исиш, пасайиш-совиш ҳолатида бўлади.

Ўшбу ҳолат феълларига хос хусусият шундаки, харорат белгиси вақт ўлчови билан боғланади. Яъни ҳолат белгиси маълум вақт давомида предмет-ҳодисанинг энг муҳим белгиси сифатида мавжуд бўлади. Бу ҳолат феъллари нутқда туб, баъзан ясама (сифат - лаш) феъл шаклида кузатилади.

"Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати"да харорат белгисига эга: исимоқ, қизимоқ феъллари-синоним бирликлар бир хил изоҳланади: Кўп иссиқликка эга бўлмоқ, харорати кўтарилмоқ². Ҳар қандай синоним сўзлар бир-биридан кўшимча маъно нозиклиги (коннотацияси)га кўра фарқланганидек, исимоқ ва қизимоқ ҳам ўзаро маъно қиррасига кўра фарқланади:

Қизимоқ - харорати жуда кўтарилган, қизиш ҳолатига ўтмоқ: Кундуз қизиб, тунлар куйдириб ёмон (Ф. Йўлдош). Кундан-кунга ҳаво қизиди (Ойбек).

Ш. Раҳматуллаев, Н. Маматов, Р. Шукуров. Ўша луғат. 78 -бет.

А. Ҳожиев. Ўша луғат. 108-бет.

Исимоқ - харорати кўтарилган, исиш ҳолатига ўтмоқ: Бугун эрталабдан кун ҳам исиди (Х. Ғулом). Баҳор келиши билан кун исийди (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Қизимоқ маъносида белги даражаси кучли бўлиб, у, асосан, оғзаки нутққа хос.

Илимоқ - харорати бироз кўтарилган, илиш ҳолатига ўтмоқ: Фақат кунлар узайган, илиган, вақт номози асрдан ўтса ҳам ... (О. Ёкубов). Ҳаво илиб, баҳор нафаси сезила бошлади (Ўзбекистон овози). Февраль ўрталарида зангори осмон яркираб, куёш тупрокни илитди (Х. Ғулом).

Юмшамок - совуқ харорат пасайган, сал илиш ҳолатига ўтмоқ: Февралнинг ўрталарида ҳаво юмшаб, дала-тошни, тўкайлари босиб ётган қалин қор ёпиғи тешила бошлади (А. Қаҳҳор). Совуқ бир оз юмшаб тушган, куёш очик ҳавода ҳаракат этмоқда эди (А. Қодирий).

Майинлашмоқ - юмшоқ, ёқимли, мулоим ҳолатга ўтмоқ: Эрталабки совуқ шабада пешинда майинлашиб, баҳордан дарак беради (Тошкент оқшоми). Майинлашмоқ маъносида белги даражаси ортиқроқ. Бу сўз қўшимча «ёқимли» белгиси (семаси)га эга бўлиб, ижобий бўёқ ифодалайди. Майинлашмоқ, юмшамок сўзлари, асосан, адабий тилга, шеърятга, илимоқ, асосан, жонли нутққа хос.

Совимоқ - иссиқ харорат пасайган, совуқ ҳолатга ўтмоқ: - Ҳа, хозир ҳаво ҳам совиб, салқин тушиб қолди (Ф. Мусажонов). Сухбат кизиб, чой совиди (С. Абдулла).

з) «хид»: димиқмоқ, чиримоқ. Бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг хиди билан боғлиқ ҳолатини ифодалайди. Предметнинг ҳолат белгиси инсоннинг хид сезиш аъзоси билан аниқланади ва сифатига кўра баҳоланади. Ушбу ифодали ҳолат феъллари предметга хос хиднинг ёқимсиз, бадбўй, нохушлигини, салбий муносабат уйғотишини билдиради. Бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидаги туб феълларда қайд этилади:

Димиқмоқ - нафас қайтадиган ҳолатга ўтмоқ: Меҳмон тўрға ўтиши билан уйни димиққан, чириган тамаки хиди тутиб кетди (А. Қаҳҳор). ўтов ... ўтов ... ўтов ҳаммаёқ, маишатдан димиқарди Бобатог (Т. Тула).

Чиримоқ - бадбўй ҳидли ҳолатга ўтмоқ: Меҳмон тўрға ўтиш билан уйни димиққан, чириган тамаки хиди тутиб кетди (А. Қаҳҳор). Хонани чириган қоргошка хиди тутган эди (Тошкент оқшоми).

и) «вақт»: қоронгиламоқ, яримламоқ, абадийлашмоқ. Бу ҳолат феъллари шахс, баъзан предметнинг вақт билан боғлиқ ҳолатини ифодалайди. Бунда вақт шахс ва предметнинг муҳим ҳолат белгиси бўлади. Айни ҳолат феъллари предметни вақт жиҳатдан характерлаб, предметнинг турли вақт ўлчовлари билан бевосита алоқада, боғлиқликда эканлигини билдиради. «Вақт» фарқловчи семали ҳолат феъллари сифат-ла(ш) шаклидаги ясама

феълардан тузилади:

Қоронгиламоқ - ёруглик тула йўқолган, қоронги ҳолатта ўтмоқ: Нодир қоронгилаштиб келганда, одамлар сада атрофида чордона қуриб, чўнқайиб ўтиришар... (С.Юнусов).

Яримламоқ - кечаси, тун ярми ҳолатга ўтмоқ: Қори мажлисдан чиқиб, уйга тунни яримлаштиб, Раҳматиланинг ҳужрасига борди (А.Қаҳҳор).

Абадийлашмоқ- доимий, мангу ҳолатга ўтмоқ: Аксинча, у дўстликни кучайтирди, абадийлаштирди (М. Исмоилий). Усмон Юсуповнинг муътабар номи ҳукуматимиз қарорига биноан абадийлаштирилди (Радиодан). Абадийлашмоқ маъносида белги даражаси кучли бўлиб, бу сўз қўшимча «мангу» семасига эга, ёзма нутққа хос.

Лексикография нуқтаи назаридан ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари маъносининг таркибий қисмлари (семалари) «ҳолат» муштарак, «ҳаракат натижаси» бирлаштирувчи ва қатор фарқловчи семалардан иборат бўлади. Фикр алмашиш жараёнида сўз маъноси у ёки бу фарқловчи семаси орқали реаллашади. Нутқда ҳар бир сўз муайян фарқловчи семасига кўра бошқа сўзлар билан, уларнинг муайян фарқловчи семалари билан ўзаро муносабатта (валентлик муносабатига) киришади. Бундай ҳолларда сўз маъносининг фарқловчи семаси фикр алмашиш жараёни нуқтаи назаридан етакчи, асосий бўлади:

Ёришмоқ - ҳолат, ҳаракат натижаси, ёруғ - ёруғ ҳолатга ўтмоқ:

Яхшиланмоқ- ҳолат, ҳаракат натижаси, талаб даражасига етмоқ - талаб даражасига етган ҳолатга ўтмоқ:

Камаймоқ- ҳолат, ҳаракат натижаси, одатдагидан миқдоран камаймоқ - одатдагидан миқдоран камайган ҳолатга ўтмоқ ва б.

Хуллас, ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларида ҳолат муайян ҳаракат асосида юзага келади. Бундай ҳолат феълларининг нутқ бирлиги бўлиш имкони феъл маъносининг қатор фарқловчи семалари орқали амалга ошади.

ИЖРО ҲОЛАТИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ижро ҳолати феъллари ижро натижаси бўлган ҳолатни ифодалайди. Ҳолат шахс ижросининг натижаси, ҳолати булиб кузатилади. Ижро ва ҳолат муносабатида ижро ҳолатнинг юзага келишида асос, ҳолат эса асосланувчи саналади. Ижро ҳолатнинг муҳим томонини ташкил қилади. Бинобарин, ижро ва ҳолат диалектик бирликда, боғлиқликда бўлади.

Ижро ҳолати феъллари асосан утимли феъллар сифатида бевосита муайян нарса-предметлар билан боғланади. Шунга кўра ижро ҳолати феъллари «ўтимли» семасига ҳам эга бўлади. қиёсланг; пойламоқ, паналамоқ, сақламоқ.

Ижро ҳолати феъллари маънолари: уқталмоқ, пойламоқ, паналамоқ, салқинламоқ каби туб ва ясама феъллар орқали ифодаланади. Ясама феъллар сифат -ла шаклида бўлади. Ушбу ҳолат феъллари нутқда қуйидаги мантиқий ифодалари билан қатнашади:

Ўқталмоқ – I. Отишга тайёр ҳолатда бўлмоқ: Бўронбек тушпончасини яланғочлаб, ота-болага уқталди (Ғ.Ғулом). Улар милтиқларини оломонга уқталиб, ҳар дам отишга тайёр турардилар (М. Исмоилий). II. Қўлини олдинга кескин чўзган ҳолатда бўлмоқ: Бир гап гапирадиган бўлса, тўрт бармоғини бирлаштириб, уқталиб сўзлайди (Ш. Шомаксудов, С. Долимов).

Пойламоқ – кутган, кузатган ҳолатда бўлмоқ: Шунинг учун хилват бир жойга яшириниб, ўртоғини бозор йўлида пойлади (М. Исмоилий). Лаъли бош оғриги баҳонаси билан уйга кириб, чироқни ўчирди-да, чолнинг хуфтон намозига чиқиб кетишини пойлади (Ғ.Ғулом). У кун буйи амир Жондорнинг йўлини кузи тўрт булиб пойлади (О. Ёқубов).

Паналамоқ – I. Яширинган ҳолатда бўлмоқ: Сергей ... дарвоза ёнидаги девор тагида паналаниб турди-да, кейин қовоқхона томон юриб ... кетди (Ғ.Ғулом). II. Тусган ҳолатда бўлмоқ: Қаландар дарахтларни паналаб, олдинга юрди (О. Ёқубов). Кимнидир ахтардим, ахтардим узоқ, кўзимни паналаб баъзан қуёшдан (О.Матжон).

Салқинламоқ – иссиқлик таъсирини камайтириб, салқинда дам олган ҳолатда бўлмоқ: Кун иссиғида сада соясида салқинлашади (О.Юнусов). Биров сув олади, биров салқинлаб ўтиради (С.Юнусов). Унда фил ўз болаларини салқинлатиб, хотиржамгина сайр қилиб юрарди (Ҳ. Назир). Салқинламоқ кўпроқ ёзма нутқа хос.

Ижро ҳолати феъллари яна қуйидаги мантиқий ифодага ҳам эга:

а) «эҳтиётламоқ»: сақламоқ, асрамоқ, пойламоқ, қўриқламоқ. «Эҳтиётламоқ» фарқловчи семали ҳолат феъллари шахснинг кўпинча муайян предметга (баъзан шахсга) бўлган диққат – эътиборини, муносабатини белгилайди. Бундай ҳолларда муайян предмет шахс учун алоҳида аҳамиятга эга бўлади, доимо унинг диққат-марказида туради. Демак, бу ҳолат феълларида шахс ва

предметнинг ўзаро зарурий алоқасидан юзага келган ҳолат айна феъллар маъносининг моддий асоси, ҳолат белгиси ҳисобланади.

Қайд этилган ҳолат феъллари туб феъллардан ташкил топиб, қуйидаги мантиқий ифодага эга бўлади: сақламоқ - асраган, эҳтиёт қилган ҳолатда бўлмоқ; Хатларни Дилшод ҳеч кимга кўрсатмас, идорасидаги стол галадониди сақлар (У.Назаров). Жангчиларга тамаки солиб юриш учун бериладиган халтачада мен қуруқ чой сақлардим (Ф.Мусаёнов). Бой ҳам отини эҳтиёт қилиб сақлайди (Ҳ.Жаҳонгиров).

Асрамоқ - эҳтиёт қилиб, сақлаган ҳолатда бўлмоқ; У бир қизни севиб, неча замонлар суратини кўкрагида асраган (О.Матжон). Кўз қадрига етган одам уни ҳар чоғ хас-чўлдан асрайди (М. Исмоилий). Худо бир асради (А. Мухтор).

Пойламоқ - қўриқлаш ҳолатида бўлмоқ; ... қовунини ким пойлади? (С.Абдулла). Мингбошининг дарвозасини миршаб пойлаб турибди (М.Исмоилий).

Қўриқламоқ - сақлаган, ҳимоя қилган ҳолатда бўлмоқ; Юзбошининг мол-дунёси бениҳоят кўп, кечалари уйини ўн икки мерган қўриқлар эди (А.Қаҳҳор). Милтиқ кўтариб, идора эшигини ёмонлардан қўриқлади (О.Мухторов). Ўтап ... дружинаси билан йўлларни, саройларни, обжувоз-тегирмонларни қўриқлади (Ғ.Ғулом). Сақламоқ, асрамоқ китобий, пойламоқ, қўриқламоқ умумнўтқга хос.

Шундай қилиб, ижро ҳолати феълларида ифодаланган жараённинг бажарувчиси (эгаси) шахс бўлиб, унинг муайян кўринишда, вазиятда бўлиши ҳолат сифатида белгиланади.

ҲАРАКАТНИНГ ҲОЛАТИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ҳаракатнинг ҳолати феъларида ҳаракат ва ҳолат предметнинг доимий белгиси, муҳим таркибий қисми бўлиб кузатилади. Ҳолат ҳаракат асосида юзага келади. Ҳолат ҳаракат билан биргаликда муайян предметни характерлайди. Ушбу семантик гуруҳ феъларида ҳолат ҳаракат натижаси бўлган ҳолат ва ижро ҳолати феъларидан фарқли ҳаракатнинг белгиси, унинг мавжудлиги, «яшаш» усули, аммо тугалланмаган, давомий белгиси бўлиб куринади. Чунки ҳолатнинг йўқолиши, тугаши ҳаракатнинг йўқолиши, тугаши билан содир бўлади. Бинобарин, ҳолат ҳаракат билан биргаликдагина моддий ҳодиса, ҳаракатнинг ҳолати бўлади. Шунга кўра ҳаракат ҳолатнинг манбаи, асосидир.

Ўзбек тилида ҳаракатнинг ҳолати феълари анчагина бўлиб, улар туб ва ясама феълардан ташкил топади. Ҳаракатнинг ҳолати феълари маъносидаги фарқловчи семалар қуйидаги мантикий ифодаларга эга бўлади:

а) «қулай»: осонлашмоқ, енгиллашмоқ. «Қулай» фарқловчи семали ҳолат феъларида асосан шахс ҳаракатининг ҳолати ифодаланади. Ушбу ҳаракатнинг ҳолати феълари ижобийлик бўёғига ҳам эга бўлади. Қайд этилган феълар ясама (сифат -лаш) феълар бўлиб, гапда қуйидаги маъноларда қатнашади:

Осонлашмоқ - осон ҳолатга ўтмоқ; ... бойвачча сигирининг сутини иккита бидонга ярим-ярим солиб бергани учун Мунисхонга кўтариш анча осонлашган эди (С.Юнусов). Саидий маглубиятга учраса, Аббосхоннинг иши қанча осонлашар эди (А.Қаҳқор). Осонлашмоқ, асосан, адабий тилга хос.

Енгиллашмоқ - енгил ҳолатга ўтмоқ: Умарқул ... от- арава қилиб олди ва бу билан Ўташнинг меҳнатини анча енгиллашгирди (Ғ.Ғулом). Юраги қандайдир далда сезиб, нафаси енгиллашди (А.Мухтор).

б) "миқдорий" мантикий ифодасига эга. Бу фарқловчи семали ҳаракатнинг ҳолати феълари қандай миқдор англатишига кўра: 1) "миқдорий ортмоқ" ва 2) "миқдорий камаймоқ" маъноли ҳолат феъларига ажратилади.

1. Миқдорий «ортмоқ» семали ҳолат феълари: кучаймоқ, зўраймоқ, тезлашмоқ, енгиллашмоқ. Ушбу ҳолат феъларида предмет ҳаракатининг тезлашиб, юқори даражага етиши натижасида юзага келган ҳолат белгиси ангилашади. Ҳолат ҳаракат тезлигининг қандай нуқтага етганлигини ўзида ифода этади. Бундай ҳолларда предмет ҳаракатни ҳам, ҳолатни ҳам ўзида акс эттиради. Демак, предмет ҳаракати бевосита ҳолатни юзага келтиради. Ҳолат эса предметга, унинг ҳаракатига хос давомий бўлган (унинг давомийлиги ҳаракатга боғлиқ) белги сифатида кузатилади.

"Миқдорий ортмоқ" мантикий ифодали ҳолат феълари, асосан,

ясама, баъзан туб феъллардан тузилади. Ясама феъл от, сифат ва равишга -ай, -лаш ясовчиларининг бирикишидан ҳосил бўлади: Кучаймоқ - кучли ҳолатга ўтмоқ; Боя даставвал кириб келганимда йулакда ҳукм сурган овозлар, ваҳимали гаплар энди тагин ҳам кучайган (О.Ёқубов). Бунинг устига қачонлардир эшитган афсона-ю, ривоятларни эслаш ваҳимани кучайтиради (Фан ва турмуш).

Кучаймоқ зўраймоқ сўзи билан синонимик муносабатда бўлади. Улар қўшимча маъносига (белгисига) кўра ўзаро фарқланади. Зўраймоқ "Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати"да кучаймоқ сўзига синоним сифатида келтирилиб, уларга айнан бир хил изоҳ берилади: даражаси, шиддати, кучи ошмоқ, кўпаймоқ¹. "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да эса зўраймоқ сўзининг икки маъноси қайд этилади: 1. Кучлироқ бўлиб бормоқ, кучаймоқ. 2. Огирлашмоқ, ёмонлашмоқ.² Кучаймоқ маъноси эса шу лугатда қуйидагича изоҳланади: таъсир даражаси юқорилашмоқ, тус олмақ, авж олмақ, зўраймоқ³.

Кучаймоқ ва зўраймоқ маъноларига берилган изоҳлардан маълумки, иккала тил бирлиги предмет ҳаракатининг миқдори ортиб, кучайган, авж олган, кучли даражага ўтган пайтини ифодалайди⁴. Аммо: "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да кучаймоқ маъносига берилган изоҳдан кучаймоқ зўраймоқ (1) билан бирлаштирувчи маъносининг бир хиллиги, умумийлиги ифодаланишидан ташқари кучаймоқ маъносида таъсирчанлик зўраймоқ маъносидаги таъсирчанликка нисбатан ортиқлиги англашилади. Аслида эса таъсир қилиш кучи кучаймоқ маъносида эмас, аксинча зўраймоқ маъносида ортиқ. Чунки зўраймоқ сўзида белги даражаси кучли⁵. Қиёсланг: Зўраймоқ - ортиқ даражада кучайган ҳолатга ўтмоқ; Қабристон ёнидан ўтаётиб, унинг қўрқуви зўрайди (Фан ва турмуш). Ёмғир зўрайди (Н. Норматов). Шамол зўрайиб дарахтларни силкитган сари... биз севиnamиз (Ойбек).

Тезлашмоқ - жадал ҳолатга ўтмоқ; Гулларнинг кўсакаларга айланиши тезлашяпти (Радиодан). Шабада ҳам тезлашиб, болаларнинг сочлари ва галстуклари билан тинмай уйнашмоқда (Ҳ.Назир).

Енгиллашмоқ - енгил ҳолатга ўтмоқ; Тулпорларнинг оёғи енгиллашди (Ҳ.Назир).

2. Миқдорий камаймоқ" семали ҳолат феъллари: камаймоқ, озаймоқ, сусаймоқ, сустлашмоқ, секинлашмоқ, пасаймоқ, сийраклашмоқ, огирлашмоқ, бушашмоқ. Бундай мантиқий ифодали ҳолат феъллари предмет ҳаракатининг секинлашиб, камайиши натижасида юз берган ҳаракатнинг таъсир нуктасини белгиловчи омил сифатида кузатилади. Бундай ҳолат феъллари, асосан, ясама

¹ Ш. Раҳмагуллаев, Н. Маматов, Р. Шуқуров. Ўша лугат. 120 -бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли лугати, I, 312-бет

³ Ўша лугат. 409-бет

⁴ Қаранг: А. Ҳожиев. Ўша лугат. 127-бет

⁵ А. Ҳожиев. Ўша лугат. 127-бет

фeъллардан тузилади. Улар сифат ва равишлардан бўлиб, -ай, -лаш, -лан, -а ясовчилари таъсирида фeъллик хусусиятини олади.

"Миқдорий камаймоқ" фарқловчи сема қуйидаги фeъл маъноларида қайд этилади:

Камаймоқ - кам ҳолатга ўтмоқ: Қон оқиши ҳийла камайди (У.Назаров). Ҳавонинг сал бўлсада салқинлашиши чанг-тўзонни камайтира борди (М. Исмоилий).

Озаймоқ - оз ҳолатга ўтмоқ: Кечга яқин Гулнорнинг иссиғи озайди (Ойбек). Озаймоқ кўпроқ адабий тилга, камаймоқ эса жонли нутққа хос бўлиб, кўп қўлланади.

Сусаймоқ - суст ҳолатга ўтмоқ: Бу товуш беморнинг ҳаракатини сусайтирди (Н.Норматов). Шу оғир мусибатдан кейин ҳам унтурдаги иш сусаймади (М. Исмоилий).

Сустлашмоқ сусаймоқ сўзи билан шакл яқинлиги ва маъно умумийлигига эга. Айни вақтда улар алоҳида тил бирлиги бўлиб, ҳар бирининг узига хос товуш тузуми ва маъно таркиби мавжуд. Ҳар бири нутқда муайян сўзлар билан семантик-грамматик муносабатга киришади. Сустлашмоқ, сусаймоқ сўзида ўзак морфема суст, кучсиз, заиф, бўш, секин каби маъноларни англатувчи сифатдир¹, -лаш қўшимчаси сифатдан фeъл ясаган. Қўринадики, сустлашмоқ ясама фeълдир. Сустлашмоқ ва сусаймоқ сўзлари бир томондан нисбатан шаклий фарққа эга бўлса, иккинчи томондан бу фeъллар асосий маъносига кура ўхшаш. Аммо бу семантик ўхшашлик асосида нозик маъно фарқи мавжуд. Бу фeъллар таъсирчанлик даражасига кура ўзаро фарқланади. Ушбу фeъл маънолари бир-биридан предмет ҳаракатининг муайян ҳолатга ўтишининг миқдорий белги даражасига кура фарқ қилади. Сустлашмоқ маъносида ҳаракат ҳолатининг миқдорий белги даражаси сусаймоқ маъносидаги миқдорий белги даражасига нисбатан кучлироқ. Яъни сустлашмоқ маъносида ҳаракатнинг ҳолат белгиси таъсир кучига кура нисбатан ортиқлиги билан ажралиб туради. Қиёсланг: сустлашмоқ - анча суст ҳолатга ўтмоқ; Ёмғир сустлашиб, майда заррачаларга айланди (У. Назаров). Узоқдан Манзурага кузи тушиб, негадир сустлашди (Х. Тўхтабоев). Сусаймоқ, сустлашмоқ сўзлари оғзаки нутқда кам қўлланади.

Секинлашмоқ - секин ҳолатга ўтмоқ: Летаргик уйқуга кетганларнинг юрак уриши, нафас олиши шунчалик секинлашадики, қулоқ билан эшитиш амри маҳол бўлиб қолади (Тошкент ҳақиқати). Кучанинг бурилишида яна бир оз унинг (Отабекнинг) одимлари секинлашса ҳам, лекин олдинлашини қўймай бораверади (А.Қодирий). Секинлашмоқ маъносидаги белги даражаси сусаймоқ маъносидаги белги даражасига нисбатан бироз ортиқ. Секинлашмоқ нутқда кўп қўлланади.

Пасаймоқ - паст ҳолатга ўтмоқ: Кечаги изгирин пасайган...

¹Қаранг: Узбекско-русский словарь. М., 1959, 388-бет, Русско-узбекский словарь. М., 1954, 793-бет.

(О.Ёқубов). Тўтиқиз юрагидаги дукур энди бир оз пасайди (М.Исмоилий). Унинг товуши сал ўзгарди, пасайди (А. Мухтор).

Сийраклашмоқ – сийрак ҳолатга ўтмоқ: Кучадаги қатнов сийраклашиб, қоронги туша бошлади (Ғ.Ғулом).

Огирлашмоқ – огир ҳолатга ўтмоқ: Тун қорайиб, йўл юриш огирлашди (Ғ.Ғулом). Унгур ичкарилаган сари иш ўйланмаган даражада огирлашди (М. Исмоилий).

Бўшашмоқ – бўш ҳолатга ўтмоқ; ... тоғ қазувчилар шиддати заррача ҳам бўшашмади (М.Исмоилий). Иссиқ бир мунча бўшашгандек туюлса ҳам, димлик заптида эди (М.Исмоилий).

Нутқда ҳаракатнинг ҳолатини ифодаловчи феъл вазифасида баъзан ҳаракат, жараён маъносини билдирувчи чўзмоқ (чўзилмоқ) сўзи ҳам қўлланади. Ҳаракат феълининг ҳолат маъносида келиши муайян нутқ билан боғлиқдир. Бундай ҳолларда ҳаракат феълининг ҳолат вазифасида бўлиши, шу феъл билан боғланиб келган алоҳида сўзга боғлиқдир. Чунки бу нутқ бирлиги ҳаракат маъносига эга бўлиб, у чўзмоқ сўзи маъносида ҳолат белгисини, ҳаракатнинг ҳолатини юзага келтиради. Қиёсланг: чўзмоқ– давомий ҳолатга ўтмоқ; Шунинг учун ҳам терговни атайлаб чўзди (Ғ.Ғулом). Гап анча чўзилди (О.Мухторов).

Хуллас, ҳаракатнинг ҳолати феъллари асосан ясама феъллардан тузилиб, мазмунан предметнинг ҳаракат ва ҳолат таркибий қисмларини, ҳаракатнинг доимий ҳолат белгисини ифодалаш билан муайян лексик-семантик гуруҳни ташкил қилади.

МАЛАКА ҲОЛАТИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ

МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Малака ҳолати феъллари инсон руҳиятида (баъзан жониворларда) бирор ҳаракат - ҳодисага, предметга нисбатан пайдо бўлган турлича муносабатни - шаклланиб, мустаҳкамланиб, доимий, давомий хусусиятга айланган кўникма, ўзлаштирилган одатни англатади. Бундай кўникма, одатлар, асосан, инсонга хос муҳим белги сифатида инсон табиати (хулқ - атори)нинг бир кўриниши бўлиб кузатилади. Инсон ҳаёти ва фаолиятида турли-туман жуда кўп жараёнларда қатнашади, ҳар хил нарса - предметлар билан муносабатда бўлади. Шу жараёнда шахсда мавжуд воқелик билан боғлиқ ҳолда предметларнинг таъсири натижасида юзага келган кўникма, одатлар ҳолат белгисини ташкил қилиб, малака ҳолати феълларининг мазмун томонини эгаллайди. Бинобарин, малака ҳолати феъллари "малака", "кўникма" каби асосий, марказий семаларга эгаллиги билан ажралиб туради.

Шуниси муҳимки, малака эгаси бўлган инсон кўникмасининг, одатининг манбаи муайян предметлар бўлиб, буларни ифодаловчи тил бирликлари туб ва от -лаш шаклидаги ясама феъллардан таркиб топади. Булар: кўникмоқ, ўрганмоқ, одатланмоқ. Қайд этилган феъл маъноларининг фарқловчи семалари қуйидаги мантикий ифодага эга:

Кўникмоқ - мажбуран мувофиқлашган ҳолатда бўлмоқ: Умри гўдаклик чоғидан оғир меҳнатга, аччиқ-куруқ гапларга кўникиб, чиникиб ўсган. (Ҳ.Назир) Бу ҳол авваллари халойиқнинг қазабини, нафратини келтирган бўлса ҳам бора-бора одамларнинг бир қисми кўникди (А.Қаххор). Оккушча аввалига уйга, одамларга кўникди (Шухрат). Кўникмоқ тасвирий сўзи, асосан, бадий нутққа хос бўлиб, "мажбурий" белгисига эга.

Ўрганмоқ - беихтиёр мослашиш ҳолатида бўлмоқ: Гўдаклик чоғида сенга ўргандим (Ҳ.Олимжон). Бузоқлигидан ўзи тарбия қилган, унга ўрганган эди (С.Юнусов). Ўрганмоқ, асосан, сўзлашув нутқида хос бўлиб, кўп қўлланади, беихтиёр белгисига эга.

Одатланмоқ - ихтиёрий ўрганиш ҳолатида бўлмоқ: Шу боисдан кўчманчи қирғизлар идиш-товокни ўз турмуш тарзига мос турли материаллардан ясашга одатланишган (Фан ва турмуш). У подачининг учинчи кенжа кизи бўлиб, доно, хушёр меҳнатга одатланган (Сохибқирон). Равшан қай вақтда ётмасин, эрта сахарда ўрнидан туришга одатланган эди (У. Назаров). Одатланмоқ сўзи

асосан адабий тил – ёзма нутқда кенг қўлланади, "ихтиёрий" семасига кўра бошқа малака ҳолати феълларидан фарқ қилади.

Хуллас, малака ҳолати феъллари инсон руҳий олами билан боғлиқ давомий ҳолатларни ифодалашига кўра нисбатан мустақил саналади.

ОБРАЗЛИ ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Тасвирий (образли) ҳолат феъллари объектив борлик предмет-ходисалари, улар орасидаги муносабатлар ҳақида муайян хабар бериши, таъсирчанлик даражасининг ортиқлиги билан ажралиб туради. Бу гуруҳ ҳолат феъллари якка, ўзича олинганда, улардаги таъсирчанлик кўпинча аниқ ифодаланади. Қиёсланг: дўппаймоқ, қаққаймоқ, гулламоқ, шумшаймоқ, олтинланмоқ, жилваланмоқ, жилоланмоқ. Бундай феъллар гапда муайян сўзлар куршовида олинганда эса, таъсирчанлик доимо кучли даражада ифода этилади. Бу-табиий. Чунки образли ҳолат феълларини ўраган куршов бирликлари ушбу феъллар маъносини "тиниклаштириб" қолмасдан, балки ундаги таъсирчанликни яна ҳам кучайтиради, бўрттиради. Умуман, нутқ жараёни предмет - ходисалар, улар номларининг семантик-синтактик қонуният асосида ўзаро бирикиб, муайян нутқий ўринни эгаллаб, шу ўринда қўлланган сўз маъноларининг қайси таркибий қисмлари - фарқловчи семалари фаоллигини таъминлайди.

Демак, тасвирий ҳолат феъллари маъно таркибининг асосини ҳосил қилган таъсирчанлик тилда ҳам, нутқда ҳам аниқ ифодаланиши билан муҳимдир. Образли ҳолат феълларида таъсирчанлик билан бирга муайян дарак, хабарнинг ҳам ифода этилиши ушбу феъллар маъносига ҳос муҳим хусусиятдир.

Тасвирий ҳолат феъллари предмет - ходисалар ҳақида тасвирий хабар бериши ва бу хабар инсон руҳиятига кучли таъсир қилиб, унда шу предмет-ходисалар, уларнинг шакли, мазмуни, тузилиши, белгилари, моҳияти ҳақида аниқ, тўғри, тўлиқ тушунча, тасаввур ҳосил бўлишида муҳим аҳамият касб этади.

Образли ҳолат феъллари таъсирчанликни, ҳис туйғуни ифодалаш, инсон руҳиятида қандай "шаклдаги" таъсирчанликни ҳосил қилишга кўра турличадир:

а) таъсирчанликни ифодалашга кўра бетараф бўлган образли ҳолат феъллари: ухламоқ, котмоқ, гавдаланмоқ;

б) ижобийлик бўёғига эга таъсирчанлик ифодаловчи образли ҳолат феъллари: олтинланмоқ, товланмоқ, жилоланмоқ;

в) салбийлик бўёғига эга таъсирчанлик ифодаловчи образли ҳолат феъллари: ҳувилламоқ, шумшаймоқ, сўлмоқ.

Образли ҳолат феъллари тасвирийликни туб ҳамда ясама феъл шаклида англайди. Ушбу феъллар ўзи билдирган предмет, ходисаларни жамият ва табиат моддаларига, шахс ва предметларга ҳос хусусиятларга, ҳолатга, ҳаракатга, шаклга,

таъсирга ва бошқаларга киёслайди.

Предметларни киёслаш нутқий ҳодиса бўлиб, бунда образли ҳолат феълларида таъсирчанлик бир предметга хос хусусиятнинг бошқасига кўчирилишидан, яъни предмет бошқа предметга хос хусусиятга, тасвирийликка эга бўлишидан юзага келади. Бу нутқий таъсирчанлик белгисининг ҳосил бўлиши билан изоҳланади. Бу белга (сема) ҳам образли ҳолат феъллари маъносининг таркибий қисми саналиб, юзага чиқишга тайёр турган (потенциал) семани ташкил қилади. Демак, образли ҳолат феъллари кўшимча потенциал семага эга бўлиши сабабли уларда таъсирчанлик юзага келади¹.

Айтилганидек, образли ҳолат феълларида "ҳолат" муштарак сема, "образли" бирлаштирувчи сема сифатида сўз маъносининг таркибий қисмини ташкил қилади. Маълумки, муштарак семанинг ҳам, бирлаштирувчи семанинг ҳам аниқ **мантикий** ифодага эгаллиги нутқий шароитда юз беради. Чунки сўз маъноси фикр алмашиш жараёнида муайян таркибий қисми орқали муайян ифодага эга бўлади. Яъни, фикримизча, маъно (семема) нутқда муайян аниқ сема "қобигига яширинади" (албатта, у йўқ бўлмайди, доимо сақланади) ва бу сема нутқий етакчи, асосий саналади. Нутқда аниқ мантикий ифодага эга бўлувчи фарқловчи сема воқе бўлишига кўра нутқ "бирлиги" сифатида сўз маъносидан шартли, нисбий ажралиб (бу ажралиш фақат гапда бўлади), маънони нисбатан "чекинтириб", уни "ўзига жойлаштиради". Бинобарин, нутқда фарқловчи сема дарак, хабар (таъсирчанлик) ташувчига, етказувчига айланади. У ташки ҳодисалар хақида билим - тушунча беради. Маълумки, нутқда қўлланувчи ҳар бир мустақил сўз фақат аниқ бир маънода ишлатилади. Сўз маъносининг фарқловчи семаси асосий, марказий саналиб, бошқа муҳим ва номухим семалар фикр ифодалашда етакчи ҳисобланган фарқловчи семага "бирлашади", муайян нутқий вазиятда юзага чиқишга тайёр турган имконият сифатида сақланади. Бунда имкониятнинг фаоллашиши сўз маъносини тил "бирлиги" сифатида олганда, сўз маъносининг таркибий қисмларини аниқлашда, сўз маъносига лексикографик нуқтаи назардан ёндошганда юз беради. Демак, сўз маъноси мантикий бўлақларининг вазиятга кўра баъзан асосий, зарурий бўлиши, баъзан аксинча бўлиши нисбийдир.

¹ Қаранг. И. Қўчқортоев, Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Т. 1977, 29 - бет. М. Миртожиев 3. Тоҳиров. Сўз маъносининг бўёги. Т. 1980. 13 - бет

Маълум бўлдики, нутқий шароитда фарқловчи сема маънонинг "яшаш" бирлиги, усули, муҳим таркибий қисмига айланади. Шу жиҳатдан фарқловчи семани аниқлаш ғоят муҳимдир. Пишмоқ, хўмраймоқ, сўнмоқ, толмоқ, кизимоқ, консирамоқ, яшнамоқ, сўлмоқ, жилмаймоқ, гулламоқ, ҳалқаланмоқ, сеҳрланмоқ, хўрозланмоқ, мўлтилламоқ; хувилламоқ образли ҳолат феълларининг фарқловчи семаси нутқда қуйидаги мантикий ифодаларга эга бўлади: Пишмоқ-1. Ишлов билан етилган ҳолатда бўлмоқ: Лой ҳалимдай пишди (Х. Назир). Онаси пиштилган лойдан узиб олар ва авайлаб хуштак ясарди (Н.Норматов). 2. Қорайиб чиникқан ҳолатда бўлмоқ: Яланғоч, сочи олинган, офтобда пишган (С.Юнусов). Саратон тафти одам этини пиширади, ҳечқиси йўқ бир оз тобланасиз (Й.Шамшаров). Офтобда пишиб, кўча чангитиб юрувчилар кундан-кунга хиёл сийраклашаётгандай кўринди (Х. Назир).

Хўмраймоқ - булутли қорамтир ҳолатда бўлмоқ: Шимол томон уфқ ҳам хўмрайган (А.Мухтор). Осмон қора, хўмрайган (Ойбек). Хўмрайган осмон кўнгилларни ғаш қилар, кайфиятни бузар эди (Тошкент окшоми). Хўмраймоқ китобий.

Сўнмоқ - фаоллиги йўқолган (пассив) ҳолатда бўлмоқ: Дўстлар, айтинг, сўнган дўстликни қайга олиб бориб кўмарлар (А.Орипов). Унинг тўсатдан ғазаби сўниб, эсанкирагандай жилмайди (С.Анорбоев). Сўниб қолган қулги яна оловлана бошлади (Н.Қодиоров).

Толмоқ - чарчаган (ҳориган) ҳолатда бўлмоқ; Кишнаб йўлга чиққан паравоз, даштлар ўтиб, сира толмайди (У. Носир). Толмоқ адабий тилга ҳос.

Кизимоқ - фаоллашган, кўчайган ҳолатда бўлмоқ: Сухбат кизиби, чой совида (С.Абдулла). Болалар кўпайиб, ҳар хил машғулотлар кизиби кетди (П. Турсун). Ҳозир овнинг авжи кизиган пайти, қўлда ўрдақ, қашқалдоқ кўп (А. Шарипов).

Консирамоқ - қонга ташна ҳолатда бўлмоқ: Жаллодлар ҳаракатландилар-ҳанжаримиз консираган (А.Қодирий). Қонсираган ханжарини белига осиб, ойболтасини кўтарган жаллод Қўшбегининг ҳўкмига мунтазир эди (А.Қодирий).

Яшнамоқ - чирой очган ҳолатда бўлмоқ: Қрим яшнаган эди (Ш.Тошматов). Ватаним қуёшга кўксини очиб, Осиё қўйнида яшнаган бўстон (А.Орипов).

Сўлмоқ - тушқунлик кайфияти ҳолатида бўлмоқ: Баъзан шеър устида сўлганда руҳим паҳлавон Маҳмуддан сўрадим мадад (А.Орипов).

Жилмаймоқ - нур сочиби, табассум қилган ҳолатда бўлмоқ: Қуёш самони тўлдириб, жилмайиб турибди (Н. Ёқубов). Булутлар орасидан ой жилмайди (Ғайратий). Қўраяпсанми, қандай яшармиш олам,

бепарво гудақдай жилмаяди жим (А.Орипов).

-Ла (н), -илла суз ясовчиларининг от, сифат, тақлидий ва ундов сузларга бирикишидан хосил бўлган ясама феъллар тасвирий ҳолат феълларида нисбатан кўп кузатилади. Ўзак морфема асосида шаклланиб, ясама хусусиятларга эга суз маъноларининг фарқловчи семалари қуйидаги мантикий ифодали бўлади.

Гулламок - чирой очган ҳолатда бўлмоқ: Ерда чамандай гуллаган ипак гиламлар (Ойбек). Кимнингдир кўнглида баҳор гулади (У.Ҳошимов).

Ҳалқаланмоқ - ҳалқа шакли ҳолатида бўлмоқ: Муқаддамнинг хўрлиги келиб, кўзида ёш ҳалқаланди (Ў.Ҳошимов). Ҳалқаланар трубкада тутунлар, уйғоқ кўзлар бахтимизни ўйлайди (М.Шайхзода). "Парпивоининг кизи, илойим айтганинг келсин, кам бўлмасин"¹-отанинг кўзларида ёш ҳалқаланди (Ш. Фуломов).

Сеҳрланмоқ - беихтиёр ҳолатда бўлмоқ: Сирли тун, бутун борлиқ сеҳрланган сингари (Э.Воҳидов). (У) шарқираб оккан сувнинг қушиғидан сеҳрлангандек, ариқ бўйида тўхтади (Ойбек).

Хўрозланмоқ - "гердайдан, хезланган", "ҳолатда", "бўлмоқ": Хўш сенга нима керак, деди у хўрозланиб (Н. Фозилов). Лаънати деди Тўлбош, унинг кетидан хўрозланиб (Н. Фозилов).

"Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да мўлтилламоқ сўзининг маъноси 1. Аянчли қарамок, кўзни жовдиратиб, маъюсланиб, эзилиб қарамок, жовдирамоқ; 2. Эътиборсиз, ҳаёл паришонлик билан қарамок¹ изоҳига эга. Бу изоҳда мўлтилламоқ сўзи нигоҳ (кўрув) феъли сифатида қайд этилади. Айни вақтда бу суз тасвирий ҳолат феъли сифатида қуйидаги нутқий кўчма маънога ҳам эга: Йилтираб аксланган ҳолатда бўлмоқ: Баъзан дўппи гулига телбалардай тикилиб туради-да, кўзларида чилч-чилч ёш мўлтилламайди (А. Мухтор).

Хувилламоқ - кимсасиз, бўм-бўш ҳолатда бўлмоқ: Кучалар алланечук хувиллаган (П.Қодиров). Дуконлар ёпик. Ҳаммаёк хувиллаган (П.Қодиров).

«Ҳолат» муштарак семали, "образли" бирлаштирувчи семали ҳолат феълларининг фарқловчи семаси яна қуйидаги мантикий ифодаларга ҳам эга: а) "тасаввур": гавдаланмоқ, жонланмоқ.

"Тасаввур" ифодасига эга образли ҳолат феъллари бевосита инсон хотираси билан боғлиқ жараённи ифодалайди. Бунда тасаввур инсон руҳиятининг муҳим таркибий қисми сифатида биринчи ўринга чиқади. Чунки бундай ҳолларда инсон хотирасидаги қачонлардир идрок килиниб, из қолдирган, акс этган предмет, воқеа-ҳодисалар тасаввурда қайта тикланади. Бу қайта тикланиш, албатта, инсон истаги, хоҳиши-муайян сабаб билан боғланади. Бундай

¹Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати, I, 490-бет

холларда тасаввур манбаи шахс, предмет ва воқеа-ҳодисалар бўлади. Демак, "тасаввур" ифодали ҳолат феъллари билан бирикувчи сўзлар предмет ифодаловчи тил бирликларидан тузилади.

Шуниси ўзига хоски, "тасаввур" мантикий ифодасига эга образли ҳолат феълларининг доимий таркибий қисми сифатида ўрин маъносини ифодаловчи сўзлар катнашади. Булар: кўз олдимда (ўнгимда), ҳаёлимда кабилардан ташкил топиб, ҳолат феълларида ифодаланган жараённинг содир бўлиш урнини, каерда амалга ошганлигини билдиради ва шу жиҳатдан феъл маъносини ўрин муносабатига нисбатан аниқлаштиради.

"Тасаввур" ифодасини берувчи образли ҳолат феъллари таъсирчанликни аниқлашига кўра бетараф (гавдаланмоқ) ҳамда ижобийлик (жонланмоқ) бўёғига эга бўлади. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари ясама феъллар бўлиб, улар отга -лан ясовчисининг кўшилишидан ҳосил бўлади. Умуман, бундай холларда ясама сўз маъносидаги феъллик хусусияти ўзак морфемага ясовчи кўшимчанинг бирикиб, унда феълга хос семантик хусусиятни, "феъллик" семасини ҳосил қилиши билан изоҳланади.

Гавдаланмоқ, жонланмоқ сўзлари синонимик муносабатда бўлади. Бизнингча, бу сўз маънолари аниқ ёки мавҳум предмет билан боғланишига, шу предметнинг тасаввурда қайта кўринишини, намоён бўлишини ифодалашига, шунга кўра синонимни ҳосил қилишига, доимо ўрин ифодаловчи сўзга эгаллигига, гапда предмет ифодаловчи сўздан кейин келиб, кесим бўлишига, қатор бирикувчи сўзлар учун семантик марказни ҳосил қилишига, ўнгимсизлиги ва ясама феъллигига кўра бир хилликка эгадир. Айни вақтда алоҳида, мураккаб тил бирликлари сифатида бу сўз маънолари ўзаро фарққа эга. Яъни гавдаланмоқ маъносида предметнинг тасаввурда нисбатан тўлиқ, аммо нисбатан турғун ҳолда намоён бўлиши ифодаланса, жонланмоқ маъносида предметнинг тасаввурда қисман, унинг айрим муҳим томонлари ҳаракатчан (динамик) шаклда қайта пайдо бўлиши билан фарқланади. Шунингдек, жонланмоқ тасвирийликни, таъсирчанликни ортиқ ифодалашига кўра ҳам гавдаланмоқ сўздан фарқ қилади. Жонланмоқ сўзи маъносининг изоҳи кўчма маъно сифатида баҳоланади.¹

Образли ҳолат феълларининг "тасаввур" мантикий ифодасига эга фарқловчи семаси гапда қуйидаги сўз маънолари орқали намоён бўлади. Қиёсланг: Гавдаланмоқ - ҳаёлан тикланган ҳолатда бўлмоқ; Унинг кўз олдига Арслон гавдаланди (Мирмуҳсин). Нуқул

¹ Қараг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, 288-бет

кўз ўнгида Севаранинг жамоли гавдаланар (У.Назаров). Элёр Мингбулок хақида ўйлаганда, унинг кўз олдига боғнинг қок бағрида ётган ёнғокзор гавдаланарди (У. Назаров).

Жонланмоқ - хаёлан кечган ҳолатда бўлмоқ: Хаёлида тўрт йил бурун бўлган воқеа жонланди (Х.Ғулом).Кўз олдига ўртоқлари, кўшнилари, Камол ва унинг дадаси Хайдарбойваччалар билан бўлган можаролар жонланди (С.Юнусов). Менинг кўз ўнгимда жонланар тарих (А.Орипов).

б) "нур таратмоқ": ёнмоқ, чакнамоқ, товланмоқ, жилванмоқ, жилланмоқ, оловланмоқ, алангаланмоқ, чўгланмоқ, нурланмоқ, кўз-кўзламоқ, чаракламоқ, порламоқ, ялтирамоқ, милтирамоқ, ловулламоқ. Бундай маънога эга образли ҳолат феъллари муайян предметга хос кўриш таъсир кучига эга белгини ҳолат белгиси сифатида ифодалайди. Яъни бундай ҳолатда предметда мавжуд ёки бошқа предмет таъсирида юзага келган белги-хусусият-нур, ёруғлик билан боғлиқ хусусият акс этади.

"Нур таратмоқ" фарқловчи семали ҳолат феълларига нисбий хос хусусият уларнинг ўрин таркибий қисмига эгалитидир. Бунда образли ҳолат феълларида ифидаланган хабар, таъсирчанликнинг тарқалиш, пайдо бўлиш сатҳи кўрсатилади. Бу семантик гуруҳ ҳолат феълларига хос доимий хусусиятлардан бири ўзи ифодалаган нарса-предметни бошқа бир предметга киёслаши, ўхшатишидир. Яъни ҳолатга хос белгини ифодаловчи сўз маънолари конкретлаштирувчи сифатида ҳолатга аниқлик киритадан, уни мавҳумликдан кутқаради. Демак, юқорида қайд этилган образли ҳолат феъллари гапда кўпинча ўз маъносига аниқлик киритувчи сўзлар билан семантик-синтактик муносабатга киришишига кўра муҳимдир.

"Нур таратмоқ" фарқловчи семали образли ҳолат феъллари, асосан, ясама феъллар бўлиб, улар -ла (н), -ира, -илла ясовчиларининг от, тақлидий сўз каби узак морфемаларга кўшилишидан ҳосил бўлади. Бундай ясама феъллар таъсирчанликни кучли даражада ифодалайди. Бу таъсирчанлик нутқий таъсирчанликнинг бир кўриниши бўлиб изоҳланади. "Нур таратмоқ" фарқловчи семаси қуйидаги образли ҳолат феълларида қайд этилади. Киёсланг: Ёнмоқ - нур сочган ҳолатда бўлмоқ; Осмонда эса бу кеч ҳам олис хаёлларга ўхшаш юлдуз чўғлари милт-милт ёнади (О. Мухторов). Юлдузлар ёнади, офтоб чарақлар (А. Орипов). Унинг кўзларида ёнарди беҳол йироқ юлдузларнинг сирли нурлари (А. Орипов).

Чакнамоқ - ёрқин нур таратган ҳолатда бўлмоқ: Кўзлари чакнайди, кўшнилари кириб қолса, бир яхши сўрашади (У.Назаров). Ғудомжоннинг кўзлари чакнади. Юраги қаттиқ дупурлаб урди (М.Исмоилий). Ҳаммаларининг бетлари кизариб,

кузлари чакнаган, лаблари илжаяди (М.Осим). Чакнамоқ сўзида белги даражаси, таъсир кучи ортик.

Товланмоқ - турли нур ўйнаган ҳолатда бўлмоқ: Атрофни кучли шов-шувга тўлдириб, икки терак бўйи балаңдан куйиларкан (шаршарак) камалакнинг етти рангида товланиб, кўзни камаштиради (Х. Назир). Унинг остидаги қошинлар ярақлаб товланади (У. Назаров). Сув куёш нурида ялт-ялт товланади (П. Ёкубов).

Жилваланмоқ - жилвали ҳолатда бўлмоқ: Куёшнинг илк нурлари ховлидаги икки туп мирзатеракнинг учларида жилваланар (О. Ёкубов). Кўм-кўк ток барглари эрталабки куёшда жилваланади (Ойбек). Симобдай жилваланиб, кумушдай ялтираган шу тағдўзи қайси бир хиёнали кўлнинг иши (Ғ. Ғулом).

Жилоланмоқ - жилоли ҳолатда бўлмоқ: Ундан чапроқда эса осмонга санчилган Ғури Амир минораларининг тилла ранг бўёқлари нозик жилоланади (О. Ёкубов). Йўл-йўлакай милтираб, сен ёкимли куйлайсан, жилоланиб, жиддираб не хусусда сўйлайсан (З. Диёр). Жилоланмоқ ҳам, жилваланмоқ ҳам поэтик услубга хос бўлиб, жилоланмоқ сўзида кўшимча маъно нозиклиги нисбатан кучли. Жилоланмоқ, асосан, предметга, жилваланмоқ эса шахсга ҳам, предметга нисбатан ҳам ишлатилади.

Оловланмоқ - 1. Олов рангли, кизарган ҳолатда бўлмоқ: Мастуранинг лўппи юзи оловланди (Ойбек). Иссиқданми, хижолатданми, унинг юзлари оловланди (Ойбек). Комиссарнинг оловланди кўзлари (Т. Ғўла). 2. Кизариб товланган ҳолатда бўлмоқ: Этли камарида олтин куббачалар, йирик гавхарлар, Бадахшоннинг аслаъли ёкутлари оловланар эди (Ойбек). Булутларнинг ранги оловланмоқда, булутлар ёнмоқда негадир (Альманах).

Алангаланмоқ — алангали, олов рангли ҳолатда бўлмоқ: Кузи алангалади, манглайи буришди, қошлари бир-бирига тортилади (С. Айний).

Чўғланмоқ - ёнган, ярқираган ҳолатда бўлмоқ: Бунти, орамизда қола қолсин, хўпми,- деди Зиёда кўзлари чўғланиб (А. Мухтор). Пахмоқ малла қошлари тагида кўзлари чўғланди (А. Мухтор). Чўғланмоқ сўзида белги даражаси, таъсир бўёғи ортик.

Нурланмоқ - нурли ҳолатда бўлмоқ: Нурланади дағал бармоқлар, кўзларида жон олар кўшиқ (Зулфия). Бу кулимсирашда унинг кўм-кўк кўзлари нурланди (Ш. Тошмагов).

Кўз-кўзламоқ - намоёиш қилган ҳолатда бўлмоқ: Навоий номли театр атрофида, паркларда, боғларда атиргуллар очилиб, ранглар нафосатини кўз - кўзлайди (М. Исмоилий).

Чаракламоқ - ёркин, кучли нур сочган ҳолатда бўлмоқ: Офтоб чараклайди (С. Аҳмад). Юлдузлар ёнади, офтоб чараклар

(А.Орипов). Осмонда эса юлдузлар чарақлайди (Ўзбекистон овози).

Порламок - нур акс этган ҳолатда бўлмок: Бахор қуёши Гавҳаршод мадрасасининг хайбатли гумбази устида порлар (Ойбек). Кўшчинор чироклари порлар эди (А. Қаххор). Ёруғ кунларимдай порлади қуёш (А.Орипов). Порламок сўзида белги даражаси ва маъно таъсирчанлиги ортик, чаракламок сўзида эса ундан ҳам ортик.

Ялтирамок - нур синиб ўйнаган ҳолатда бўлмок: Симобдай жилваланиб, кумушдай ялтираган шу тағдўзи қайси бир хинали қўлнинг иши (Ғ.Фуллом). Қум зарралари қуёш нурида товланиб ялтирарди (Ж.Шарипов). Шамширдек ялтираган чақин чўлнинг олисларигача ёритади (С Аҳмад).

Милтирамок - кучсиз нур сочган ҳолатда бўлмок: Унда-мунда юлдузлар хира милтирар, совуқ аччикқина (Ойбек). Кеча оқшом флаакда ой бўзариб ботганда, Зухро юлдуз милтираб, хира ханда отганда (А.Орипов).

Ловулламок - ёлкинли ҳолатда бўлмок: Чойхона бу оқшом жуда гавжум эди: кекса тол, бакатерак шохларига осилган чилимқовоқ беш юз шамлик лампочкалар ёғдусида дарахтлар худди улкан гулхан сингари ловуллаб товланарди (Н. Еқубов). Ловулламок сўзида "алангаланиш" даражаси, таъсирчанлик белгиси кучли.

в)"шаклий": кўнкаймак, шумшаймок, безраймок, дўмпаймок, дўшпаймок, қаппаймок, гердаймок, кеккаймак, хурпаймок, дўрдаймок. Бундай ифодали ҳолат феъллари кўпинча предметнинг шакли, кўриниши билан боғлиқ ҳолатни англатади. Бу ҳолда предмет ўз шакли ва мазмуни билан боғлиқ катор хусусиятларга эга бўлади. Айни хусусиятлар предметнинг бир бутунлигини таъминловчи таркибий қисмлар бўлиб, бунда предметнинг шакли билан боғлиқ томони бошқа предметларга қиёсан олганда кучли таъсирга эгалиги, диққатни жалб қилиши билан ажралиб туради.

"Шаклий" мантикий ифодасига эга образли ҳолат феъллари туб феъллар сифатида таъсирчанликни кучли даражада, яққол ифодалайди. Улар қуйидагилардир:

Кўнкаймак - беўхшов ўрнатилган ҳолатда бўлмок: Ҳужра ёнбошида кичкинагина ўчоқбоши кўнкайган (Ҳ.Гуллом). Қоядай кўнкайиб турган оғир юк кийшайиб, ... (А. Мухтор). Баҳоватдин қишлоғининг яқшанбалик бозоридан сал нарида, кўча чеккасидаги кўнкайган ховлида бир камшир яшарди (А.Мухторов).

Шумшаймок - хунук кўринган, какқайган ҳолатда бўлмок: Ана, шумшайган уйи (Н.Норматов). Баргини тўкиб, шумшайиб қолган чилон жийда тагида узоқ туришди (С.Анорбоев). Ҳовлилардаги совуқ ургандан қорайиб, илжираб кетган бултурги гуллар қор тагидан шумшайиб бош чиқарди (С. Анорбоев).

Безраймок - ҳаракатсиз, пинагини бузмаган ҳолатда бўлмок:

Йигитали шунча уринса ҳам, машина безрайиб тураверди (И.Раҳим). Ҳозир биз бир томони хали безрайиб ётган чўл, бир томони эса обод булган ернинг худудида турардик (С.Аҳмад).

Думпаймоқ - буртиб чиққан ҳолатда бўлмоқ: Почтачи думпайган сумкасини узок титкилаб, хат олиб узатди (А. Мухтор). Катта тут ёғоч кўланкасида думпайган янги қабрни кучиб, тупроқларига юзларини суртиб, соатларча йиғлаб, кўзлари шишгандан сўнг қайтишди (Ойбек).

Дуппаймоқ - думпайган (туртиб чиққан) ҳолатда бўлмоқ: Қўллари дуппайган қорни устида ковуштирилган эди (М. Исмоилий). Нохуш дуппайган янги қабр (У. Назаров). Дуппаймоқ сўзида белги даражаси, таъсирчанлик думпаймоқ сўзига нисбатан ортик. Бу дуппаймоқ сўзида қўш ундошнинг мавжудлиги билан изоҳланади.

Қаппаймоқ - 1. Қорни шишганнамо ҳолатда бўлмоқ: Шу пайтда зшиқ очилиб, ташқарида аввал қорни қаппайган бакалоқ эшак кўринди (А.Мухтор). 2. Нарса билан тулган ҳолатда бўлмоқ: У қаппайган сумкасини кўйди (И.Раҳимов). Ҳожи хола ... тўй маъракаларга фақат дастурхон солиш, кейин тутунни қаппайтириб қайтиш учунгина эмас, бу баҳонада тўраҳонларни излар эди (М.Исмоилий).

Гердаймоқ - назарсиз тиккайган ҳолатда бўлмоқ: Қаршимда гердаяр тоғлар (А.Орипов). Гердайиб кўкка узайган хайбатли қайрағочлар сирли, ваҳимали кўринди (Ойбек).

Кеккаймоқ — қовишимсиз тиккайган ҳолатда бўлмоқ: Ёмғирда ерга қапишган майсалар мағрур кеккаяди, елда силкинади (Шухрат). Кеккаймоқ сўзида таъсирчанлик даражаси гердаймоқ сўзига нисбатан ортиқроқ.

Хурпаймоқ - қатламини тиккайтиб, ёйган ҳолатда бўлмоқ: Хурпайган булут осилиб тураверарди-ю, ёмғир ёғмади (А.Мухтор). Булутлар хурпайиб, ёмғир ёғишидан дарак берарди (Альманах).

Дурдаймоқ - 1. Кўтарилиб чиққан ҳолатда бўлмоқ: Бошини ва ҳозиргина ўраган дуррасини орқасидан ушлаб, харир кўйлаги дурустрок яширолмаган кўкрагини дурдайтириб керишди (М.Исмоилий). 2. Шишганнамо, осилган, ҳолатда бўлмоқ: Азалдан хушфеъл одам нос элиттан кишидай қовоғини осилтириб, лунжини дурдайтириб утирибди (И.Раҳим). Болалигидаги дурдайган лаблари энди қуёш тафтида, дашту далада, тоғу тош шамолида пишибди (С. Анорбоев).

г) "қуриниш": қабармоқ, қучимок, сўлмоқ, мунғаймоқ. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг қуриниш ҳолатини

англатади. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари: сўлмоқ, мунгаймоқ тасвирийлик, муносабат, ҳис-туйғу бўёқларига эгадир. Кабармоқ, кўпчимоқ феълларида эса тасвирийлик салбий ва ижобийлик бўёғи нуктаи назаридан бетараф бўлади. Бу феълларда таъсирчанлик тасвирийлиги билан фарқланади.

Кабармоқ, кўпчимоқ, сўлмоқ, мунгаймоқ образли ҳолат феъллари маъноси предмет ҳолат белгисининг бошқа предмет билан қиёсланиши натижасида юзага келади, Бундай ҳолларда нутқда қайд этилган предметга бошқа шахс ва предметга хос белги-хусусият кўчирилади, бириктирилади. Бунда предметлар табиати, моҳияти, хусусиятига кўра бирор мантикий синфга бирикади, узаро умумийликни ҳосил қилади. Шунга кўра предмет белгиси предметга кўчирилади ёки шахсга хос белги предметга, предметга хос белги эса шахсга кўчирилади.

"Кўриниш" маъносига эга образли ҳолат феъллари нутқда қуйидаги изоҳлар билан қатнашади: Кабармоқ - бўртган, туртиб чикқан ҳолатда бўлмоқ; Пўрсиллаб кабарган сахро яшил жингалаклар билан қошланган (Ойбек). Икковининг бўйин томирлари, аркондай каварган билак пайлари томирга айланган (Ойбек).

Кўпчимоқ - етилиб кўтарилган ҳолатда бўлмоқ; Шудгорланган ерлар кўпчиган (М.Тошматов). Қор, музлар эриб, ер ҳамирдек кўпчиган (Миртемир). Синонимик муносабатдаги кабармоқ ва кўпчимоқ сузларининг нутқ бирлиги сифатидаги фаоллиги, ишлатилиш даражаси тенгдир. Аммо кўпчимоқ маъносидаги белги даражаси ва таъсирчанлик кабармоқ маъносидагига нисбатан ортиқроқ.

Сўлмоқ - бужмайган, узини олдирган ҳолатда бўлмоқ; Олмадайин сўлган гулдай тарзим бор (Балогардон). Дадам фронтда ўлган учта акамнинг дардида кузи кўр бўлди. Буни кўрган ойим ўзидан-ўзи сўлиб жон берди (А. Мухтор). Улар бир-бирларини кўрмасалар дарров сўлиб қоладилар (А. Мухтор).

Мунгаймоқ - эътиборсиз ҳолатда бўлмоқ; Икки жумла ёзилган шу хат стол узра мунгайиб қолди (Г.Нуруллаева).

д) "жисмоний жараён": ухламоқ, мудрамоқ. Бундай ҳолат феъллари тасвирийликни предмет билан боғлиқ ҳолда ифодалайди. Образлиликка эга предмет аниқ бўлади. Ушбу ҳолат феъллари асида шахсга, жонли мавжудотга табиий хос, бош мия ярим шарларининг фаолияти билан боғлиқ жисмоний жараённи ифодалаши ва уни предметнинг ҳолат белгиси сифатида баҳолаши билан ўзига хосдир. Бу жисмоний ҳолат инсон (ҳайвон) мия фаолиятининг фаоллиқдан фаолсизликка ўтиб, нисбатан "тўхташи", ташқи таъсирларга жавоб ҳаракатларининг сусайиши натижасида содир

булади. Демак, аини мантикий ифодали ҳолат феъллари муайян предметнинг муайян вақтдаги тинч, ҳаракатсиз, шовкинсиз ҳолатини ифодалайди. Ушбу гуруҳ феъллари туб феъллардан таркиб топади. Улар нутқда қуйидаги изоҳлари билан қатнашади, Ухламок - ҳаракатсиз (тинч) ҳолатда бўлмок: Тун ухлайди, лекин уйкуда тотли хаёт, ором бор, жон бор (Зулфия). Қоялар ухлайди - денгиз ухламас (О.Матчон). Учиб қолган соқийдай гунгурс ухлайди тоқлар (Ғ.Ғулом).

Мудрамок — ҳаракатсизликка берилган ҳолатда бўлмок: Шимол гўзал, ўрмон мудрар юз товланиб бир ёнда (Т.Ҳамид). Бундан ярим соатча олдин ... ялти-ялт этиб, кўз қисаётган юлдузлар мудраб-мудраб охири сўнди (У.Ҳошимов). Барглари шалпайган, тузон босган дарахтлар жимгина мудрайди (Ойбек).

е) "ҳаракатсиз": қотмок, миҳланмок. Бу ҳолат феъллари шахс ёки предметнинг мутлақо ҳаракатсизлигини ифодалайди. Бунда шахс ёки предмет бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга, яъни ҳаракатдан ҳаракатсизликка ўтади, муайян ҳолатга эга булади. Натижа ҳолат тасвирийликка эга давомли ҳолатлиги билан ажралиб туради. Ушбу фарқловчи семали маънога эга образли ҳолат феъллари қуйидагилар:

Қотмок - мутлақо ҳаракатсиз ҳолатда бўлмок: Тошдай қотдим ушал они бир тоқатдан айрилиб (А. Орипов). Сулув яшин уриб кумирга айланган чинордай жонсиз, хушсиз қотиб қолди (А. Мухтор). Билмам нечун сизнинг нигоҳ бир нуқтада қотмишдир (А. Орипов). Қотмок сузида белги даражаси, таъсирчанлик ортиқроқ.

Миҳланмок ясама ҳолат феъли (от-лан) сифатида мажбурий тинч ҳолатда бўлмок изоҳи билан қатнашади: Штабдагиларнинг кўзлари кўк ва қизил чироклар билан тўлган харитага миҳланиб қолди (И.Раҳим). Ҳалойиқ кўзи билан эмас, бутун фикру зикри билан ҳам мингбошига миҳланган эди (М. Исмоилий).

ё) "тус": олтинланмок, кумушланмок, симобланмок. "Тус" мантикий ифодали ҳолат феъллари жонсиз, баъзан жонли предмет номаври билан боғланиб, предметни тус белгисига кўра баҳолайди. Ушбу феъл ясама (от-лан) феъллар бўлиб, нутқда қуйидаги изоҳларда иштирок этади: Олтинланмок - олтин ранги ҳолатида бўлмок: Куз фасли. Нақ алангадек олтинланган дарахтлар кимир этмайди (Ойбек). Узумлар пишаберсин ишқомларда олтинланиб (Ғ.Ғулом). Дубулғалар, қалқонлар, ойболталар қуёш билан олтинланган ҳавода порлайди (Ойбек).

Кумушланмок - кумуш рангли ҳолатда бўлмок: На муаттар чаманзорлар, на мухташам кўшқлар, на кумушланган ҳовузлар ... уни қизиқтирмади (Ойбек). Тоғ ёнбағрида тикилган оқ утов ой шуъласида кумушланиб, қўқаламзор адирларга яна ҳусн кўшган (Ўзбекистон овози).

Симобланмок - симоб рангли ҳолатда бўлмок: Арчаларнинг

жомаси кумуш, симобланар хозир кора сой

ж) "бирикиш": қапишмоқ, ковушмоқ. Ушбу ифодали ҳолат феъллари доимо икки предмет орасидаги муносабатни акс эттиради. Предмет муносабати уларнинг бир-бири билан бириккан, туташган кўринишга, "ёпишган" ҳолатга ўтганлиги, шаклан бир бутунлиги билан ажралиб туради. Ушбу муносабатда предмет, баъзан шахс булиб, уларнинг муайян нукталари орасидаги мавжуд алоқа (бирикиш) муайян сабаб таъсирида юз беради. Қайд этилган мантикий ифода қуйидаги ҳолат феълларида кузатилади. Қапишмоқ - бутунлай ёпишган ҳолатда бўлмоқ; Ўйитнинг қўллари қизнинг белларига чирмашди, кўкраклари бир - бирига қапишди (Ойбек). Панжара орқасидаги ипак гуллар тонг кировидан ерга қапишган (А.Мухтор). Ёмғирда ерга қапишган майсалар мағрур кеккаяди (Шўхрат).

Қовушмоқ - туташган ҳолатда бўлмоқ: Шундай коникиб, шундай мирикиб керишдики, бир зумгина киприклари бир-бири билан қовушди (М.Исмоилий). Қўша қаримоққа муҳр бўлади ҳаётда икки лаб қовушган бир зум (Ғ. Ғулом). Қапишмоқ қовушмоқ билан синонимни ҳосил қилади. Қапишмоқ маъносида белги даражаси, таъсирчанлик нисбатан кучли. Қапишмоқ сўзи кўпроқ жонли нутққа, қовушмоқ эса шеърятта хос. Шунингдек, қапишмоқ сўзи маъноси нисбатан салбий, қовушмоқ сўзи маъноси эса ижобий бўёкка эга. Қапишмоқ шахсга ҳам, предметга нисбатан ҳам қўлланилади. Қовушмоқ эса асосан шахсга, унинг жуфт аъзоларига нисбатан ишлатилади.

з) "йўқ бўлмоқ": сўлмоқ, қуримоқ. Бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари мавҳум предмет билан боғланиб, уни ҳолат белгиси гомонидан аниқлайди. Ҳолат белгиси предметнинг энг муҳим фарқловчи белгиларидан бири саналади. Бундай туб ҳолат феъллари бирор ҳодиса, рухий кечинма, жараён қабиларнинг тўхташини, йўқолишини ифодалайди. "Йўқ бўлмоқ" мантикий ифодаси қуйидаги образли ҳолат феълларида воқе бўлади:

Сўлмоқ - фаоллиги йўқолган ҳолатда бўлмоқ: Тунлар ҳам ҳаловатнинг олган ғам шу субҳидам салқинида сўлади (М. Эгамбердиев). Ёшлигим сўлди, чакмоқдек бир чакнади-ю, ўтди кетди (Ойбек).

Қуримоқ - ҳаётлиги йўқ ҳолатда бўлмоқ: У ерларсиз сенинг ижодинг қурийди (У.Назаров).

и) "кучи қирқилмоқ": юмшамоқ, майинлашмоқ. Айти маънога эга ҳолат феъллари мавҳум предметнинг муайян вақтдаги доимий нисбатан турғун белгисини ифодалайди. Бунда ҳолат белгиси предметнинг инсон туюш, ҳис қилиш сезгисига кучли таъсири натижасида воқе бўлади. Предмет шу белгисига кўра инсонга таъсир

қилиб, унда ижобий туйғу уйғотади. Қайд этилган ҳолат феъллари гапда туб ва ясама феъл шаклида келади. Ясама феъл сифатга - лаш ясовчисининг қушилишидан ҳосил бўлади. Ушбу фарқловчи сема гапда қуйидаги феъл маъноларида қатнашади. Қиёсланг: Юмшамок - совуқлик кучи кесилган ҳолатда бўлмок: Тунов кунги бўрон ва изғиринлардан сўнг табиат гўё қахридан тушган, юмшаган ... (О.Ёкубов). Февралнинг ўрталарида ҳаво юмшаб, дала-тошни, тўқайларни босиб ётган қалин қор ёпиғи тешила бошлади (А.Қаххор).

Майинлашмок - ёқимли юмшаган ҳолатда бўлмок: Тунов кунги бўрон ва изғиринлардан сўнг табиат қахридан тушган .. майинлашган (О.Ёкубов). Майинлашмок сўзида белги даражаси ва таъсирчанлик нисбатан ортик. Айни сўз "ёқимли" бўёғига эга.

й) "бушашмок": шалпаймок, шалвирамок. Бундай мантиқий ифодали ҳолат феъллари тасвирийликни муайян предмет билан, унинг инсон кўрув сезгисига таъсир қилувчи ташки тузилишига ҳос ҳолат белгиси билан боғлаб аңлатади. Бу ҳолат феълларида предмет ўзининг аввалги таранг, тортилган ҳолатига зид бўлган, бушашган, тарангсизлашган ҳолатга ўтганлиги ифодаланади.

"Бушашмок" маъносига эга ҳолат феъллари қуйидагилар: Шалпаймок - таранглигини йўқотган, шалвираган ҳолатда бўлмок: Машинасининг бир ғилдираги шалпайиб ётибди (С. Аҳмад).

Шалвирамок - тарангсиз, осилган ҳолатда бўлмок: (Машинадан) тушиб қарадим. - Баллон латтадек шалвираб қолибди (Ў.Ҳошимов). Ўғилчаси шалвираган иштонини торта бошлади (Оғзаки нутқдан). Шалвираган сўзи маъносига "тарангсизланиш" даражаси ортиқроқ. Шалпаймок, шалвирамок сўзлари, асосан, оғзаки нутққа ҳос бўлиб, шалпаймок нисбатан кўпроқ қўлланилади.

к) "ёруғ": бўзармок, ёришмок, ёруғлашмок, оқармок. «Ёруғ» мантиқий ифодали ҳолат феъллари муайян предметнинг ҳолат белгисини образли ифодалайди. Бундай ҳолат белгиси инсон кўриш аъзосида акс этиши билан моддийлашади. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг ёруғлик билан боғлиқ белгиси - унинг ёришган, ёруғлашган ҳолатдалигини ифода этиши билан мустақил саналади. Улар тузилишига кўра туб ва ясама бўлади. Ясама феъллар сифатга -лаш, -ар ясовчиларининг бирикишидан ҳосил бўлади. "Ёруғ" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Бўзармок - ғира-шира ёришган ҳолатда бўлмок: Тонг бўзарди (Шухрат). Дераза орқасидан сахар бўзарибди (Ҳ. Фулом). Кеча оқшом флақда ой бўзариб ботганда ... (А. Орипов).

Ёришмок - 1. Сал ёруғ, оқарган ҳолатда бўлмок: Бир зум баҳор каби ёришди олам (А.Орипов). Қуёш тиглари кўринмаса ҳам, шарқ осмони ёришиб ... (М.Исмоилий). 2. Қайфияти кўтарилган ҳолатда бўлмок: Тундалиги йўқолиб, чехраси ёришди (Тошкент оқшом).

Бундан кунгли бир оз юмшаб, чехраси ёришган Хисрав уни бағрига босиб ушди (М. Иброхимов).

Ёруғлашмоқ - ёруғроқ, ёркинроқ ҳолатда бўлмоқ: Куёш хозир бизнинг мана шу ўлкамиз осмонига келиб, тўхтаб тўлишди, ёруғлашди (Р.Файзий).

Оқармоқ - ёришган ҳолатда бўлмоқ: Табиатнинг мармар танли, гул сочли эрка кизи - тонг оқариб келади (Уйғун). Ёруғлашмоқ сўзида белги даражаси, "ёруғлик" кучи бўзармоқ сўзига нисбатан ортик. Ёришмоқ, оқармоқ маъноларида эса шундай белги ундан ортиқроқ. Бўзармоқ, ёруғлашмоқ сўзлари, асосан, шеърятга хос. Ёришмоқ, оқармоқ сўзлари эса сўзлашув нутқида куп ишлатилади.

а) "паришон": анграймоқ, мўлтаймоқ. Бу фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс, баъзан предметга хос ҳолат белгисини ифодалайди. Бундай ҳолат ҳам инсон кўриш сезгиси билан боғланади. Қайд этилган ҳолат феъллари кенг маънодаги предметнинг муайян ташки ҳолатини образли ифодалаши билан нисбатан мустақилдир. Ушбу ҳолат инсоннинг бирор таъсир натижасида паришон, лоқайд, маъюс каби "шаклий" ҳолатга ўтганлигини ифодалайди. "Паришон" маъносига эга туб ҳолат феъллари қуйидагилардир:

Анграймоқ - паришонхотир, хайрон ҳолатда бўлмоқ: Туғмас хотин ... Анграйди нигоҳ ... Қадам тўнди ... Эс-хуши гангиди (Г. Нуруллаева).

Мўлтаймоқ - маъносиз ва иложсиз ҳолатда бўлмоқ: Шу чокчака мўлтайиб ... ўтирган Кумушбиби бир сесканди-да, кушиқчи кизларга қаради (А. Қодирий). У ... кимнидир ахтарди, лош этиб кўзи бир чеккада мўлтайиб турган "митти" га тушди (Х. Назир). Анграймоқ сўзида белги даражаси нисбатан ортиқроқ. Бу тил бирлиги салбий бўёққа эга. Мўлтаймоқ маъносида ижобийлик белгиси бор. Бу феъллар, асосан, жонли нутққа хос бўлиб, анграймоқ кўпроқ ишлатилади.

м) "йўқолмоқ": сўнмоқ, ўчмоқ. "Йўқолмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолати билан боғланади. Улар инсоннинг бир рухий ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтишини, муайян предметга нисбатан кизикишининг, ингилишининг бутунлай йўқолишини, бефарқ муносабатда бўлишини, баъзан эса инсонда унга нисбатан салбий муносабатнинг юзага келиши кабиларни ифодалайди. Айти феъллар шахс рухий ҳолатини туб феъл сифатида англатади. "Йўқолмоқ" ифодаси гапда қуйидаги феъл маъноларининг фарқловчи семалари орқали намоён бўлади: Сўнмоқ - таъсири тухтаган ҳолатда бўлмоқ: Захро холанинг юзидаги қувонч ўша захотиёқ сўнди (У.Назаров). Раиснинг тўсатдан ғазаби сўниб, эсанкирагандай жилмайди (С.Анорбоев). Дуслар, айтинг, сунган

дусликни қайга олиб бориб кумарлар (А.Орипов).

Ўчмоқ - таъсири бутунлай тўхтаган (йуқолган) ҳолатда бўлмоқ: Ўрта буйли олифга кийинган йигитни кўришим билан юрагимдаги борлик, журъат ва қатъият худди сув пуркаган алангадек ўчди-қолди (О.Ёқубов). Унинг юзидаги аввалги қизиллик хижрон шоми шафағидек ўчди-қолди (Х.Ғулом). Алимардоннинг кўзларидаги табассум бирдан ўчди (Ў.Ҳошимов). Ўчмоқ сўзидаги белги даражаси кучли бўлиб, сўз маъноси "бутунлай" семасига эга. Ўчмоқ сўзлашув нутқига, сўнмоқ бадий услубга хос.

н) "таркамоқ": тўзмок (тўзимок, тўзғимок). Бундай фарқловчи семага эга жараён феъллари баъзан турли предметларнинг ҳолат белгисини ҳам ифода этади. Улар туб феъллардан иборат бўлади. Тўзмок. Бу сўз тил бирлиги сифатида, асосан, ҳаракат маъносини ифодалайди. Унинг "ҳаракат" семаси етакчи, муҳим - хабар ташувчи саналади. Шунингдек, тўзмок феъли ҳолат маъносида ҳам келади. Ҳолат маъноси нутқда — уни ўраган қуршов бирликлари таъсирида ҳосил бўлади. Тўғрироғи, тўзмок сўзида ҳаракат маъноси муайян гапда вақтинча "яширинади", юзага чиқишга тайёр имкониятга ўтади. Тўзмок сўзи баъзан тўзимок, тўзғимок каби шаклларда ҳам намоён бўлади. Синонимик муносабатдаги бу бирликлар семантик умумийликка эга бўлиб, кўшимча маъно нозиклиги, таъсирчанлик даражаси, қўлланиши кабиларга кўра ўзаро фарқланади. Қиёсланг:

Тўзмок - I. Таркаган ҳолатда бўлмоқ: Эшик очилиб, ҳаёли патдай тўзиди (А. Каххор). Шеър анжумани тўзди (С.Абдулла). II Эскирган, яроксиз, ҳолатда бўлмоқ: Менга овқат беради, кийимим жуда тўзиса, кийим қилиб беради (Ойбек).

Тўзимок - тўзмок II дан (давомли ифода бермок): Йулдошбой уч - тўрт ҳафтадан бери ички кийимини ечмаган, куйлаги терда котиб кетган, тун билан этиги тўзиб қолган эди (Х. Нуъмон, Ё. Шораҳмедов).

Тўзғимок - I ва II дан (такрор ва давомли ифода бермок): Тўтиқиз бир неча кун ичида чўпдай озиб, гулдай ҳусни тўзғиди (М. Исмоилий). Қиш-ёз оёғида оғир сағир калиш.Махси ҳам ямок, бошида кир, тўзғиган салла (Ойбек).

Хуллас, турлича ҳолатларнинг тил бирликларида-сўзларда образли ифодаланиши ўзига хосдир. Нутқда "таъсирчанлик" семали ҳолат феъллари туб ва ясама феъл шаклида қатнашади. Образли ҳолат феъллари маъно тузилишининг асосини тасвирий хабар ташкил қилади.

БИОЛОГИК ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ

МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ўзбек тилида биологик ҳолат феъллари нисбатан кўп кузатилади. Улар кенг маънодаги тирик (жонли) мавжудотларнинг ҳаёти, ўсиши, ривожланиши кабилар билан боғлиқ, уларда табиий, зарурий мавжуд бўлган ирсий жараён-ҳолатларни ифода этади. Бундай ҳолат феълларига хос муҳим хусусият шундаки, улар мазмунида ифода этилувчи ҳолат муайян предметнинг (мавжудот)нинг ҳолат белгиси бўлади. Бу ҳолат предметнинг доимий белгиси сифатида жисмоний, руҳий жараёнлар билан бевосита боғлиқ, диалектик муносабатда, ўзаро таъсирда кузатилади.

Биологик ҳолат тирик мавжудотларнинг яшашини, ташқи таъсирлардан таъсирланишини, бирор шароитта мослашини, вазиятга, вақтга кўра ўзидаги ирсий белги-хусусиятларини бевосита намоён қилишини, муайян ирсий имкониятларининг юзага чиқиши учун ишлатилишини, "курашиши"ни ҳам ўзида акс эттиради.

Биологик ҳолат феъллари нутқ фаолиятида ҳолат манбаи (объекти)га кўра шахс, ҳайвон ва ўсимликлар билан боғланади. Ушбу феъллар баъзан вақт, ўрин, ўхшатиш каби таркибий қисмларга ҳам эга бўлади. Биологик ҳолат феъллари туб ва ясама феъллардан таркиб топади. Ўлмоқ, чиримоқ, очилмоқ, етилмоқ, бўртмоқ, гуламоқ, ёшармоқ каби ҳолат феъллари маъноларининг фарқловчи семалари қуйидагича:

Ўлмоқ - яшаш муддати, ҳаёти, умри тугаган ҳолатда, бўлмоқ: Отам улди, қолдим кўзимни ёшлаб (Балогардон). Кейин қолган бари ўлди (Алпомиш). Қизнинг севгилиси урушда ўлибди. (Ў. Ҳошимов). Бу орада яна тўртта сизир улди (А. Каххор).

Чиримоқ - 1. Мўрт ҳолатда бўлмоқ: Уч-уч шохлари эса узун ва нозик, улар қуриган, чириган (О. Мухторов). 2. Айниган, еб бўлмас ҳолатда бўлмоқ: Сўйилган қовун ичидан чириган экан (Латифалар). Чиримоқ оғзаки ва ёзма нутққа-умумнутққа хос.

Очилмоқ - ўсиб, кўзга кўринган ҳолатда бўлмоқ: Ёнбағирларда лолалар очилган (П. Қодиров). ... ораларидаги лолакизғалдоқлар қипқизил бўлиб очилган (М.Исмоилий). Қизил, сафсар, пушти очилибди қашқаргуллар (М. Исмоилий). Очилмоқ сўзлашув нутқида кўп қўлланилади.

Етилмоқ - ҳар томонлама вояга етган ҳолатда бўлмоқ: Ёнгит қирқ ёшга кирганда ақлий ва жисмоний томондан етилади (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Қашқирлар етилибди, овчи келиб ... терисини шилиб олади (Ғ. Жаҳонгаров); Етилмоқ кўпроқ бадий нутққа хос.

Бўртмоқ - ўсиб чиққан, бўртиш ҳолатида бўлмоқ: Дарахтлар

ялтираб, буртди ҳар куртак (Зулфия). Олча новдалари мунчок-мунчок буртиб ... (Мирмухсин). Буртмоқ, асосан, ёзма нутққа хос.

Гул, ёш каби от, сифатларга -ла(ш), -ар ясовчиларининг кушилишидан ясалган ҳолат феълларининг фарқловчи семалари қуйидагича: Гулламоқ - гул чиқарган, гулли ҳолатда бўлмоқ: Гузалари ўсиб, гулаб, кўсақлар таққан (Ҳ.Олимжон). Боғдаги мева дарахтлари гуллаган, ҳаводан бол иси анкийди (М. Осим). Мана чўлда ҳам олча гулади (Ҳ. Ҳошимов). Зинапоянинг ёнгинасида ўрик гуллаган эди (А.Мухтор). Гулламоқ умумнутққа хос бўлиб, қўл кўлланилади.

Ёшармоқ - ёш қуринган ҳолатда бўлмоқ; ҳамма ёшарди, фақат Мавлон қариди (А. Каххор). У ёшариб, қайта куч- қувватга тўлгандек (Альманах). Ёшармоқ кўпроқ китобий, адабий услубга оид.

"Ҳолат" муштарак семали, "биологақ" бирлаштирувчи семали ҳолат феъллари яна қуйидаги фарқловчи семаларга ҳам эга. а) "истеъмол даражасига етмоқ": пишмоқ, етилмоқ. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари манбаига қўра ўсимлик, кўпинча мевали дарахт, ҳўл мевалар билан боғланиб, уларнинг қўрув сезгиси билан идрок қилинувчи ирсий ҳолат белгисини акс эттиради. Қайд этилган ҳолат феъллари предметнинг сифат даражасини, яъни истеъмол ҳолатига етганлигини, истеъмол қилиш мумкинлигини -пишганлигини ифодалайди. Қайд этилган ҳолат феъллари туб феъллардан тузилиб, гапда қуйидаги мантқиқий ифодага эга бўлади.

Пишмоқ -1. Истеъмолга тайёр ҳолатда бўлмоқ: Нодир боғни қуриқлаб қолганида, эртаги узум ғарк пишган эди (С. Юнусов). Ота, манави беҳиларни қуринг, хиди оламни тугади, бирам пишибдики: -деди саман отлик — (М.Исмоилий). Мевалари ғарк пишган катта боғнинг тўрида мармар гумбазли ҳаммом бор эди (П.Қодиров). Бу муддат ичида шоли пишди, ўрилди, янчилди (Ҳ.Ғулом). 2. Ўсиб етилган ҳолатда бўлмоқ: Ана эгатлардаги тутларнинг новдалари пишибди (М.Исмоилий).

Етилмоқ - пишган, истеъмол қилиш ҳолатида бўлмоқ: Самарқанд боғларида катта дона анорлар етилган (П. Қодиров). Бир йили Афандининг бодринги жуда эрта етилибди (Латифалар). Жонивор хўб етилибди-да, - деди Мадаминхужа қовунни коса қилаётиб (М. Исмоилий). Пишмоқ ва етилмоқ сўзлари узаро синонимик муносабатда бўлиб, уларнинг асосий, бирлаштирувчи маъноси бир хил. Айни вақтда пишмоқ маъносида предметнинг белги даражаси аниқ бўлиб, бу сўз, асосан, сўзлашув нутқиға хос. Қўшимча маъно бўёғи жиҳатидан бетараф. Келтирилган гапларда пишмоқ сўзи бош, тўғри маънода қўлланади, аммо у, асосан, китобий услубга хосдир. Шунингдек етилмоқ сўзи маъноси ҳиссий таъсирчанлик бўёғи жиҳатидан ижобийликка эга. Етилмоқ маъносида ифодаланган белги даражаси пишмоқ маъносида

ифодаланган белги даражасига нисбатан мавхумроқдир. Шунингдек, пишмоқ сўзида ифодаланган белги-хусусият предметнинг ташқи кўринишига ҳам, ички, маъза-таъми, истеъмол даражасига нисбатан ҳам тегишли, улар учун умумий саналади. Етилмоқ сўзи маъноси кўпроқ предметнинг шакли - ташқи кўринишига хос хусусиятлар билан боғланади.

б) «шаклий»: куримоқ, сўлмоқ, қовжирамоқ, қақрамоқ, шалпаймоқ. "Шаклий" маъноли биологик ҳолат феъллари асосан мевасиз дарахт, унинг муайян қисми, гул, ўт каби ўсимликларнинг кўриш сезгиси орқали идрок қилинувчи ҳолат белгисини ифодалайди. Улар предметларга хос белгини муҳим ҳолат белгиси сифатида билдиради. Бунда предмет муайян ташқи, шаклий кўринишга эга бўлади. Бу шаклий белги, ташқи кўриниш предметнинг ҳаётийлиги, фаоллиги, таъсирчанлигини, "яшашдан" тўхтаган - ижобий кўринишини йўқотиб, салбий муносабат уйғотувчи шаклга, ташқи кўринишга ўтганлиги билан ўзига хосдир. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари туб феъллар семантик гуруҳини ташкил қилади.. Улар қуйидаги сўз маънолари орқали намоён бўлади:

Куримоқ - ўсиш, кўкариш, гуллаш қабилар тўла тўхтаган ҳолатда бўлмоқ: Мана етти йилдирки, Найманчанинг томирига сув етиб, куриган дарахтга жон кирди (А.Мухтор). Агар сув бўлмаса ... дарахтлар курийди (С.Юнусов). Ҳовли хийла катта, ўртасида чоғроқ гулзор, сувсизликдан ҳамма гуллар куриб, фақат гултожикўроз қолибди (А. Каххор).

Сўлмоқ - шалпайиш, сўлиш ҳолатида бўлмоқ: Хазон бўлиб боғда гуллар сўлибди (Фозил Йўлдош). Пурвикор Аббосхон бўлса сўлиган таррақдек бўшашиб ... (Мирмуҳсин). Шоқир эртасига қараса, кеча диркиллаб турган барглар сўлинқираб қолибди (Шухрат).

Қовжирамоқ - куриб бужмайган ҳолатда бўлмоқ: Болалар кўча бекатидаги қовжираган ўтларни, ариқ бўйидаги чимларни чимдир (С.Юнусов). Қовжираган палакларнинг у ер бу ерида қолиб кетган сапчалардан узиб, чайлага олиб борди (Ҳ.Назир). У қовжираган жўхориаларга ... назар ташлаб бормоқда (А.Мухтор).

Қақрамоқ - бутунлай куриган ҳолатда бўлмоқ: Даштда бир жуфт гул кўкариб, қақраган (О.Матжон). Агар сув бўлмаса экинлар қақраб, дарахтлар курийди (С.Юнусов).

Шалпаймоқ - сўлиган ҳолатда бўлмоқ: Барглари шалпайган, түзон босган дарахтлар жимгина мудрайди (Ойбек). Аттанг, деди хўрсиниб Адолат, сувсизликдан баргларини шалпайтириб турган гўзаларга қараб (И. Раҳим). Куримоқ, қақрамоқ, қовжирамоқ сўзи маънолари белги даражасининг ортиқлиги билан ажралиб туради. Айниқса, қақрамоқ сўзида белги даражаси кучли бўлиб, бу сўз,

асосан, китобий-поэтик услубга хос. "Шақлий" мантикий ифодали биологик ҳолат феъллари купинча сўзлашув нутқиға хос бўлади. Улар хиссий-таъсирчанлик буюғига кўра ажралиб туради.

в) «ёши ортмоқ»: қаримоқ, кексаймоқ, улғаймоқ. Ушбу феъллар, асосан инсон, баъзан ҳайвонни - уларда вақтнинг кечиши, ўтиши билан боғлиқ содир бўлувчи ҳолат белгисини англатади. Бундай ҳолат феъллари инсон ёшининг ортиши, инсоннинг улғайиши натижасида унинг киёфасида акс этувчи ҳолат белгисини билдиради. Инсон ёшининг "ўсиши" натижасида бевосита унинг ташқи-жисмоний тузилишида табиий изини, таъсирини қолдиради. Демак, инсон ташқи киёфасидаги жисмоний ўзгариш ирсий-табиий ҳолда ёш хусусияти билан ҳам боғлиқ ҳолда юз беради. Юқорида қайд этилган ҳолат феъллари туб ва сифатга -й ясовчисининг қўшилишидан ҳосил бўлган ясама феъллардан ташкил топади. Айни фарқловчи сема қуйидаги сўз маъноларининг хабар-дарак ташувчи нутқий семаси бўлиб кузатилади:

Қаримоқ - кексайиш ҳолатида бўлмоқ: Отаси шу ерда қариди (Т.Тўла). Қодир ота энди қариган (Шухрат). Дадам бечора жуда қарибди (Х. Ғулом). Уришқоқ қўчқор қариган эди (О.Матжон).

Кексайган - қариган, катта ёшга борган ҳолатда бўлмоқ: Энди хазрати Шохруҳ кексайдилар, яна шахзодалараро тагин низолар (Ойбек). Булар халқ хизматида кексайган (М.Исмоилий). Салоҳиддин домла у вақтдагиға қараганда анча кексайган (А.Кахҳор). Қаримоқ, кексаймоқ сўзлари ўзаро синоним бўлиб, кексаймоқ сўзи маъносида белги даражаси ортиқроқ. Қаримоқ сўзлашув нутқиға хос, кексаймоқ китобий.

Улғаймоқ — 1. Балоғатга (воёга) етган ҳолатда бўлмоқ: Мен улғайдим курашларнинг нашъаларин эмарак (Ғ.Ғулом). Бизлар хушчақчақ авлод дунёда энг бахтиёр, улғаямиз яйраб шод (И.Муслим). 2. Ёши ошган, ёшига ёш қўшилган ҳолатда бўлмоқ: Ёшимиз улғайди (О.Матжон). Ёши улғайиб, оғир меҳнат белини кийшайтиргач ... (Шухрат). Улғаймоқ сўзи кичик ва катта ёшдаги одамларга нисбатан қўлланилади. У китобий-шеърый услубга хос.

г) "тус": кўкармоқ, кўкламоқ, сарғаймоқ, кизармоқ. "Тус" мантикий ифодали биологик ҳолат феъллари, асосан ўсимликларнинг ҳолат белгисини англатади. Улар турлича рангларни акс эттиради. Айтилган мантикий ифодали ҳолат бошқа биологик ҳолат феълларидан предметнинг ранг, тус белгисини ясама феъл шаклида ифода этиши билан ҳам фарқланади. Бундай ҳолларда сифатга -ар, -ла, -ай ясовчилари қўшилади. Булар қуйидагилар: Кўкармоқ - униб, ўсиб, кўкимтир тусли ҳолатда бўлмоқ: ... эски уйларнинг томлари четида майсалар кўкарди (Ойбек). Барча япроқлари бирдай кўкарган (Х.Олимжон). Гиёҳ унмаган чуллар меҳнатқашлар қони бараварига

ям-яшил кўқарган эди (А. Қодирий). Кукармоқ умумнутққа хос.

Кўкламоқ - ўсиб, кўк барг чиқарган ҳолатда бўлмоқ: Эрта баҳор вақтида ток чиқариб кўйилган ўрнадан кўклайди ва узум қилаверади (Ш. Шомаксудов). Кўкламоқ китобий бўлиб, кам қўлланади.

Сарғаймоқ - сариқ тусли ҳолатда бўлмоқ: Дарахтларнинг барглари учидан сарғайган (Н. Ёқубов). Ялангоч, сарғайган кимсасиз ўрмон (А. Орипов). Япроқлари бирдай сарғайган (О. Мухторов).

Қизармоқ - қизғиш тусли ҳолатда бўлмоқ: Ўрик япроқлари совуқда ўйнаган ёш боланинг лўппи юзидай қизарди (М. Исмоилий). Боғимда қизариб пишди олча (Ж. Жабборов). Сарғаймоқ, қизармоқ умумнутққа хос бўлиб, кўп қўлланади.

Д) "сўвга эҳтиёж": чанқамоқ, ташналамоқ, чўлламоқ, сувсамоқ, сувсирамоқ. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феълларида ифодаланган ҳолат белгисининг манбаи (субъекти) бўлиб, асосан инсон, баъзан ҳайвон ва ўсимликлар қатнашади. Бундай ҳолат феъллари тирик мавжудотларнинг сўвга бўлган эҳтиёжини, интилишини-сўвга ташна, сўв талаб ҳолатдалигини англатади. Бу семантик гуруҳ бирликлари-парадигма аъзолари, асосан, ясама феъллардан ташкил топади. Улар сифат-ла, от-са, от-сира каби тузилишига эга бўлади.

"Сўвга эҳтиёж" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар: Чанқамоқ - сўв, чойга ташна ҳолатда бўлмоқ: Аямни ҳар кун икки кун оша дард тутади: Аввал хўп чанқайди, кейин қўлларининг томири тортишади (А. Каҳҳор). Эрта билан шўр нарса еган эдим, тоза чанқатаяпти (Мирмуҳсин). Ғуломжон чанқаб келган эди (М. Исмоилий). -Полвон, чакқон бўлинг, сўвсаб қолдим, туялар ҳам чанқайди (Олмос ботир).

Ташналамоқ - чанқоқ, анча сўв талаб ҳолатда бўлмоқ: Пилла шоширади, полиз ташналаб, уйда гўдагимиз қўмсайди кўкрак (Зулфия).

Чўлламоқ - чанқаш, сўвсаш ҳолатида бўлмоқ: Ўзи узиб еганининг мазаси бошқача бўлади, ахир шаҳардан чўллаб келгансан (Ф. Мусажонов). Семург дарёга кетди, Сўвни шимирди чўллаб, қанотларини хўллаб (Х. Олимжон).

Сувсамоқ - сўв талаб, чанқаган ҳолатда бўлмоқ: Азонда сўвсаб уйғонадиган одати бор (А. Каҳҳор). Сувсасанг-чанқасанг болам, нетай (Балогардон). Бир томондан кун иссиқ, иккинчи томондан одам хаддан ташқари сўвсаган, сўв берганлари билан қонмайди (Ш. Шомаксудов, С. Долимов).

Сувсирамоқ — тез-тез сўв талаб, ташна ҳолатда бўлмоқ: Одам узини панага-салқинга тортишга ҳаракат қилади, иштаҳа йўқолиб, киши тез-тез сўвсирайди (Ўзбекистон овози). Семантик парадигма бирликлари "сўвга эҳтиёж" семасига - умумий таркибий қисмига

кўра синонимик муносабатда бўлиб, чанқамок услубий имкониятига кўра бетараф-синонимик каторнинг етакчиси ҳисобланади. У адабий тилда ҳам, сўзлашув нутқида ҳам кўп қўланади. Маъно имконияти кенг – инсонга ҳам, ҳайвонга ҳам, баъзан ўсимликларга нисбатан ҳам ишлатилади. Ташналамоқ, чўлламоқ, сувсирамоқ маъноларида хиссий таъсирчанлик бўёғи ортик. Айникса, ташналамоқ, сувсирамоқ маъноларида ушбу бўёқ ортиқроқ. Яъни бу сўзларда сувга талаб, эҳтиёж даражаси юкори. Буларга қиёсан чўлламоқ, сувсамоқ маъноларида эса белги даражаси кам. Аммо буларни ўзаро қиёсан олганда чўлламоқ маъносида белги даражаси сал ортиқроқ. Ташналамоқ, чўлламоқ, сувсамоқ, сувсирамоқ нутқда кам қўлланилади, кўпроқ китобий. Шунингдек, чўлламоқ, сувсамоқ шевага хос¹.

Сувсирамоқ талаффузига, қўлланишига кўра "ғализроқ", "янгилик" бўёғини тўла йўқотмаган. Шунинг учун бўлса керак, у жуда кам ишлатилади. Сувсамоқ семантик имкониятга бой, кўп қўланади, талаффузи осон, "силиқ", услубий бўёғига кўра у семантик гуруҳда чанқамок билан мантиқий алоқада.

Хуллас, биологик ҳолат феъллари "ҳолат" семали феълларнинг семантик майдонида жонли мавжудотларнинг ирсий ҳолат белгисини туб ва ясама феъл шаклида ифода этиши, мазмунан ирсий хабар (тушунча) ташиши билан нисбий мустақилдир.

¹Қаранг: А. Ҳожиев. Ўша лугат. 219-бет

ФИЗИОЛОГИК ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Физиологик ҳолат феъллари айни феъллар семантик майдонининг энг катта, асосий лексик-семантик гуруҳини ташкил қилади. Ушбу феъллар инсон ва ҳайвон аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу жисмоний ҳолат ушбу феъллар маъносининг моддий асоси сифатида намоён бўлади. Физиологик ҳолат феъллари туб ва ясама феъллар бўлиб, маъно томонидан биологик ва психик ҳолат феълларига яқин туради. Биологик ҳолат феъллари жонли ва жонсиз предметларга хос, психик ҳолат феъллари инсон ва ҳайвон руҳиятига хос хусусиятларни, физиологик ҳолат феъллари эса, асосан, ташқи жисмоний ҳолатларни ифодалаши билан нисбий мустақилдир. Аникроғи, бу ҳолат феъллари маъносида жонли мавжудотларда, уларнинг муайян аъзоларида содир бўлувчи муайян физиологик ўзгаришлар, жараёнлар акс этади.

Таъкидлаш керакки, жонли мавжудот физиологик ҳолати, асосан икки кўринишда юз беради. Яъни инсон ёки ҳайвондаги жисмоний ҳолат бирор жисмоний ўзгариш натижасида ёки жисмоний жараён ҳолати сифатида кузатилади. Шунга кўра бу ҳолат феъллари гапларда жонли мавжудотларда содир бўлган жисмоний ҳолатни жисмоний ўзгариш натижаси ёки ҳолат сифатида воқе бўлувчи **жисмоний** жараён ҳолати сифатида акс эттиради. Демак, физиологик ҳолат феъллари: а) жисмоний ўзгариш натижасида юзага келган ҳолатни ва б) жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи каби ички турларга ажратилади.

Жисмоний ўзгариш натижасида юзага келган ҳолатни ифодаловчи физиологик ҳолат феъллари

Жисмоний ўзгариш натижаси бўлган ҳолатда инсон ва ҳайвон, уларда юз берган муайян ҳолатлар кузатилади, Бунда бир ҳолатдан (ёки ҳаракатдан) бошқа бир жисмоний ҳолатга ўтиш ўзгариш натижаси эканлиги англашилади.

Қуримок, ёришмоқ, очилмоқ, чидамоқ, қизимоқ, етилмоқ, кутурмоқ, хурпаймоқ, тўмпаймоқ, шишмоқ, тиришмоқ, туташмоқ, гугилмоқ, чўзилмоқ, қонамоқ, яллиғламоқ, кирламоқ, тормозланмоқ, қонсизланмоқ, елимлашмоқ, майинлашмоқ, юпкалашмоқ, сийраклашмоқ, равшанлашмоқ, жиддийлашмоқ, тундлашмоқ, сўлгинлашмоқ, огирлашмоқ, кўпирмоқ, қонсирамоқ каби жисмоний ўзгариш натижаси бўлган физиологик ҳолат феълларининг фарқловчи семаси, нутқий маъноси қуйидагича: Қуримок - йўқолган ҳолатда бўлмоқ: Ох тортсам, танимдан қурийдим дармон (Балогардон).

Бу сўзни айтар Авазхон танимдан қуриган дармон (Балогардон).

Ёришмоқ -хурсанд (шоҳ) ҳолатда бўлмоқ: Шуни айтиши биланок Ортик ака Ашуровнинг чеҳраси янада ёришди (Ҳ.Назир). Одамларнинг юзлари бир-бирига ухшаш табассум ва қувончдан ёришган, ўзларича кизгин суҳбат қилишмоқда эди. (Н.Норматов).

Очилмоқ - гўзаллашган, чиройли ҳолатда бўлмоқ: Қара, худо кўн хусн берганда, бирам тўлишиб, бирам очилибди-ки (М.Исмоилий). Зуннуновнинг назарида Саодатхон янада очилиб кетганга ухшайди (И. Раҳим).

Чидамок - бардошли ҳолатда бўлмоқ: Мен эмас қийналиб қонга бўялаган, азобга чидаган сира демай вой (Т.Ҳамид).

Қизимоқ - қаттиқ исиган ҳолатда бўлмоқ: У шундай тез югурар, шундай қаттиқ қичқирардики, сал утмай бадани кизиб, совуқдан кўқарган юзига тер марваридлари терила бошлади (М.Исмоилий). Орқа мияси қизиб ачишди, чап ёнига ағдарилди (Мирмуҳсин).

Етилмоқ - вояга (балоғатга) етган ҳолатда бўлмоқ: Бу вақтда унбошилик мартабасига эришган Темиртош етилган, гавдаси тўлишган бақувват йигат эди (М.Осим). Раёно бу ўн йил ичида яна етилган бўлса керак ... (А.Кодирий).

Кутурмоқ¹ - хавфли касаланган ҳолатда бўлмоқ: Ўшанда осийиб чинор шохчасига кутурган итдан ҳам қолдим кутулиб (А.Орипов). Эй, Мусулмон, нега қопмайди, дейсиз, Шу ит кутурган-ку, (П. Турди).

Хурпаймоқ - тўзғиган, ёйилган ҳолатда бўлмоқ: Баъзида сочлари тўзиб, хурпайиб юрадиган Рихсиниса унга ёқмай ҳам қоларди (Мирмуҳсин).

Тўмпаймоқ - чўккалаб мук тушган ҳолатда бўлмоқ: Ўроз билан Йўлчи оғизларини нақ тутунга етказиб, тўмпайиб галма-гал пуфлашарди (Ойбек). Болалар ўтирган ўринларида тўмпайиб ё турли вазиятда узала тушиб, ... ухлашди (Ойбек).

Шишмоқ - касалланган, бўккан ҳолатда бўлмоқ: Матқовул шерик топиб, далага чиқишга шайлаб турган отнинг қорни шишиб, ҳаром ўлиб қолди (М. Исмоилий). Чол қўйлари шишиб ўлган ўша бахтсиз ҳодисадан бери ўғлига бунчалик ширин гапирмаган эди (А.Норбоев).

Тиришмоқ - тортишиш, таранглашиш ҳолатида бўлмоқ: Унинг яраси тиришиб, оғриб кетди (Шуҳрат). Унинг бошига муз югуриб, асаблари тиришди (Ҳ.Ғулом).

Туташмоқ - бир-бирига теккан (қўшилган) ҳолатда бўлмоқ: Қошлари туташиб, ковоғи солинган (О.Ёқубов). Қора қошлари

¹ Қийёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II 1981, 627-бет.

туташиб, кўзларида ғазаб чакнади (С.Зуннунова).

Тутилмок - дудукланган, гапиролмайдиган ҳолатда бўлмок: Унинг ранги мурданинг рангидай, тили тутилган, фақат "тупа, тупа" деганини билиб бўлар эди (А.Каҳҳор). Нима дейишни билмай, тили тутилди (Ж.Шарипов).

Чўзилмок - бўйга, олдинга узайган ҳолатда бўлмок: Энди у озди, соқоллари ўсди, юзи корайди, шахло кўзлари яна катгайди, кадди чўзилди (М.Исмоилий). Кўз сузилган, лаб чўзилган, севги уйғонган чоғи (Ғ. Ғулом).

Ясама ҳолат феъллари қуйидаги кўринишда бўлади: от -а, -ла (н,ш);-сира; сифат -ла (н,ш); равиш -ир. Улар қуйидаги фарқловчи семаларга эга: Қонамок - қонли ҳолатда бўлмок: Жўраҳон турар эди: бояғи хонатлас қўйлағи чанг босган ... лаблари қонаган (М. Исмоилий).

Яллиғламок - қизарган, газакли ҳолатда бўлмок: Соқоли ўсиб кетган, кўзлари яллиғланиб, лаблари қовжираган ... (С. Юнусов). Зотилжами такрорланиб, иккала ўпкаси ҳам яллиғлабди (А. Мухторов).

Кирламок - кирли ҳолатда бўлмок: Қулоғим кирланган экану (Имом қочди).

Тормозланмок - фаолияти тўхтаган ҳолатда бўлмок: Чуқур уйқуда миянинг аксарият қисми тормозланади (Ўзбекистон овози).

Қонсизланмок - қони қочиб, ранги оқарган ҳолатда бўлмок: Сафар бўзчининг бу сўзидан имомнинг қонсиз ранги яна қонсизланган, оламунчоқ кўзи аланачуқ ҳолатга кирган эди (А.Каҳҳор).

Елимлашмок - ёпишқоқ ҳолатда бўлмок: Томоқлари қакраб, гупуқлари елимлашди (Ш.Шухрат).

Майинлашмок - юмшоқ, ёқимли ҳолатда бўлмок: Тўмариснинг овози яна майинлашди (А.Мухтор). Майинлашмок феълда белги даражаси, таъсирчанлик кучли.

Юпқалашмок - юпка, ингичка ҳолатда бўлмок: Ҳақиқатда оч қолган одамнинг бадани заифлашади, териси юпқалашади (Ш. Шомаксудов, С. Долимов).

Сийраклашмок - камайган (сийрак) ҳолатда бўлмок: Бир чеккада ўтирган институт домласи Салим аканинг сийраклашган ошпоқ сочлари, қисқа бўйни кўриниб турар (Ў. Ҳошимов).

Равшанлашмок - тиниқ, равшан тортган ҳолатда бўлмок: ... шу кампирнинг боғида бўлбулиғўе деган бир қуш бор, агар шу қушининг сайрашини эшитсангиз, кўзингиз дарров равшанлашади дебди (Олмос ботир).

Жиддийлашмок - жиддий, сипо ҳолатда бўлмок: Қурқаниданми ёки каттиқ уйга толганиданми, юзи жиддийлашди, қоши чимирилди (М.Исмоилий). Фазлиддин йирик тишларини кўрсатиб, хаҳолади.

Кейин жиддийлашди (Ойбек).

Тундлашмоқ - юзи совуқ ҳолатда бўлмоқ: Маматмирзонинг майин юзи тундлашди (Н.Норматов). Унинг юзи кўланка тушгандай тундлашди (С.Анорбоев).

Сулғинламоқ - синиккан, таровати йўқолган ҳолатда бўлмоқ: Дилорнинг ранги сулғинлашган, кўзлари чўккан, аммо ҳамон жозибали табассум билан жилмайиб туради (Ҳ. Ҳошимов).

Оғирлашмоқ - 1. Қийин (мушкул) ҳолатда бўлмоқ: Лекин чолнинг ахволи оғирлашди (А.Мухтор). Ҳақиқатан, кечга томон Мурод Алининг ахволи оғирлашди, кечаси сингисини чақирди (А.Каххор). 2. Кучайган (зўрайган), қийинлашган ҳолатда бўлмоқ: Дехлига келгунча Ҳумоюннинг иситмаси яна ошиб, касали баттар оғирлашди (П.Қодиров).

Куширмоқ - кўпikli ҳолатда бўлмоқ: Даврадагилар эса каллаларини иргитар, ўртадагилар эса оғизлари кўширган, кўзлари гўлайган (Ғ.Ғулом). От сонлари, тақимлари кўширган, ҳамма ёгидан ховури чиқиб турган эди (М.Исмоилий).

Қонсирмоқ - қонга ташна ҳолатда бўлмоқ: Азим қонсираб ётган йиртқич кўзларини пилпиллатди (М.Исмоилий).

Жисмоний ўзгариш натижаси бўлган физиологик ҳолат феъллари нутқ жараёнида яна қуйидаги фарқловчи семалари орқали аниқ мантикий ифодага эга бўлади: а) "тус": кизармоқ, гезармоқ, бўзармоқ, унникмоқ, синикмоқ, учмоқ, қонланмоқ, ловулламоқ, оқармоқ, мошгуручлашмоқ, қораймоқ, кўкармоқ, сарғаймоқ, захиллашмоқ. "Тус" мантикий ифодасига эга ҳолат феъллари инсонга, унинг юз, кўз, кулоқ, лаб, бурун, қош, бош, соч, соқол, бўйин каби аъзоларига хос айни белгини ҳолат сифатида англатади. Улар касалик, дард, кўркув, жаҳл, бирор нарса таъсири, каттиқ изтироб, кексалик, кўп ўйлаш натижасида инсонда юзага келган тус жисмоний ўзгариш ҳолатини билдириши билан муҳимдир. Бу ўзгариш асосида инсон аъзоларининг ички ва ташқи таъсирларга бўлган "ижобий ва салбий муносабати" ётади. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари кўпроқ ясама булади. Улар от -ар, -лан; сифат -ар, -лаш, -й, -ай; тақлидий сўз - улла тузилишига эга. "Тус" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар: Қизармоқ - кизғиш, кизариш ҳолатида бўлмоқ: Аямнинг кўзлари кизарган, ковоқлари шишган эди (А.Каххор). Ҳаяжондан юраги гупиллаб уриб, оппоқ юзи ғазабдан кизарди (Ҳ.Ғулом). Ранг-рўйини олдирган, уйқусизликдан кўзлари кизарган Уктам мухбир билан суҳбатлашгудай ахволда эмасди. (Ҳ.Назир).

Гезармоқ - ранги учиб, оқарган ҳолатда бўлмоқ: Ҳу алламаҳалда оч-наҳор ранги рўпак, лаблари гезариб келади (Ҳ.Назир). Элмурод катта саллалли новча қирра бурун одамни кўрди-ю, тўсатдан бир сесканиб тушди ва ичини совуқ ялаб гезариб кетди (П.Турсун).

Турдиматнинг нафаси ичига тушиб, ютиниб-ютиниб гезариб турар (И.Рахим).

Бўзармоқ - ранги ўчиб, оқариш ҳолатига келмоқ: Муҳайёга бу гап калака бўлиб туюлди, шекилли, ранги бўзариб секретарга айик караш қилди ... (А.Каҳҳор). Юзи докадек бўзарган механик уша захоти токни узиб, тегирмон тепасига чопди (Н.Юкубов). У гоҳ кизарар, гоҳ бўзарар, юрак бағрини ўртаётган газаб ўтига зўрға чидаб турарди (М.Осим). Гезармоқ, бўзармоқ сўзларида белги даражаси (оқариш), таъсирчанлик кучли. Гезармоқ сўзида яна ҳам кучли. Улар салбий бўёққа эга бўлиб, асосан, сўзлашув нутқига хос. Гезармоқ сўзи кам қўлланади.

Унникмоқ - бўғик, қорайган ҳолатта келмоқ: Иситмаси ошиб, кўз косаси уникқанди, нафаси тезлашди (А.Мухтор). Бир-икки соат ичида унинг қора юзи баттар уникиб кетди (Ё.Шукуров). У ҳар кунгидай ғамгин, айрилик дарди уни униктириб юборган (Х.Назир). Унникмоқ сўзида белги даражасининг ортиқлиги қўш ундош таъсирида юзага келади.

Синикмоқ - рангини олдирган, сулинкираган ҳолатта келмоқ: Ранги бир оз синикқан, аммо кўркам чехрасида қатъият балқиб турган бир йигит кўзларини чирт юмиб ухлаб ётарди (Ў.Ҳошимов). Бир қўлтиғига Раҳбархон, бир қўлтиғига Ўктам кирган малла соч, ўрта ёш, очик чехрали, ранги синикқан хотин - Мария кириб келаркан (Х.Назир). Унинг кўзлари ғамгин, юзи синикқан (Х.Ғулум).

Ўчмоқ - оқаринкираган ҳолатда бўлмоқ: Андак сабр қилиб туринг, - деди ранги ўчинкираган Алишер (М.Осим). Ранги ҳам ўчинкираган (М.Осим).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да қонлашмоқ сўзи жараён-ҳаракат маъносини ифодаловчи сўз сифатида изоҳланади. Биргалик нисбатидалиги айтилади¹. Бу ясама феълнинг ўзлик нисбатида қўлланувчи қонланмоқ шакли ҳам бор. Шуниси муҳимки, бу шаклда - ўзлик нисбатда қонланмоқ маъно ўзгаришига учраб, физиологик ҳолат феъли сифатида қўзатилади. Қиёсланг: Қонланмоқ - қонга тўла (қонли) ҳолатда бўлмоқ; Кўзи қонланган Анвар икки қўлини ёнига ташлаб, Худоёрхон қаршисида туриб қолди (А. Қодирий).

Ловулламоқ - қизарган ҳолатда бўлмоқ: Анварнинг юраги боягидан ҳам қаттиқроқ гушилаб уриб кетди (Ў.Ҳошимов). Қулоқларигача ловуллаб, юзини угирди (Ў.Ҳошимов). Унинг юзини қулоқларигача ловулатган қон ҳам тарқалди. (П.Турсун). Ловулламоқ сўзида белги даражаси, маъно таъсирчанлиги ортик.

Оқармоқ - оқ ҳолатда бўлмоқ: Ҳатто сочи оқарган чоллар баҳор каби яшнаб киради (Зулфия). Соколи оқарган ... тириш билан

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати., 597-бет

тулган қари пешона (У.Носир). Сулаймон Акрамович киссасидан рўмолчасини олиб, оппоқ оқарган қалин сочларини ... (О.Ёқубов). У вақт мош-гуруч бўлган соколи ҳозир тамом оқарган ... (А.Қаҳҳор).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да мош-гуруч сўзи "оралаб ок тушган (соч-сокол ҳақида)" изоҳига эга¹. Шу тил бирлиги асосида ясалган мошгуручлашмоқ эса луғатда қайд этилмайди. Мошгуручлашмоқ - ок оралаган (оқаринқираган) ҳолатда бўлмоқ: Ғанигушнанинг соколи мошгуручлашиб қолгандан кейин, бу лақабдан номус қилиб қолди (С. Абдулла). Оқармоқ сўзида "оклик" хусусияти ортик бўлиб нутқда кўн қўлланади. Мошгуручлашмоқ китобий бўлиб, кам ишлатилади.

Қораймоқ - қорайиш ҳолатига келмоқ: Офтобда қорайган юзида сокинлик ва бокира хотиржамлик бор эдики, бунини ўғай онаси кўриб хайрон қоларди (Н.Норматов). Қумлоқ қирғоқда ётиб, ҳордик чикаришди, денгиз шамолларида қорайишди (Шухрат). Унинг лаблари қуруқшаган, кучли иситмада ётган кишининг лабидай қорайган ... (А. Қаҳҳор). Қораймоқ сўзида белги даражаси яққол, аниқ.

Қукармоқ - қуқиш ҳолатда бўлмоқ; Унинг юз, қўзи қуқарган (А.Қаҳҳор). Қуз остлари, чеккалари сал қуқаринқираган (Ҳ.Ғулом). У шундай тез югурар, шундай қаттиқ қичқирардики, сал ўтмай бадани кизиб, совуқдан қуқарган юзига тер марваридлари терила бошлади (М.Исмоилий).

Сарғаймоқ - сарғайиш ҳолатида бўлмоқ: Эшик салгина очилиб, холанинг сарғайган, озгин юзи кўринди (М.Тошматов). Эрта хазон гул каби сарғайиб сўлганим йўқ (А.Орипов), У негадир жуда хафа, маънос, ранглари ҳам сарғайган (Мирмуҳсин).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да захил сўзи изоҳланган². Шу сўз асосида ҳосил бўлган ясама захиллашмоқ сўзи луғатда акс этмаган. Қиёсланг: Захиллашмоқ - сарғайган ҳолатда бўлмоқ: Саҳинанинг юзлари захиллашди (Ўзбекистон овози). Захиллашмоқ сўзида "касалик" семаси бор. Захиллашмоқ сўзида белги даражаси ортиклиги ундаги қўш ундош товушдан эмас, балки унинг сўз маъносининг таркибида мавжудлигидандир.

б) "шаклий": гердаймоқ, кекқаймоқ, ғўдаймоқ, қакқаймоқ, қанқаймоқ, серраймоқ, тўрсаймоқ, шумшаймоқ, тўмтаймоқ, тўмсаймоқ, мунғаймоқ, безраймоқ, бўзраймоқ, сўпшаймоқ, ўшшаймоқ. "Шаклий" маънога эга ҳолат феъллари асосан инсонга ҳос жисмоний ҳолатни англатади. Бу ҳолат инсон гавдасининг муайян жисмоний кўринишда бўлиши билан ўзига хосдир. Бундай физиологик ҳолат инсоннинг

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1, 473-бет

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 303-бет

турли предмет - ходисалардан таъсирланиши, муайян рухий фаолликда бўлишидан юзага келади. Яъни инсон ташки томондан муайян кўриниши, "шакли" билан ушбу ҳолат феълларининг моддий асосини ташкил қилади.

Шуниси муҳимки, бу феъллар гапда кўпинча турмоқ, ўтирмоқ ҳолат феъллари билан боғланиб, улар маъносида ифодаланган предметнинг инсон жисмоний кўриниши билан аниқлашувчи ҳолатини ифодалайди. Шунга кўра ҳам айни физиологик ҳолат феъллари фарқланади. Ушбу мантикий ифодага эга ҳолат феъллари туб феъллардан ташкил топади.

"Шаклий" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Гердаймоқ - қаддини ғоз тутиб, кўкрагини керган ҳолатда бўлмоқ: Барот полвон девдай гердайиб турган мингбошининг ёнига борди (М.Исмоилий). У янги "хаваскор" ўспирин аравакаш каби гердайиб, елкасини қийшиқ қилиб ўтирди (Ойбек). Ростдан ҳам худди уй вазифасини ўзим қойил қилиб бажаргандек гердайиб ўтирардим (Ф.Мусажонов).

Кеккаймоқ - гавдани ғоз тутиб, тик (викорли) ҳолатда бўлмоқ: Бизга гап отган Турғун "кўрдиларингми топган нарсаларимни" дегандек тумшугини кўтариб, кеккайиб кетяшти (Ф.Мусажонов). Гуё шоғирларнинг ултиришига кириб қолган домладай кеккайиб ўтирди (Ойбек). Гердаймоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ. Кеккаймоқ сўзида белги даражасининг ортиқлиги қўш ундош таъсирида юзага келади. Бу сўзлар кўпроқ жонли нутққа хос.

Ғудаймоқ - тик, қаккайган ҳолатда бўлмоқ: Ўз шаънингга сен ғудайиб турибсан. Неча сўзни менга лоф урибсан (Балогардон). Аъзам унинг саломига ҳам алик олмасдан гапинг бўлса гапиравер, иккала қулоғим сенда дегандек ғудайиб турди (Шухрат). Ғудаймоқ сўзи, асосан, сўзлашув нутқига хос бўлиб, таъсир бўёгининг ортиқлиги билан мустақилдир, салбий бўёққа эга.

Қаккаймоқ - қотган, серрайган ҳолатда бўлмоқ: Муаззам одатдагидек масжиди калоннинг энсизгина узун кўприкка ўхшаш айвонида қаккайиб азон айтди (О.Мухторов). Дилфуза ҳамон олдинда қаккайиб турар (Н.Фозилов). Қоровулхона эшигида Тўғонбек қаккайган (Ойбек).

Қанқаймоқ - серрайган, ғудайган, қаккайган ҳолатда бўлмоқ: Бобо Қамбар қанқайиб отдан тушаверди (Соҳибкирон). Рост айтасиз, Мели ака, биздан бошқа пичоққа илинадиган йўқ маҳаллада; бурнини қанқайтирди Жамил (Ф.Мусажонов). Қаккаймоқ, қанқаймоқ сўзларида таъсирчанлик кучли. Улар, асосан, оғзаки нутққа хос бўлиб, қаккаймоқ нисбатан кўп қўлланади. Қанқаймоқ кўпроқ шевага хос. Қаккаймоқ сўзида маъно таъсирчанлиги ортиқ бўлиб, бу шу сўзда иккита бир хил ундошнинг қўшилиб келиши билан

боғлиқдир.

Серраймок¹ - каққайиш, қотиб туриш ҳолатида бўлмок: -хай, қизим, нимага серрайиб турибсан (М. Исмоилий). Дилшод яйдоқ гул кўчатлари орасида серрайиб турар (У. Назаров). Мунавварбиби бир бош боқаетган қизалокқа, бир тоқчадаги нонга қараб узоқ серрайди (О.Мухторов). Серраймок жонли нутққа хос бўлиб, кам қўлланади, салбий бўёкка эга. Сўз маъносидаги таъсирчанликнинг ортиқлиги иккита бир хил ундошнинг мавжудлиги билан изоҳланади.

Тўрсаймок² - қовоқ солиш, тўмтайиш ҳолатида бўлмок: Бутун оила аъзолари уч кунгача бир-бирларига тўрсайиб юришди (С.Аҳмад). Эрининг тўрсайиб бораётгани (унинг) юрагини сиқарди (Р.Файзий).

Шумшаймок² - 1. Гужанак ҳолатда бўлмок: Аббос ... ёмғирдан шумшайиб, сирғана-сирғана пақта тушиб кетди (У.Назаров). Самад яна анчагача совуқда шумшайиб кутди (М.Исмоилий). Степан болани кўтариб, тепага чиққанда, ярим ялонғоч, шалаббо, совуқдан шумшайган, ҳолдан тойган одамларни кўрди (А.Мухтор). 2. Қовоғини солган, тўмтайган ҳолатда бўлмок: Шумшайиб дастурхон ёзади (А.Каххор). Бурчақда кимдир деворга суяниб, шумшайиб турарди (М.Исмоилий). Самад яна индамади. Тўдага етмай тўхтади-ю, ерга қараб, шумшайиб тураверди (М. Исмоилий). Шумшаймок сўзи маъносида белги даражаси ва таъсирчанлик кучли.

Тўмтаймок - қовоғи солиқ, тўрсайиш ҳолатида бўлмок: Тўлаган ака тўмтайиб ўтириб, бир пиёла чой ичди-ю, чиқиб кетди (Н.Ёқубов). Мен Муқаддаснинг тўсатдан тўмтайиб, индамай қолганидан, бирга юришимиздан сиқилаётганини сезиб турардим (О.Ёқубов). У боласининг бугун жуда ҳам тўмтайиб олганига хайрон бўлар (М.Исмоилий).

Тўмсаймок - тўмтайиш, тўрсайиш ҳолатида бўлмок: Боқижон тўмсайиб, оғзини очган ҳолда ҳаммага маъносиз тикилди (Ойбек). Тўмтаймок ва тўмсаймок синонимик муносабатда бўлиб, бир хил изоҳга эга. Айти вақтда улар товуш тузумига, шаклланишига кўра бир оз фарққа эга. Бизнингча, тўмсаймок тўмтаймок сўзининг нутқий фонетик кўриниши бўлиб, кам қўлланади. Тўмтаймок сўзида белги даражаси бир оз ортиқ..

Мунғаймок - маънос ҳолатда бўлмок: Марғуба Муборақхонимга мунғайиб қаради (А.Каххор). Мунғайиб йиғлайди мендай гажақдор (Алпомиш). Бобоҷамол бир хурпайиб, бир мунғайди (О.Мухторов). Мунғаймок сўзининг муғаймок шевага хос кўриниши ҳам бўлиб, бу сўзда -н товуши тушиб қолади (элизиа ҳодисаси).

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II 40-бет

² Ўша луғати, II 253-бет

Мунғаймоқ ва муғаймоқ узаро синоним бўлиб, мунғаймоқ кўп қўлланади. Киёсланг: Йиғлайман мен бу ерда мунғайиб (Балогардон).

Безраймоқ - кўзини лўқ қилиб, пинагини бузмаган ҳолатда бўлмоқ; Шунда ҳам Розик ўртада безрайиб тураверди (Н.Фозилов). Нима, бировни яхши кўриш гуноҳми, деди, у безрайиб (М.Исмоилий). Ойшабону нима дейишини билмай утирган ерида безрайиб қолди (Х.Ғулом).

"Ўзбек тили морфем луғати"да бўзраймоқ сўзи қайд этилади¹. Аmmo "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да бўзраймоқ алоҳида қайд этилмайди, изоҳланмайди. Бу сўз тил бирлиги сифатида нутқда кенг қўлланиши, таъсирчанликка эгаллиги билан ажралиб туради. Киёсланг: Бўзраймоқ -кўзини лўқ қилиб, бақрайиш ҳолатида бўлмоқ: Уктам уйқудан чўчиб уйғонгандай Салим полвонга бўзрайди (Х.Назир). Аввал бир оз бўзрайди-ю, кейин жилмайиб туриб, можарони ширин сўз билан ширингина хал қилди (М.Исмоилий). Қунайсин қизариб, дилидагини тилига чиқаришга ийманган ҳолда бўзрайиб турарди (Х.Назир). Безраймоқ ва бўзраймоқ синоним бирликлари, асосан, жонли нутққа хослиги, таъсир кучига эгаллиги билан муҳимдир. Безраймоқ сўзида таъсирчанлик ортиқроқ.

Сўппаймоқ - ёлғиз қаққайган ҳолатда бўлмоқ: Ўртада сўппайиб Розик қолди (Н.Фозилов).

Ўшшаймоқ - ковоғи солинган, хумрайган ҳолатда бўлмоқ: Донишманд эшик олдида ўшшайиб турган Кумрининг бўйнига шарфни ўрабди (С. Юнусов). Тараққийпарварлар аксари заҳарханда қилиб, баъзи бири ўшшайиб ерга караб ўтирдилар (Ойбек).

в) «холдан тоймоқ»: чарчамоқ, хоримоқ, толмоқ, толикмоқ. "Холдан тоймоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвонда, муайян аъзоларида юз берган жисмоний ўзгаришни ифода этади. Бу ўзгариш оғир меҳнат, ҳаракат, шовкин, очлик, қувватсизлик, салбий кайфият натижасида шахс ва ҳайвоннинг фаол жисмоний ҳолатдан тўла чекиниб, фаолсизликка, жисмоний бўшашган, холдан тойган ҳолатга ўтганлигини билдиради. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари туб феъллардан ташкил топади.

"Холдан тоймоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Чарчамоқ -1. Холдан тойиш (хориш) ҳолатида бўлмоқ²: Бугун куни билан тоғ казиб қаттиқ чарчаган эди (М.Исмоилий). Чарчайди минган ҳайвони (Алпомиш). Тикилинчдан, шовкиндан, хаяжондан чарчаган Султонмурод охиста юриб, ... (Ойбек). 2. Толган, толиккан ҳолатда бўлмоқ: Лекин йўлга тикилавериб, кўзлар чарчади (Ойбек). Куп

¹ А.Ғуломов, А.Н.Тихонов, Р.Қўнгулов, Ўша луғат, 58-бет.

² Киёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати II, 357-358-бет

гапириб жағим чарчади (Гулистон). Демак, "холдан тоймоқ" ифодали феълларнинг семантик етакчиси чарчамоқ феъли инсон, баъзан хайвонга нисбатан ҳам, уларнинг муайян аъзолари жисмоний ҳолатига нисбатан ҳам қўлланади.

Ҳоримок - чарчаш, холдан тойиш ҳолатида бўлмоқ: Бир кунни бет кўли қора, хориган, терга пишган Анвар ... Утирган эди (А.Каххор). Хориди остимда тулпор, бедов от (Алпомиш). Кун бўйи хориган киши оёқ-кўллари уни узатиб, дам олади, уйкуга кетади (Ўзбекистон овози). Шундай қилиб, Ўктам трамвайдан кечиккан, хориб-чарчаб пиёда қайтган эди (Х.Назир). Хоримок сўзига хос хусусият унинг нутқда толмоқ, чарчамоқ сўзлари билан жуфт (дублет) ҳолда қўлланишидир. Бундай ҳолда маъно кучайтирилади, таъсирчанлик ошади. Хоримок сўзи ҳам чарчамоқ сўзи каби кўпинча инсон ва хайвонга хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Хоримок кўпроқ китобий-шеърятта хос бўлиб, чарчамоқ сўзига нисбатан кам қўлланади. Чарчамоқ сўзи эса кўпроқ сўзлашув услубига хос бўлиб, нутқда кўп қўлланади. Хоримок сўзида "чарчаш" белгиси ортиқроқ.¹

Толмоқ - чарчаган, холсизланган ҳолатда бўлмоқ²: Беданавоз тикка туравериб, оёқлари толди (Латифалар). Кўп юрсам толарди тиззам, оёғим (Оғзаки нутқдан). Она кўли толар эди хўш, ўрилгунча бир орка сочлар (Г. Нуруллаева).

Толикмоқ - чарчаган, мадорсиз ҳолатда бўлмоқ: Тикилавериб, кўзлари толикди (Н.Норматов). Холбуки бу урушларда эл-улус беҳад толикди (П.Қодиров). Узок йўлдан толиккан Зебихон бошини суянчиққа кўйган ҳолда(У.Назар). Толикмоқ сўзида "чарчаш" даражаси ортиқроқ. Толмоқ, толикмоқ сўзларининг қўлланиши-фаоллиги деярли тенг. Толмоқ сўзи кўпроқ инсоннинг оёқ, кўл, кўз каби аъзоларига нисбатан ишлатилади. Толикмоқ сўзи кўпроқ инсон билан боғланади³. Чарчамоқ, хоримок сўзлари, асосан, инсон ва хайвон жисмоний ҳолатига нисбатан ишлатилса, толмоқ, толикмоқ эса, асосан инсон билан, унинг муайян аъзолари билан боғланади. Бу семантик гуруҳда хоримок, толикмоқ сўзлари таъсир даражасига кўра етакчи.

г) "хира тортмоқ": тинмоқ, хираланмоқ, хиралашмоқ, нурсизланмоқ, туманлашмоқ, қоронғилашмоқ, заифлашмоқ. "Хира тортмоқ" мантикий ифодали ҳолат феълларининг манбаи инсон, унинг муайян аъзоларидир. Бу феълларга хос доимий хусусият уларнинг нутқда, асосан кўриш аъзоси кўз, баъзан овоз, юз каби тил бирликлари билан семантик-грамматик боғлиқликда бўлишидир. Бунда жисмоний ҳолат субъекти-кўз сўзи гапда кўпинча кўз, баъзан

¹ Қаранг: А. Ҳожиев. Ўша луғат, 220-бет

² Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати II 199-бет

³ Қиёсланг: А. Ҳожиев. Ўша луғат, 220-бет

кўз унги, кўз олди каби тузилишларда намоён бўлади. Куз ўнги, кўз олди каби нутқий бирликлар фикр алмашиш жараёнида бир бутун ҳолдагина муайян семантик-синтактик вазифа бажаради. Улар тил бирлиги сифатида алоҳидалигини - кўз, ўнг, олд - нутқ бирлиги сифатида йўқотиб, "хира тортмоқ" ифодали ҳолат феълларига нисбатан ўзаро ажралмас, бир бутун синтактик бирликни ташкил қилади. Бундай бирликлар нутқда юзага келади.

"Хира тортмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон билор жисмоний ёки рухий таъсир, инсон танасининг ирсий ўзгариши касалланиши натижасида, асосан, унинг кўриш аъзосида юзага келган, кўриш аъзосининг аниқ, равшан кўриш хусусиятини йўқотиши, одатдаги кўриш қобилиятининг пасайиши, овоз, юз қисмларининг ҳам асли ҳолатини, тиниклигини йўқотиш каби жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат аввалги-одатдаги ҳолатга нисбатан натижа жараён сифатида баҳоланиб, вақт, урин жиҳатдан чегараланмаган бўлади. Яъни, бу ҳолат феъллари кўриш аъзосининг предмет-ходисаларни бир бутун ҳолда нозиклиги, мураккаблиги билан идрок қилиш, уларга хос хусусиятларни тўла сезишнинг йўқолишини ифода этади.

"Хира тортмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари, асосан, ясама, баъзан туб феъллар бўлиб, ясама феъллар от — лаш, сифат — лан, — лаш каби тузилишга эга бўлади. Улар қуйидагилар:

Тинмоқ - хира ҳолатида бўлмоқ: Кўзлари тиниб, ҳарфлар жимирлашиб кетаверади (М.Исмоилий). Бу жасорат кайдан келди, билмайман, аммо габадан кўзим тинган, Очилни мажаклаб ташлашим ҳеч гап эмас эди (У.Назаров). Кўзи тинди (С.Аҳмад).

Хираланмоқ - тинган, қоронғилашган ҳолатда бўлмоқ: Ғулумжон Ҳаётни кўрди-ю, юраги шиғиллаб, кўз ўнги хираланди (М.Исмоилий).

Хиралашмоқ - 1. Хира тортган, заиф ҳолатда бўлмоқ: Ўйлаб кўрсам, энди менинг юзларим буришган, кўзларим хиралашган, елкаларим букилган (О.Мухторов). Кампир хиралашган кузлари билан ҳадеб ҳовли сахнини қидирар (Имом қочди). Кунлардан бир кун подшонинг кўзи хиралашиб, яхши кўрмайдиган бўлиб қолибди (Олмос ботир). 2. Бўғиқ, хирқироқ ҳолатида бўлмоқ: Ўйигитнинг овози алланечук хиралашиб қолди (Ш.Ҳолмирзаев).

Туманлашмоқ - хира, туманли ҳолатда бўлмоқ: Яна бушабди, кўз олди туманлашди (Шуҳрат). Энди Назиржоновикининг кўзлари туманлашди (Ш.Тошматов).

Қоронғилашмоқ¹ - қоронғи, ёруғлик йўқолган ҳолатда бўлмоқ: Бирданига кўз ўнги қоронғиллашиб, хотиралар қуюнидан

¹ Қийёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати. II том 604 - бет.

боши айланиб кетди (Ү.Ҳошимов). Матқовулнинг кўз олди коронғилашди (М.Исмоилий), ...хозирги аҳвол ичида кўз унги коронғилашгап Анвар меҳмонхонага кириб келувчи Султоналидан ҳам ибo қилмай (А. Қодирий).

Нурсизланмок - 1. Нурсиз, хира, заиф ҳолатда бўлмок: Китобни кўлга олиб варақлар экан, Мавлоно Жомийнинг ажин босган юзи тиришиб, нурсизланган кўзлари йилтиради (М.Осим). 2. Нури, таровати йўқолиб, хира тортган ҳолатда бўлмок: Нурсизланган юзига қон югуриб, тиникланди (А.Қаххор).

Заифлашмок - анча хира, нурсиз ҳолатда бўлмок: Бир вақтлар утқир, уйнок кўзлар энди заифлашган, қилични зарб билан урадиган бақувват кўлар ... титрар (Ойбек). Туманлашмок коронғилашмок сўзларида белги ва таъсирчанлик даражаси тинмок, хираланмок, хиралашмок сўзларига нисбатан ортик. Заифлашмок сўзида эса қўшимча белги даражаси, таъсирчанлик ундан ҳам ортик. Тинмок, хираланмок, хиралашмок, асосан, сўзлашув нутқига хос бўлиб, кўп кўлланади.

с) "бетартиб": тўзимок, тўзғимок, пахмаймок, хурпаймок, тартибсизланмок. "Бетартиб" ифодали ҳолат феъллари шахс, баъзан ҳайвон жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат шахс ва ҳайвоннинг, асосан, бош ва юз аъзосига, уларнинг соч, соқол каби ўсувчи қисмларига хос бўлади. Бундай ҳолат феъллари туб, баъзан ясама (сифат -лан) феълларидан ташкил топади. Тўзмок феъли тил ва нутқда асосан ҳаракат маъносини билдиради. "Ҳаракат" семаси асосий, марказий саналади. Бу сўз ҳолат маъносини ҳам ифодалайди. Унинг ҳолат маъноси нутқда, муайян қуршовда "кўринади". Аниқроғи, тўзмок сўзидаги ҳолат маъноси нутқ оқидами, тил бирликлари таъсирида - унинг муайян аъзо номи билан боғланишида хосил бўлади. "Ҳаракат" маъноси вақтинча, ўша нутқий шароитдагина "яширинади" (албатта у нутқда бутунлай йўқ бўлмайди). Тўзмок сузи физиологик ҳолат феъли сифатида гапта тўзимок, тўзғимок каби кўринишларда ҳам намоён бўлади. Бу синоним бирликлар ўзаро қўшимча маъносига кўра фарқланади. Яъни, тўзғимок сўзида белги даражаси, таъсирчанлик ортик. Қиёсланг: тўзимок - ёйилган, бетартиб ҳолатда бўлмок: Сочи тўзиган, жинни каби кўзлари ола-кула (С. Юнусов). Уларнинг юз-кўзлари чанг, ранглари захил, сочлари тўзиган эди (И. Раҳим). Баъзида сочлари тўзиб, хурпайиб юрадиган Рихсиниса унга ёқмай ҳам қоларди (Мирмуҳсин).

Тўзғимок - ёйилган, хурпайган ҳолатда бўлмок; Жўрахон турар эди: бояги хонатлас кўйлаги чанг босган, гижимланган, сочлари тўзиган, буйинлари кизарган (М. Исмоилий). Эски

шалаббо кўйлақда, сочлари тўзгиган, аввалги ўн хуснидан бир хусни ҳам қолмаган келин караб турарди (Ғ. Жаҳонгирова).

Пахмаймоқ - тўзгиган, чигал ҳолатда бўлмоқ: Мастнинг кийим-бошлари гижимланиб, соғлигида ўзига бинойидек ярашиб турган соқоли пахмайган (Имом қочди). Кийимларим йиртилиб, тиззаларимнинг кўзи шилиниб, соқолларим пахмайиб кетди (И. Раҳим).

Хурпаймоқ - тўзгиган, тиккайган ҳолатда бўлмоқ: Тусатдан пайдо бўлган бегона одамни кўриб, хўроз патларини хурпайтириб, жанговор тус олди (М. Юнусов). «Қани, полвон бўлсанг келиб бокчи.»-деяётгандай қув-қувлаб ер чуқиди, ўмганидаги майда патларини хурпайтирди (М.Исмоилий). Аравага ундан бошқа ярим яланғоч, сочлари хурпайган бир йигит ҳам ўтирди (Ойбек). Пахмаймоқ сўзида белги даражаси тўзгимоқ сўзига нисбатан ортик. Хурпаймоқ сўзида эса "тўзиш, тўзгиш" белгиси ундан ҳам ортик бўлиб, бу сўз кўшимча "тиккаймоқ" белгисига эга.

Тартибсизланмоқ - тартибга солилмаган, бетартиб ҳолатда бўлмоқ: Гулшан дарвозадан ичкари киргандан кейин паранжи остида босилиб тартибсизланган сочларини тузатди (А.Қодирий). Раъно йўлакка караб, кизариб кетди ва олдига тушиб тартибсизланган сочини орқага ташлаб тузатинди (А.Қодирий). Тўзимоқ, тўзгимоқ, пахмаймоқ, хурпаймоқ сўзлари, асосан, оғзаки нутққа хос. Тартибсизланмоқ китобий, физиологик ҳолатга нисбатан кам ишлатилади.

е) "тик": диккаймоқ, тиккаймоқ, тикраймоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари асосан ҳайвон, баъзан инсоннинг муайян аъзолари билан боғлиқ жисмоний ҳолатни билдирадн. Бу физиологик ҳолат инсон ёки ҳайвоннинг ташқи таъсирлардан таъсирланиши, баъзан ирсий хусусият туфайли кулоқ, сочининг кўтарилмаган, ётган ҳолатдан тикка кўтарилган, тик шаклини эгаллаган ҳолатга ўтганлиги билан муҳимдир. Бундай ҳолат феълларига хос хусусият уларнинг гапда, асосан, кулоқ, соч сўзлари билан семантик-синтактик муносабатга киришиб, шу сўзларда ифода тошган аъзоларнинг ҳолат белгисини билдиришдир.

Шуни алоҳида айтиш керакки, қайд этилган ҳолат феъллари аслида тарихан тузилишига кўра морфемаларга ажралади. Аммо бу тарихий икки қисмлилик ҳозирда (синхроник) йўқолган. Ҳозирги ўзбек адабий тили нуктаи назаридан улар морфемаларга ажралмайди¹. Ҳозирда уларнинг морфемаларга ажралоши маъно жиҳатдан амалга ошмайди. Чунки улар шу фонетик тузилишда турғунлашиб, хотирада бир бутун ҳолда сақланади.

¹ Қаранг: Ш.Шоабдурахмонов, М.Аскарлова, А. Ҳожиев, Х. Дониёрова. Ҳозирги ўзбек тили. Т. 1980, 200-бет.

"Тик" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилардир:

Диккаймоқ - тик кутарилган ҳолатда бўлмоқ: ... эгасининг имо-ишорасига махтал бўлиб турган итнинг кулоғи диккайди (Ҳ.Назир). Кулоқлари диккайган, қоқ пешонасида оппоқ кашкаси бор ... (Ҳ.Жаҳонгиров). Башоратнинг сақичдай қора сочи ... урганида диккайиб турар эди (А.Мухтор).

Тиккаймоқ - тиккаланганнамо ҳолатда бўлмоқ: Сочлари сал тиккайган кўринади (Ҳ.Ғулум). Самаднинг хурсанд бўлганидан лаби қийшайиб, кулоқлари тиккайди (С.Юнусов).

Тикраймоқ - тик ҳолатда бўлмоқ: Жуда бели букрайган, кулоғи тикрайган чол бўлди (Балогардон). Камшир бели букрайиб, кулоғи тикрайиб бораётибди (Алпомиш). Диккаймоқ, тиккаймоқ ва тикраймоқ товуш тузумига кўра жуда кам фарққа эга синоним бирликлардир. Диккаймоқ сўзида белги даражаси, таъсирчанлик кучли, у "бутунлай" семасига ҳам эга. Тикраймоқ сўзида эса хиссий бўёқ тиккаймоқ сузига нисбатан ортиқроқ. Айни вақтда тикраймоқ шевага оид, нутқда кам қўланади. Шунинг учун бўлса керак, тикраймоқ сўзи "Ўзбек тили морфем луғати"да акс этмаган¹.

ж) «ёнга тортилмоқ»: керилмоқ, кенгаймоқ, таранглашмоқ. "Ёнга тортилмоқ" фарқловчи семали ҳолат феълларининг предмети инсоннинг бурун аъзоси, унинг тешиқчалари бўлиб, улар жисмоний ҳолат эгаси сифатида кузатилади. Ушбу ҳолат феъллари субъект рухиятига ёки унинг танасига бирор салбий таъсир натижасида бурун тешиқчаларининг одатдаги кўринишини ўзгартириши, шу таъсирларга нисбатан жавоб ҳаракатлари сифатида муайян жисмоний ҳолат-бурун тешиқчаларининг икки ёнга тортилиб кенгайиши, таранглашиши юз беришини ифодалайди. Шуниси ўзига хоски, гапда ҳолат манбаининг лисоний ифодаси бўлиб, асосан катак (баъзан паррак) сўзлари қўланади. Қайд этилган мантикий ифодага эга ҳолат феъллари туб, купрок ясама бўлиб, ясама феъллар сифатга -ай, -лаш ясовчиларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Бу ҳолат феъллари қуйидагилардир. Кермоқ. Бу феъл, асосан, ҳаракат, жараён маъносига эга. Шунингдек, у нутқда мажхул нисбатда қўлланиб, ҳолат маъносини ҳам ифодалайди. Унинг ҳолат маъносига эгалиги товуш таркибидаги ўзгариш -ил қўшимчасининг қўшилиши, бу сўзнинг маъно таркибида ҳам ўзгаришга - ҳолат белгисининг юзага келишига сабаб бўлади: Керилмоқ - кенгайган ҳолатда бўлмоқ: Шарофатнинг юнка лаблари кўкариб пирпиради, бурни оқариб катаклари керилди (А.Қаххор). Абдулвоҳид гўё бошидан совуқ сув қуйгандек сесканиб кетди, қирра бурнининг катаклари керилди (Ойбек).

¹ А. Ғулумов, А. Н. Тихонов. Р. Қунгуров. Ўша луғат, 248-бет.

Кенгаймоқ¹ - керилган ҳолатда бўлмоқ: У ҳамон кулимсирар, бироқ бурун катаклари кенгайган, кўзлари қисилган эди (О. Ёқубов).

Таранглашмоқ² - тортилиш, кенгайиш ҳолатида бўлмоқ: Бурун парраклари таранглашиб, нафас олиш қийинлашди (Шухрат). Таранглашмоқ сўзида "ёнга тортилиш" даражаси бошқа сўзларга нисбатан ортиқ. Бурун катакларининг жисмоний ҳолатига нисбатан, асосан, керилмоқ ва кенгаймоқ сўзлари қўлланади. Таранглашмоқ сўзининг қўлланиши эса нутқий (оқказионал), тасодифийлиги билан тавсифланади. Бу сўздаги ҳолат маъноси кучма маъно бўлади.

3) "ҳажми ортмоқ": каттаймоқ, кенгаймоқ, тўлишмоқ. "Ҳажми ортмоқ" ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвонга хос жисмоний ҳолатни ифодалайди. Бунда жисмоний ҳолат маркази кўз, баъзан кўкрак каби аъзолар бўлади. Бу ҳолат феъллари инсон ва ҳайвонга бирор ташки ёки ички таъсир натижасида, ирсий ўзгариш натижасида уларнинг кўз ва кўкрак (сут безлари) аъзоларида жисмоний ўзгариш, кўз, ковок пардаларининг бири-бирдан узоклашиши, асосан юқори қисмининг кўтарилиб, кўз соққасининг оддига бир оз силжиб, яққол кўриниши, сут безларининг йириклашиши, аввалги ҳолатига нисбатан катталашishi юз берганлигини ифода этади.

Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари сифатга -й, -ай ясовчиларининг кўшилишидан ҳосил бўлади. Каттаймоқ. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида катта, катталашмоқ феъллари қайд этилади, изоҳланади³. Катта сўзи асосида ясалган каттаймоқ сўзи ҳам бўлиб, у адабий тилда ҳам, сўзлашув нутқида ҳам, шевада ҳам қўлланади, ўзбек тили луғат бойлигининг кўп қўлланувчи қисмига киради: Каттаймоқ - катталашган, ҳолатда бўлмоқ: Қизнинг ияги чўзилган, чиройли куралай кўзлари каттайган (М.Исмоилий). Энди у озди, соққалари ўсди, юзи қорайди, шахло кўзлари яна каттайди (М.Исмоилий).

Кенгаймоқ - каттароқ ҳолатда бўлмоқ: Мунчоқ кўзлари кўркувдан кенгайган ... (С.Юнусов). Унинг гапи оғзида колди, кўзлари хиёл кенгайиб, ним очик лаби титради (П.Қодиров). Каттаймоқ сўзида белги даражаси ортиқ. У предметнинг энига ҳам, бўйига нисбатан ҳам қўлланса, кенгаймоқ кўпроқ энига нисбатан ишлатилади.

Тўлмоқ сўзи нутқда тўлишмоқ шаклида - ўзлик нисбатда келиб, ҳолат маъносини ифодалайди: Тўлишмоқ - бироз каттайган, йирикрок ҳолатда бўлмоқ: Гулнорнинг бўйи усиб, кукраги тўлишиб, бутун гавдаси кизлик латофати билан яшнаган чоғда ... (Ойбек).

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I 379-бет

² Қиёсланг: Ўша луғат, II, 123-бет.

³ Ўша луғат, I, 373-бет.

и) "эгилмоқ": энкаймоқ, букчаймоқ, букраймоқ, букилмоқ, мункаймоқ, мункилламоқ, бужмаймоқ. Бу фарқловчи семали ҳолат феъллари инсон, унинг гавда, бел каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бундай ҳолат кексалик, касаллик, бирор нарса таъсири, ҳаракат натижасида инсоннинг қадди тик, ростланган кўринишини йўқотиб, белгача бўлган юқори қисми тулик ёки бироз олдинга эгилган, қийшайган кўринишга ўтганлиги орқали аниқлашади. Бу ҳолат инсон гавдасининг табиий, одатдаги тузилишига нисбатан жисмоний зид ҳолатлиги билан ўзига хосдир. Бундай физиологик ҳолат инсон учун доимий ва вақтинча хусусиятга эга бўлади. Унинг доимий ва вақтинчалиги шундай кўринишга (шаклга) ўтишга мажбур этган сабаб билан белгиланади.

"Эгилмоқ" ифодали маънога эга ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан тузилади. Энкаймоқ – эгилиш, энгашиш ҳолатида бўлмоқ; Узун гўзал сочларини осилтириб, энкайиб уйни супура бошлади (Ойбек.). Кеккайганга кеккайгин бошинг кўкка етгунча, энкайганга энкайгин бошинг ерга теккунча (Мақол).

Букчаймоқ – букилиш, эгилиш ҳолатида бўлмоқ: Букчайган қаддида зар тўн, этаклари ерга сургалур (Ойбек). Фақат қадди аввалгидан бир оз букчайганроқ (П. Кодиров). Саидий узок йўлдан чарчаб келгандай кўллари осилтирган, букчайган ҳолда ўтирар эди (А. Қаххор).

Букраймоқ – букчайиш, букилиш ҳолатида бўлмоқ: Жуда бели букрайган, кулоғи тикрайган чол бўлади (Балогардон). Кампир ўзига тобе қариндош тўққиз кампирни бирга олиб, ўнта бўлиб, йулга чиқиб, йўл юриб, бели букрайиб, кулоғи тикрайиб бораётиб (Алломиш). Бели букрайиб, кулоғи тикрайиб шу ерга бир кампир келиб қолди (Муродхон). Энкаймоқ сўзида "эгилиш" даражаси букчаймоқ, букраймоқ сузларига нисбатан ортик. Букраймоқ сўзида таъсирчанлик ортиқроқ. Энкаймоқ, букчаймоқ адабий тилга ҳам, сузлашув нутқида ҳам хос. Букраймоқ асосан, шевага оид.

Букилмоқ – эгилган ҳолатда бўлмоқ: Ким қўйибди севгини қадди букилган чол учун (Э. Воҳидов). Ўйлаб кўрсам энди менинг афтим буришган, кўзларим хираланган, елкаларим букилган (О. Мухторов). Шохруҳ иккинчи хонага кирар экан, таъзимда букилган беқлар, шаҳзодалар, бекзодалар ёнида яна тўхтади (Ойбек).

Мункаймоқ – букчайган ҳолатда бўлмоқ: Махаллада мункайган қари чоллар, менга ўхшаган ёш-яланглар қолган (Ф.Мусаёнов). Мункайиб қолган чолнинг нажот истаб, менга термилиб турган нигоҳига чидаш беролмай кўзимни олиб қочдим (Ф.Мусаёнов). Парпихўжа ёғчи ... чол бўлмаса ҳам чоллар каби қўлини орқа белига қўйиб, бир оз мункайиб ичкари уйга кириб кетди (Ойбек).

Мункилламок - мункайган, букчайган ҳолатда бўлмок: Улардан бири оқ соколи сийрак, узи мункиллаган чол (О.Мухторов). У хар галгидек кадрдон институтига бориб, мункиллаб қолган профессорни кўриб чиқади (Мирмуҳсин). Мункилламок сўзида кўшимча маъно нозиклиги, хиссий бўёк ортиқ бўлиб, у "кучдан қолмок" белгисига эга. Букилмақ, асосан, адабий тилга, мункаймақ, мункилламок эса сўзлашув нутқиға хос.

Бужмаймок — жунжиб сал букилган ҳолатда бўлмок: Совуқка чидамли Йўлчи ҳам эгни юпун бўлганидан, оёқларининг жонсизланганини, гавдасининг бужмайганини сезди (Ойбек).

й) "тиришмок": буришмок, бужмаймок, чўччаймок, сўлжаймок, тиришмок, кийшаймок. "Тиришмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг юз, лаб, пешона, баъзан оғиз, бурун, қўл, лунж каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини англатади. Улар бу аъзоларнинг салбий хиссиёт уйғотувчи - хунук ҳолатда намоён бўлишини билдиради. Бундай жисмоний ҳолат юз, унинг қисмларининг ҳаракати, касалланиши, инсоннинг қариши кабилар билан белгиланади. Ушбу ҳолат феъллари қуйидаги туб феълларда кузатилади: Бурушмок - бужмайиш, тиришиш ҳолатида бўлмок: Ғулумжон димоғига қўққисдан сассиқ ҳид киргандек юзини буриштирди (М.Исмоилий). Командир оғриқдан башараси буришиб, зўрға гапирди (Ф.Мусажонов). Ойим ахири сабрлари чидамай хали ҳам қайнатаётган шилпилдоғимиздан татиб кўриб, афтларини буриштирдилар (С.Юнусов).

Бужмаймок — буришиш, тиришиш ҳолатида бўлмок: Алимардон жаҳл билан афтини бужмайтириб, яна қадахни тулатди (Ў.Ҳошимов). Ўзини ойнага солиб, башарасини бужмайтирди (С.Аҳмад). Ким менга афтини бужмайтирди шу зум (А.Орипов). Бужмаймок сўзида кўшимча бўёк, маъно таъсири ортиқ. Буришмок, бужмаймок сўзлари нутқда кўп қўлланади.

Чўччаймок - оддинга сал чўзилиб, буришган ҳолатда бўлмок: - Савил. Шохиста унинг кетидан лабини чўччайтириб масхара қилди (Ў.Ҳошимов). Сўнгра лабин чўччайтириб қилгани каби ўйин (А.Орипов). У лунжини чўччайтириб, папирос тутатди (Н.Ёкубов).

Сўлжаймок - хунук осилган ҳолатда бўлмок: Йўлда топиб олган ҳаменидан тилла эмас, мис чақа чиқиб қолган кишидек лаблари сўлжайди (М.Осим). Ҳожи отани кўрганда, лабини сўлжайтириб, нимадир демокчи бўлди (Имом қочди). Мастон кампир ... кейин сўлжайган лаблари билан бир нима деб шивирлади-ю, ўрнидан кузғалди (М. Исмоилий).

Тиришмок - 1. Ййиғилиб (қатланиб) тиришли, қизикли ҳолатда бўлмок: Заргаров пешонасини тириштириб, бир оз айланди-ю (А.Мухтор). Инженер кўзларини қоғоздан узмай, пешонасини

тириштириб, нималарнидир ўқиди (Н.Фозилов). Пешонамни тириштириб, худди ўйлаётган одамдек шифтга тикилдим (Ф.Мусажаонов). 2. Буришган, бужмайган ҳолатда бўлмоқ: Ҳасан худди аччик гаримдори чайнагандай бетини тириштириб, на ха, на йўқ деёлмай серрайиб тураверди (Ҳ.Назир). Бир ери лат едими ё жони каттик оғридими ... юзи тиришди (М.Исмоилий).

Қийшаймоқ - буришган ҳолатда бўлмоқ: Мингбоши кози домла ва қатордаги аёнлар ... муътабар шахслар олдида тургандек, лаб-лунжларини кийшайтириб илжайдилар (М.Исмоилий). Саидий иш столи ёнига келиб, ўлтирганида юзининг томири тортишиб, башараси кийшайди. (А.Каҳхор). Эллиқбошининг лаблари алақандай кийшайди (Ойбек). Сўлжаймоқ маъносида белги ва таъсирчанлик даражаси кийшаймоқ сўзига нисбатан ортик. Чўччаймоқ сўзига эса ундан ҳам ортиқдир.

к) "кўтарилиб чиқмоқ"; шишмоқ, бўртмоқ, чиқмоқ, кавармоқ, кўпчимоқ, қадоқланмоқ, туликмоқ.. "Кўтарилиб чиқмоқ" ифодали ҳолат феълларининг манбаи инсон бўлади. Бунда инсоннинг юз, қовоқ, лунж, ёноқ, кафт, томир (пай) каби қисмлари табиий, одатдаги кўринишини ўзгартириб, нотабиий, ноодатий ҳолатга ўтади. Яъни инсон ва унинг аъзоларида йиғи, совуқ, иссиқ, ҳаракат таъсири натижасида бўртиш, шишиш (кўтарилиш) физиологик ҳолати юз беради. Бу ҳолат муайян аъзо териси ёки тери остидаги томир-пайнинг кўтарилиб, кавариб чиқиши билан ажралиб туради.

"Кўтарилиб чиқмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари, асосан, туб, баъзан ясама феъл шаклида кузатилади. Ясама феъллар от - лан, феъл -ик тузилишига эга. Булар қуйидагилар: Шишмоқ - бўртган, шишли ҳолатда бўлмоқ: Унинг қовоқлари шишган, сочи патак, кир, ғижим эди (У.Назаров). У дарров тимдаланган, йиғидан шишган юзини осмонга ўтириб ... (М.Исмоилий). Ҳамма ёғимиз шишиб, бир неча кун уйда ётиб олдим (Ҳ. Жаҳонгаров).

Бўртмоқ - туртиб чиққан, бўртик ҳолатда бўлмоқ: У йўғон, чорпахил гавдали ... кенг қорамтир юзининг ёноқлари бўртган ... (Ойбек). Собир аканинг чакка томирлари бўртиб чиққан (Ж.Шарипов). Ранги учган, муштумини маҳкам қисиб олганидан ингичка билакларининг пайи бўртиб турарди (С.Юнусов). Шишмоқ маъносининг таъсир даражаси бузатмоққа нисбатан ортик бўлиб, бу сўз нутқда кўп қўлланади.

Чиқмоқ - жараён ифодаловчи феъл гапда муайян аъзо номи билан боғланиб, унга хос жисмоний ҳолатни ифодалайди, Нутқ бирликлари, нутқий қуршов шу сўздаги асосий "ҳаракат" семасидан бошқа, яъни юзага чиқишга тайёр турган, имконият саналувчи "ҳолат" семасини воқе қилади, нутқ бирлиги сифатида рўёбга чиқаради. Бу феъл маъносининг фарқловчи семалари бирдан

ортик бўлиб, муайян нутқий шароитда "ҳолат" фарқловчи семаси нутқий етакчи, асосий саналади. Қиёсланг: Чикмоқ - бұртган, каварган ҳолатда бўлмоқ; У вақтда мош-гуруч бўлган соколи ҳозир тамоман оқарган, буйин томирлари чиққан (А. Кахҳор).

Кавармоқ - бұртган, сув йиғилиб кўтарилган ҳолатда бўлмоқ; Нечаларнинг оёқлари кавариб, хориб, пиёдалар йўл юриб ... (Ф.Йўлдош). Тўғри, аввал жуда қийин бўлди, қўли каварди (М.Исмоилий). Нозиккина бармоқлари, кафтлари ёрилиб, ғадда - ғудда бўлиб каварган (Ҳ.Назир).

Кўпчимоқ - шишган, бұртган ҳолатда бўлмоқ; Икки кўзи кип-кизариб, қовоқлари олудек кўпчиган (П.Қодиров). Унинг юм-юмалок юзи терлаб, кизариб, кўпчиб кетган (А.Мухтор). Кўришаётганда кўзлари ҳам кизариб колганини, қовоқлари одатдагидан кўпчиброк турганини кўрди (П.Қодиров).

Қадокланмоқ - бўртиб (кавариб) қотган, қадок ҳолатда бўлмоқ; Қўллари. қадокланган, кўзлари ўтдай ёнган (Ғ.Ғулом). Бўзарган, йиғидан тўлиққан Алишер дорга тикилар (Ойбек).

Тўлиқмоқ - шишинқираган, кўпчиган ҳолатда бўлмоқ; Бўзарган, йиғидан тўлиққан Алишер дорга тикилар (Ойбек). Ширмонхон кўз ёшини сира тиёлмади. Қовоқлари шишиб, юзлари тўлиқиб кетди (С. Зуннунова). Кавармоқ сўзида кўшимча маъно таъсири тўлиқмоқ сўзига нисбатан ортиқроқ. Кўпчимоқ сўзида эса бундай хусусият ундан ҳам ортиқ. Тўлиқмоқ сўзи нутқда кам қўлланади, китобий. Қадокланмоқ "қаттиқ, қотган" семасига эга, асосан, сўзлашув услубига хос.

л) «ботмоқ»: киртаймоқ, чўкмоқ, тушмоқ, ботмоқ. Ушбу манткий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг кўз, баъзан ёнок, қовоқ каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бундай ҳолат уйқусизлик, чарчоқ, азобу дармонсизланиш натижасида юз бериб, у инсон аъзоларининг доимий ҳолатидан "чекинганлиги" - ботганлиги, чўкканлиги билан тавсифланади. Бундай ҳолат феъллари - туб феъллар қуйидагилар: Киртаймоқ - кичрайиб, ичига ботган ҳолатда бўлмоқ; Унинг чўзиқ юзи хийла сўлиган, қатта кўзлари киртайган (А.Қахҳор). Мария Николаевна унинг озғин юзига, киртайган кўжиш кўзларига ачиниб термилди (Ҳ.Ғулом). Бирок сўзларидан, киртайган кўзларидан унинг анча азоб тортиб, ҳолдан тойганлиги билиниб турарди (Ҳ.Назир).

Чўкмоқ, тушмоқ, ботмоқ сўзлари, асосан, жараён маъносини ифодалайди. Баъзан улар нутқда муайян инсон аъзоси номи билан боғланиб, жисмоний ҳолат маъносини ҳам билдиради. Қиёсланг: Чўкмоқ - ичига ботган ҳолатда бўлмоқ; Дилорнинг ранги сўлгинлашган, чўккан (Ҳ.Ҳошимов). Қизнинг ... ширмондай бўлиқиб турган ёноқлари ичига чўккан ... (М.Исмоилий). (Раиса) шляпа остидан (эрининг)

чүккан ковоклари, хорғин, сўниқ кўзларини кўрди (М.Худойқулов).

Тушмоқ - ич-ичига ботган ҳолатда бўлмоқ: Негадир опасининг кўзлари бир кундаёқ лак-лак ичига тушган (Ҳ.Назир).

Ботмоқ - ичига чүккан ҳолатда бўлмоқ: Собир аканинг кўзлари ичига ботган (Ж.Шарипов). У сал табассум қилса, кулгичи чуқур ботиб ... кўзи нега сен кулмаяпсан деяётгандек бўлади (Шухрат). Чүкмоқ, тушмоқ, ботмоқ сўзлари, асосан, сўзлашув нутқиға хос.

м) "ҳаракати сушт": шалвирамоқ, шалваймоқ, шалпаймоқ, лалаймоқ, бўшашмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат инсонда (баъзан кўл аъзосида) юз берган жисмоний ҳолатни ифодалайди. Қайд этилган ҳолат феъллари ҳолсизланиш, яқовланиш, яқовлик, рухий кийналиш, кексалик, ноумидлик кабиларнинг инсонга таъсир қилиши натижасида унинг том маънодаги фаол ҳаракати йуқолганлигини, ҳаракати суштлашганлигини, фаолсизлашганлигини аңлатади.

"Ҳаракати сушт" фарқловчи семали ҳолат феъллари туб, баъзан ясама (сифат + а(ш)) феъллардан ташкил топади. Булар қуйидагилар: Шалвирамоқ - 1. Бўшашган, шалпайган ҳолатда бўлмоқ: Бутун юзи кулоқларигача кўкариб, кўллари ёнига шалвираб тушган Писмиқ ўлим тусига кириб борди (М.Исмоилий). У ... ёт элларда йўлдан адашиб, каёққа боришини билмай, умидсизликка тушган кишидай шалвиради (А.Қаххор). 2. Имилаган, бўшашган (шалпайган) ҳолатда бўлмоқ: Баракалла, ҳали ҳам шалвираб юрибсизми, - деди таъна қилиб Тошшўлат Ўтбосарга (Ғайратий). Мамлакат бизларга ишонсин. Биз шалвираб ишни хуржун қилайлик (Уйғун).

Шалваймоқ - аңча бўшашган, шалвираган ҳолатда бўлмоқ: Рустамжоннинг бутун авзои бўлакча эканини кўрган Кимсанҳожиди сувға тушган мушукдай шалвиради (Ҳ.Назир). Қизлар тарвузи кўлтиғидан тушган одамдай шалвайиб чиқиб кетишди (Ҳ.Назир). Шафтоли қоқидек буришиб, эски махсидек шалвайиб қолибмиз-ку, бизга ким қуйибди, болам (А. Мухтор).

Шалпаймоқ - бўшашган, шалвираган ҳолатда бўлмоқ: Хусни иши унмаганидан хафа бўлиб, шалпайиб чиқди (Н.Фозилов). У минбардан шалпайиб тушди, орқароққа, панароққа бориб утирди (Муштум).

Лалаймоқ - шалвираган, имилаган ҳолатда бўлмоқ: Хожимат бува зарда билан ўрнидан тураркан, - шу лалайган, ландавурни айтаяпман. — деб, Турсунбойни кўрсатди (М. Мухамедов). Анқайма ва лалайма, тўгри ўтир, шалпайма (Қ. Мухаммадий).

Бўшашмоқ - шалпайган, бўш ҳолатда бўлмоқ: Кўпайсин бўшашиб, тизгинини қўлдан туширгунча Жўравойға ағрайиб қолди (Ҳ.Назир). Қобилжон директорнинг кабинетидан латгадай бўшашиб

чиқди (С.Ахмад). Тула бўшашиб кирди (М.Исмоилий).

"Ҳаракати суст" мантикий ифодали синоним бирликлар таъсир кучига, хиссий бўёғининг ортиқлигига кўра ўзига хосдир. Уларнинг қўшимча маъно бўёғи (прагматика) муайян нутқий қуршовда - гапда ҳам, ундан ташқарида, алоҳида олинганда ҳам ифодаланади. Чунки кўчма маъно бу тил бирликларининг маъно таркибига бевосита "туғма" хос. Бу ҳусусиятлар, айниқса, гапда, сўзларнинг муайян вазифани бажаришда яна ҳам кучаяди. Яъни шалвирамоқ, шалваймоқ, шалпаймоқ, лалаймоқ сўзларида белги даражаси ортиқ.. Шалвирамоқ, лалаймоқ сўзларида эса белги даражаси бошқалардан ҳам ортиқ. Шалвирамоқ, шалпаймоқ, лалаймоқ сўзлари шалваймоқ сўзига нисбатан кўп қўланади. Шалвирамоқ, шалпаймоқ, шалваймоқ кўпроқ сўзлашув нутқига, бўшашмоқ адабий тилга хос.

н) "ҳолдан тоймоқ": сулаймоқ, шалпаймоқ, шалвирамоқ, эзилмоқ, бўшашмоқ, ҳолсизланмоқ, мажолсизланмоқ, дармонсизланмоқ, заифлашмоқ, заифланмоқ. "Ҳолдан тоймоқ" ифодали маънога эга ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон (қуш) жисмоний ҳолатини билдиради. Бу жисмоний ҳолат жонли мавжудотга (гавдага), оёқ, панжа, мушак, бўгин қабиларга хос жисмоний ўзгаришни ўз ичига олади. Бундай ҳолат феъллари очлик, оғир меҳнат, фаол ҳаракат, чарчоқ, касаллик, кексалик натижасида инсон танаси ва муайян аъзоларининг ҳолсизланишини, дармонсизланишини, жисмоний куч - қувватдан қолиб, унинг кучсизланган, ҳолдан тойган ҳолатга ўтганлигини англатади. Демак, бу ҳолат жонлиларнинг куч-қувват даражаси (миқдори) билан белгиланади. Айни ҳолат феъллари туб, кўпроқ ясама феъл шаклида кузатилади. Ясама феъллар сифатта -а (ш), -лан ясовчиларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Улар: Сулаймоқ - дармонсиз, тинка - мадори қуриган ҳолатда бўлмоқ; Улар ... очликдан сулайган ўрис ишчиларига, ... шалоп-шалоп бўғдой, шоли, жўхори юбордилар (Х.Ғулом). Номии чиққан раққосалар ҳолдан тойиб сулайди (А.Қаҳҳор).

Шалпаймоқ - сулайган ҳолатда бўлмоқ; Яраланган лочин мисоли Нурмат ерда ётар шалпайиб (Д.Файзий).

Шалвирамоқ - дармонсиз (мажолсиз) ҳолатда бўлмоқ; Бир ёқдан чарчадик, арқонни ушлайман десам, панжаларим шалвираб қалтирайди (Ф.Мусаёнов). Сулаймоқ, шалпаймоқ, шалвирамоқ феълларида таъсирчанлик, хиссийлик даражаси кучли. Шалвирамоқ сўзида белги даражаси шалпаймоқ сўзига нисбатан ортиқроқ. Сулаймоқ сўзи қўшимча маъно даражасига кўра бу семантик қаторда марказий саналади. Айни сўзлар, асосан, жонли нутққа хос.

Эзилмоқ - қийналган, ҳолдан тойган (чарчаган) ҳолатда бўлмоқ; Шаҳидбек ... зинадан чиқишда анча эзилган, такаллуфга тоқат

қолмаган эди (А. Қодирий).

Бушашмоқ - тинка - мадори қуриган, дармонсиз ҳолатда бўлмоқ: Яна бушашди, кўз олди туманлашди (Шухрат). У бушашиб, чағир тепалиқдан тушиб борар (Н.Норматов). Жуман қабулхонага чиқиб, қўлидаги қоғозга қараган эди, бўғинлари бушашиб, тиззалари қалтираб кетди (А. Мухтор). Эзилмоқ сўзида белги даражаси бушашмоқ сўзига нисбатан ортик.

Ҳолсизланмоқ - мадори (дармони) қолмаган ҳолатда бўлмоқ: Қайтишда эса чарчайди, ҳолсизланади (Ҳ.Назир). Қусиб чарчаган Кумуш ҳолсизланиб, бошини ястикка ташлади (А. Қодирий).

Мажолсизланмоқ - тинкаси қуриган, қувватсиз ҳолатда бўлмоқ: Султонмурод кайғудан бутунлай мажолсизланган эди (Ойбек). Кўзи тиниб, мияси ари қамалган қовоқдай гўнғиллади, оёғи қалтираб мажолсизланди (С. Аҳмад). Ишк дардини тотли май каби симиргандан гўё лаззатланади, баъзан ҳасратдан бўғилиб мажолсизланади (Ойбек)..

Дармонсизланмоқ — куч - қувватдан кетган ҳолатда бўлмоқ: ... мудҳиш туйғудан дармонсизланиб, гандираклай-гандираклай уйдан чиқди (О.Ёкубов). Баъзи хотинлар иккиқат бўлганда дармонсизланади, боши оғрийди (Ойбек).

Заифланмоқ - ҳолдан анча тойиш, кучсизланиш ҳолатида бўлмоқ: Мен ўша кунни кечаси душманлардан бирини ўлдирдим-да, сунг даражада заифландим (А Қодирий).

Заифлашмоқ - куч-қуввати йўқола борган ҳолатда бўлмоқ: Кайғу-аламга дучор бўлиб, жисмоний томондан заифлашади (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Шерандом бўйли қиличбознинг (Хусайн Бойқаронинг) бир вақтда баҳодирона жуссаси заифлашган эди (Ойбек). Ҳақиқатда оч қолган одамнинг бадани заифлашади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов).; Ҳолсизланмоқ, мажолсизланмоқ, дармонсизланмоқ, заифланмоқ сўзларида белги даражаси ортик.. Заифланмоқ сўзида таъсирчанлик бошқаларига нисбатан ортиқроқ, Мажолсизланмоқ, дармонсизланмоқ, заифланмоқ, заифлашмоқ сўзлари китобий, ҳолсизланмоқ эса кўпроқ сўзлашув нуқтига хос.

о) "қуйи солинмоқ": осилмоқ, солинмоқ, тушмоқ. "Қуйи солинмоқ" мантиқий ифодали ҳолат феъллари бош, қўл, лунж, қовоқ, бақбака, лаб, тил каби инсон аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат феъллари касаллик, чарчаш, руҳий таъсир натижасида инсон аъзоларининг ўз таранглиги, ихчамлиги, тик кўринишини йўқотиб, бушашган (шавираган) -қуйи солинган ҳолатга ўтганлигини англатади. Улар тўб феъллардан ташкил топади.

Осмоқ, солмоқ, тушмоқ феъллари нутқ фаолиятида асосан ҳаракат маъносини ифодалайди. Буларнинг ҳаракат маъноси доимий, асосийдир. Айни вақтда улар инсоннинг муайян

аъзоси номи билан боғланиб, унга хос жисмоний ҳолатни ифодалайди. Нутқий "ҳолат" семасига эга бўлади. Осмоқ, солмоқ ҳолат маъносини ўзлик нисбат аффиксини олган шаклда ифодалайди. Узлик нисбати кўшимчасиз - тил бирлиги шаклида улар ҳаракат маъносини аниқ англатади. Шу формада уларнинг инсоннинг муайян аъзоси номи билан боғланиши нотабиий, сунъий булади. Бундай шаклда - нисбат кўшимчасисиз ҳолат манбаининг тилдаги номи билан боғланмайди. Шуниси ўзига хоски, айна сўзларнинг нутқда ҳолат феъли сифатида қатнашиши учун тўпланган 14 та мисолда осмоқ, солмоқ феъллари ҳолат маъносини ўзлик нисбати кўшимчасига эга ҳолда ифодалайди. Қиёсланг: Осилмоқ - қуйи тушган, солинган ҳолатда бўлмоқ: Саидий узоқ йўлдан чарчаб қолгандай қўлларини осилтирган, букчайган ҳолда ўтирарди (А.Қаҳҳор). Унинг лаб-лунжи жуда бемаъно осилган (Ойбек). Қарасам, қовоқлари осилган, ҳафсаласи пир (М.Исмоилий).

Солинмоқ - қуйи тушган, осилган ҳолатда бўлмоқ: Мингбоши ниманингдир юки остида қалласини солинтириб ўтирар эди (М.Исмоилий). Шунча гуллар ичидан излаган гулини тополмадим, қўллари осилиб, боши солиниб чиқди гулзордан (М.Исмоилий). Маъмуржоннинг ўсиқ қошлари солинди, гўё шу қошлар оғирлигидан кўзлар ерга қаради (Ш.Ҳолмирзаев).

Тушмоқ - осилган ҳолатда бўлмоқ: Матқовул ака аввал хоҳолаб қулади, кейин бирдан юзи тиришди, қовоқлари тушди (М.Исмоилий). (У) қоши устига тўзғиб тушган сочларини тузатиб, хатни ўқиди (А.Қодирий). Ёқимли садонинг сеҳрига берилиб, (Йўлчининг) кўзлари секин юмилди, яна қуйирок тушди (Ойбек). Тушмоқ сўзи нутқий ҳолат маъносини тил бирлиги сифатида, ҳаракат маъносини ифодаловчи шаклда англатади. Чунки ундага ҳолат маъноси юзага чиқишга тайёр турган имконият сифатида сўз маъносида мавжуд бўлиб, бу маъно ўзига қулай нутқий шароитда намоён булади. Демак, тушмоқ сўзи ҳолат маъносини нутқда ифодалай олиш имконига эгадир. Осилмоқ, солинмоқ сўзлари шу кўринишда нутқ фаолиятида ҳолат маъносини ифодалашда кўп қўлланади. Улар, асосан, сўзлашув нутқида хос бўлиб, белги даражасининг қамлиги, таъсирчанлиги жиҳатдан бетарафлиги билан ажралиб туради.

п) "эти ортмоқ": семирмоқ, тўлишмоқ, шишмоқ, бўлиқмоқ, йўғонлашмоқ. "Эти ортмоқ" маъноли ҳолат феъллари, асосан инсон, баъзан ҳайвон гавдаси (танаси) - унинг ташқи тузилиши билан боғлиқ жисмоний ҳолатни ифодалайди. Бундай ҳолат феъллари бирор таъсир, боқув, дам олиш, яқовлик, баъзан касаллик натижасида гавда (тана) вазнининг оғирлашуви, гавданинг кўшимча эт (ёғ - гўшт) олгани (кўпайгани), аввалгига нисбатан энига йўғон тортгани, йириклашганини билдиради. Ушбу ҳолат

фeъллари туб, баъзан ясама (фeъл -ик, сифат -лаш) фeъллардан ташкил топади.

«Эти ортмоқ» фарқловчи семали ҳолат фeъллари қуйидагилар: Семирмоқ - тўлишган, йўғонлашган ҳолатда бўлмоқ: Машина одамни семиртиради (А.Орипов). Бу ибора етилган, семирган одамга нисбатан ишлатилади (Ш.Шомақсудов, С.Долимов). Оғир ишда ўзи озган ва уйидаги икки қўйи семирган сайин унинг Ўрмонжонга қарши юрагидаги адовати ўт ола борди (А.Қаҳҳор). Семирмоқ сўзи гапда ифодаланган фикрнинг мазмунига, қандай предмет билан боғланишига, қандай муносабат ифодалашига, бирор мақсадга кўра салбий ёки ижобий бўёққа эга бўлади, нутқда кўп кўлланади.

Тулишмоқ - семирган, йўғонлашган ҳолатда бўлмоқ: Тулишган, орқа бели тирсиллаган, гўзал гавдасини селкиллатиб Дилдор ... кирди (Ойбек). Мухаммадражаб тўлишган, юз ва буйинлари ёғдан йилтирайди (А.Қаҳҳор). Қара, худо хўп ҳусн берганда. Бирам тулишиб, бирам очилибди-ки (М.Исмоилий). Тулишмоқ сўзи ижобий бўёққа эга бўлиб, нутқда кўп кўлланади.

Шишмоқ - анча семирган ҳолатда бўлмоқ: Мен шишиб кетсам, сен шимёгочдек қолибсан - деди Хужақул (О.Ёқубов). Ғани маҳсум сомон тикилган қанордай шишиб, бемалол ухлаб ётарди (А.Мухтор). Шишмоқ маъносида белги даражаси ортик бўлиб, бу сўз салбий бўёққа эга.

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати" да бўлиқмоқ фeъли фақат бўлиқ шаклида-хусусият ифодаловчи сўз сифатида келтирилади¹. Бу сўз нутқда бўлиқмоқ шаклида ҳолат фeъли бўлиб келади. Қиёсланг: Бўлиқмоқ - тўлишган, бўлиқ ҳолатда бўлмоқ: Тўла унинг санаторийдан анча бўлиқиб, кизил югурган иссик юзига ҳавас билан тикилиб ... (М. Исмоилий). Бўлиқмоқ сўзи ижобий бўёққа эга бўлиб, нутқда кам кўлланади.

Йўғонлашмоқ - йўғон тортган, энига қатталашган ҳолатда бўлмоқ: Жалол йўғонлашган, семирган (А.Қаҳҳор). Бу вақтда у анча тўлишган, бузукбошига ўхшаган йўғонлашган бўлади (Ш.Шомақсудов, С.Долимов). Мухаммадражаб семирган, йўғонлашган (А.Қаҳҳор). Йўғонлашмоқ сўзида "қатталашин, йириқлашин" даражаси ортик.

р) "совуқ ўтмоқ": совқотмоқ, тўнгмоқ, жунжи (-к) моқ, увушмоқ, музламоқ, ачитмоқ. "Совуқ ўтмоқ" фарқловчи семали ҳолат фeъллари инсон ва ҳайвоннинг эт, оёқ, қўл (бармоқ) каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат фeъллари совуқ ҳавонинг таъсири натижасида инсон ва ҳайвонда юз берган физиологик ҳолатни англатади. Аниқроғи, ушбу ҳолат

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1, 162-бет.

фёълари инсон танасига, унинг аъзоларига совукнинг таъсири, утиши, сингиб "ғалаба қилиши", баданидаги иссиқ ҳароратнинг камайиши натижасида совуқотиш, музлаш, жунжиқиш каби жисмоний ҳолатлар содир бўлишини ифода этади. "Совук ўтмоқ" мантикий ифодали ҳолат фёълари туб ва ясама: (от-ла, фёъл -л) фёъллардан ташкил топади. Булар қуйидагилар: Совкотмоқ - совук ўтган, жунжиган ҳолатда бўлмоқ: Оловни тезроқ ёқ, Маматкул совкотибди (А.Қодирий). Менинг бечора мусичам совкотибди (Мирмуҳсин). Оёғим совкотди, оловнинг иложини қилди (А.Қодирий).

Тўнгмоқ - совкотган, музлаган ҳолатда бўлмоқ: Оёгингиз тунган бўлса керак, отдан тушинг (Ё.Шукуров). Тўнгмоқ сўзида белги даражаси совкотмоқ сўзига нисбатан ортиқроқ бўлиб, нутқда кам қулланади.

Жунжи(-к)моқ - совкотган ҳолатда бўлмоқ: Равшан жемпери устидан костюм кийган бўлса-да, эти жунжиқди (Н. Ёқубов). Балкон панжарасида утирган мусича ҳам бошини ичига тикиб, жунжиб ... товадаги нонга қарар эди (Мирмуҳсин). Бола тепалик этагида кўзларини юмиб, жунжиқиб ўтирибди (О. Муҳторов).

Увушмоқ - сезиш кучи камайиб, совкотган ҳолатда бўлмоқ; Будқада. эски шинелга бурканганича совуқдан увушган кўлларини бир - бирига ишқаб ўтирган чолга учрадилар (Ҳ.Назир). Совуқ шу қадар зўр эдики, у қирғоқка чиқиб олганда бадани увушиб, кесақдек жонсиз бўлиб қолди (Н.Сафаров).

Музламоқ - жуда совкотган ҳолатда бўлмоқ: Самад ака анчагача совуқда шумшайиб кутди, кейин музлаб, тишлари тарақлаб қайтиб келди (М. Исмоилий). Музлаган бармоқлар адрес йўқотган (Ғ.Ғулом). Кучада тураверай деса оч, чарчаган, музлаган [М.Исмоилий].

Ачитмоқ - қаттиқ совкотган, музлаб ачишган ҳолатда бўлмоқ: Қора совуқ, ер оёқларини ачитади (Мирмуҳсин). Музламоқ сўзида совкотиш даражаси кучли. Ачитмоқ сўзида эса айни даража ундан ҳам кучли бўлиб, улар, асосан, сўзлашув нутқида хос.

с) "оғрик турмоқ": оғримок, тиришмоқ, сиркирамоқ, зиркирамоқ, қакшамок, ачимок. "Оғрик турмоқ" маъноли ҳолат фёълари инсоннинг бош, қўл, бел, кўкрак, биллак, елка, қафт каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Улар касалланиш, жароҳатланиш, иситмалаш, совуқ таъсири натижасида инсон аъзоларининг салбий кайфият, баъзан тушкунлик туғдирувчи жисмоний ҳолатга ўтганлиги, оғриган, зиркираган, касал ҳолатдалигини билдиради. Ушбу ҳолат фёълари гуруҳи қуйидаги туб фёълардан иборат: Оғримок - оғрик, зирқираш ҳолатида бўлмоқ:

Унинг бутун бўғинлари, хусусан, бошининг орқаси ҳаддан ташқари оғрирди (А.Қаххор). Фақат кўкраги каттик оғриди (М.Исмоилий). У ўзини чиндан ҳам лоҳас сезарди, оёқ - қўли қакшаб оғрирди (Х.Иброҳимов).

Тиришмоқ - тортишиб оғриган ҳолатда бўлмоқ: (У) оёқларининг акашаклана борганини, бутун гавдасининг тириша бошлаганини сезди (Ойбек).

Сиркирамоқ - тўхтовсиз зиркираб оғриган ҳолатда бўлмоқ: (Бектемир) уйғонди, суяклари сиркираган, ўзини ланж туйди (Ойбек). Куз окшомининг ҳозиргача унга сезилмаган нам салқини энди аъзойи баданини сиркиратади (Х.Ғулом). Суяқларимни сиркиратиб, оч теватдай ғажувчи ғашлик (Миртемир).

Зиркирамоқ - тўхтовсиз қакшаб оғриш ҳолатида бўлмоқ: Зах суякка ўтиб, томир-томирларини зиркиратди (Х.Ғулом). Ғурра оғриб, тепки жойлари зиркираётган Нодирга энди билинди (С.Юнусов). Қаеримдир каттик зиркиради (А. Мухтор). Сиркирамоқ ва зиркирамоқ аслида бир сўзнинг икки фонетик кўриниши-синоним бирликлар бўлиб, зиркирамоқ феълида белги (субъектив бўёқ) даражаси ортиқроқ, асосан, сўзлашув нутқиға хос. Бизнингча, зиркирамоқ сўзидаги бир оз товуш фарқи шу сўзда белги даражасининг - таъсирчанликнинг ортиқроқ туюлишиға олиб келади. Аниқроғи бу сўзда белги даражасининг маълум даражада ортиқлиги "з" товушининг "таранглилиги", ўрниға кўра сўз бошида келиши, айнан -қоришиксиз, аниқ талаффуз қилиниши билан изоҳланади.

Қакшамок - каттик зиркираган, (оғриган) ҳолатда бўлмоқ: Қори ... ҳеч тоқат қилиб бўлмайдиган бу дарддан бутун вужуди қакшаб, тин ололмаётганидан хириллади (А.Қаххор). Қакшамок сўзида белги даражаси, таъсирчанлик кучли бўлиб, бу сўз "жуда, ортиқ даражада" каби семантик белгиларға эға.

Ачимоқ - жизиллаб оғриган, ачишган ҳолатда бўлмоқ: Қон оқиб, бармоғи ачий бошлаганидан кейин рўмолчасиға кафтини ураб олди (И.Раҳим). Энди Самаднинг елкаси ачишар ... унғ қўлининг билағи оғрирди (С.Юнусов). Кучли изғирин юзнинг терисини шилгандай ачитади, қулоқларни кесади (Ойбек).

т) "соғ бўлмоқ": тузалмоқ, соғаймоқ, сиҳатлашмоқ, шифоланмоқ, яхшиланмоқ, тетикланмоқ. "Соғ бўлмоқ" ифодали ҳолат феъллари инсон танасининг, оёқ аъзосининг жисмоний ҳолатини билдиради. Бундай ҳолат феъллари даволаниш, соғайиш, руҳан кўтаринки ҳолда бўлиш натижасида инсоннинг бетоб ҳолатдан "қутулган", саломатлиғи яхшиланган жисмоний ҳолатини ифодалайди. Шунға кўра ушбу ҳолат феълларида ифодаланувчи субъектив муносабат ижобий хиссий бўёққа, ижобий таъсирчанликка эға бўлади. Қайд

этилган ҳолат феъллари, асосан, ясама бўлиб, сифат -ай, сифат -лан, от -лан тузилишига эга.

"Соғ бўлмок" фарқловчи семаси қуйидаги феълларда аниқ мантикий ифодага эга булади: Тузалмок - соғайган, яхшиланган ҳолатда бўлмок: Оёқлари тузалибди, яхши бўлиб кетибди (М.Исмоилий). (Қурбон ота) касалхонада яқин икки ой ётиб, оёқлари тузалди ... (А.Қаххор). Мана энди тузалдим (А.Қаххор).

Соғаймок - тузалган, шифоланган ҳолатда бўлмок: ... лейтенант Пестеренко соғайиб, яна жанговор сафга қайтди (Н.Сафаров). Хафа бўлма, жонгинам, соғайиб кетаман (Ҳ.Назир). Соғаймок сўзида "соғайиш, тузалиш" белгиси ортик. Соғаймок, тузалмок сўзлари, асосан, сўзлашув нутқида хос.

Сихатланмок - соғлиги яхшиланган, соғайган ҳолатда бўлмок: Анча вақтдан кейин ҳар хил дори-дармонлар қилиб, докторларга қатнаб сихатландим (Сўзлашув нутқидан).

Шифоланмок - даволанган ҳолатда бўлмок: (У)...уч ой мутгасил жанговор сафдан чиқиб, госпиталларда шифоланди (З.Фатхуллин).

Яхшиланмок - тетик, бардам ҳолатда бўлмок: Унга вақти чоғлик таъсир қилдим, ё ҳордиги мадор бўлдими, чойдан кейин аҳволи бирмунча яхшиланди (М. Исмоилий).

Тетикланмок — кучга кириб, бардам ҳолатда бўлмок: (Қурбон ота) касалхонада яқин икки ой ётиб, оёқлари тузалди, ўзи жуда тетикланди (А.Қаххор).

Шифоланмок, яхшиланмок, тетикланмок сўзларида белги даражаси ортик. Шифоланмок, асосан, адабий тилга, яхшиланмок, тетикланмок кўпроқ сўзлашув нутқида хос. Сихатланмок сўзи кам ишлатилади.

у) «бужмаймок»: курушмок, куруқшамок, бужмаймок, ковжирамок. "Бужмаймок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, унинг лаб, қўл, жағ каби аъзоларининг физиологик ҳолатини ифода этади. Бундай феъллар кексайиш, касалланиш, ғам-алам, меҳнат кабилар натижасида инсон ўзининг таранг, силиқ нозик нафис кўринишига зид бўлган хунук, қорайиб буришган, бужмайган ҳолатга ўтганлигини билдиради. Шуниси ўзига хоски, бу физиологик ҳолат инсонинг, асосан, лаб аъзосига хос бўлади. Лаб бошқа аъзоларга нисбатан бужмайиш, буришиш имконига ортик даражада эгаллиги билан, бу жисмоний ҳолатни аниқ акс эттира олиши билан ажралиб туради. Шу сабабли бўлса керак, "бужмайиш" маъноли ҳолат феъллари инсоннинг кўпинча лаб қисмига хос ҳолатининг товуш рамзи бўлиб, нутқда кузатилади. Улар физиологик ҳолатни туб феъл шаклида англатади. Қиёсланг: Курушмок - бужмайиш ҳолатида бўлмок: Хадича бувининг қуришган лаблари

яна алланималар деб пичирлади (М.Исмоилий). Жағи куришган ... бир чол чопиб келиб (Э.Жуманбулбул). Аввалги отам эмасди: сўлишибди, куришибди, қарибди, ранглари сарғайган (М.Исмоилий).

Курукшамок - курушган, бужмайган ҳолатда бўлмок: Унинг лаблари курукшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қорайган, чўтир юзи сап-сарик ... (А. Қаххор). Курукшамок маъносида белги ва таъсирчанлик даражаси ортиқрок бўлиб, бу сўз кам қўлланади.

Бужмаймок - қовжираб буришган ҳолатда бўлмок: Ана у скамейкада ҳаёл паришон ўтирибди. Юз суяклари бұртган. Дурдок лаблари узум пустлоғидек бужмайган (М.Назаров).

Қовжирамок - қовжираб бужмайган ҳолатда бўлмок: Соқоли ўсиб кетган, кўзлари ялиғланиб, лаблари қовжираган (С.Юнусов). Нурбобо аламдан, меҳнатдан қовжираган бурушиқ юзиде юмалаган кўз ёшларини артиб ... (Ойбек). Унинг юзлари салқиган, қўллари тарашадай қотган, қандайдир қовжираб қоп-қорайиб қолган (О.Мухторов). Бужмаймок, қовжирамок сўзларида белги даражаси ва таъсирчанлик ортиқ. Қовжирамок сўзида белги даражаси ортиқрок бўлиб, қўшимча "қорайган, қотган" таркибий қисмларга ҳам эга. Улар асосан сўзлашув нутқиға хос.

ф) "таранглигини йўқотмок": сўлмок; шалвирамок, салқимок. "Таранглигини йўқотмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари инсоннинг юз, қовқок, бақбақа қаби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Улар ғам-алам, салбий кайфиятда бўлиш, қариш, касалланиш натижасида инсон аъзоларининг чиройли, ёқимли, таранг ҳолатини йўқотиб, бўшашган, осилган, хунук кўринишга ўтганлигини билдиради. Қайд этилган ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан иборат: Сўлмок - синиккан, бужмайган ҳолатда бўлмок: Унинг чўзиқ юзи хийла сўлиган, катта-катта кўзлари киртайган ... (А.Қаххор). Ажабки (Аббосов) илжаймаса юзи анча совук, қаримсиқ кўринаркан, сўлди-қолди (А.Мухтор). Йигирма тўққизда афти буришиб, ичи тушган хандалақдек сўлишди. (М.Исмоилий).

Салқиган - осилган ҳолатда бўлмок: Ҳозирда ҳам салқиган юзи, оқ соч боши очик, чит рўмолини сербар елкасига ташлаб ўтирар (О.Мухторов). Саккиз қиррали олтин тахт устида қовқоклари салқиган, сочига оқ оралаган Хусайн Бойқаро ... ўтирибди (М.Осим). Унинг юзлари салқиган, қўллари тарашадек қотган, қандайдир қовжираб қоп-қора бўлиб қолган ... (О.Мухтор).

Шалвирамок - бутунлай бўшашиб, осилган, халтум ҳолатда бўлмок: Илгари говмиш сигирнинг елинидай осилиб турадиган бақбақаси дами чиккан пуфақдай шалвираган (А.Қаххор). Чолнинг ...

кузлари каърига тортган, ковоклари шалвираб осилиб тушган эди (З.Фатхуллин). Шалвирамоқ сўзида тарангсизланиш, бушашиш "кучи" ва маъно таъсири ортик. Сўлмоқ, шалвирамоқ сўзлари, асосан, оғзаки нутққа хос. Салкимок китобий бўлиб, кам қўлланади.

х) "эти камаймоқ": озмоқ, котмоқ, озгинламоқ, орикламоқ. "Эти камаймоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон физиологик ҳолатини билдиради. Улар ғам-алам, қийноқ, овқатсизлик, касаллик, кексайиш, оғир меҳнат, қўл ҳаракати натижасида инсон, баъзан ҳайвонда юз берган жисмоний ўзгариш, яъни унинг танасидаги эт (гўшт -ёғ)нинг камайиши, вазнининг аввалгидан енгиллашиши туфайли юзага келган ҳолатни, озган жисмоний ҳолатга ўтганлигини ифодалайди. Ушбу феъллар туб, баъзан ясама (сифат -ла) феъллардан ташкил топади. "Эти камаймоқ" фарқловчи семаси қуйидаги ҳолат феъллари маъносида асосий, етакчи таркибий қисм бўлади: Озмоқ – эти камайган, озгинлашган ҳолатда бўлмоқ: Домла худди дашт сафаридан қайтгандай қорайган, озган, кўзлари киртайган (А.Қаҳхор). Сергей сафардан қорайиб, озиб қайтиб келди (Ҳ.Ғулом). Бир терининг ичида қўй неча бор озиб, неча марта семиради (Ойбек).

Қотмоқ – ориқ, озгин ҳолатда бўлмоқ: Болам бечорани тинч қўясанми - йўқми, еган - ичгани татимай, кундан — кунга турнадек қоғиб кетаяпти, ўзи (О. Ҳусанов).

Озгинламоқ - озгин, ориклаган ҳолатда бўлмоқ: Бурунги тўлалиги кетиб, озгинлаган ва лекин бу озгинлик унинг хуснига камчилик бермай, билакс юкорилатган (А. Қодирий).

Орикламоқ - анча озгин, ориқ ҳолатда бўлмоқ: Бола жуда ориклаб кетди (С. Юнусов). Шундан кейингина унинг анча ориклаб, қорайиб колганини ... пайқади (У.Ҳошимов). ... ўт оз бўлди. Шунинг учун қўйлар ориклаб кетди (С.Айний). Орикламоқ, котмоқ сўзларида белги даражаси бошқаларга нисбатан ортик. Озмоқ сўзида эса шундай белги озгинламоқ сўзига нисбатан ортиқроқ. Озмоқ, орикламоқ сўзлари, асосан, сўзлашув нутқига хос. Озгинламоқ, котмоқ китобий. Озмоқ, орикламоқ, озгинламоқ сўзлари кўпинча инсонга, баъзан ҳайвонга нисбатан қўлланади. Қотмоқ сўзида "эти камаймоқ" маъноси кўчма маъно бўлиб, нутқда юзага келади. Озмоқ, озгинламоқ, орикламоқ сўзларининг бош маъноси "эти камаймоқ" бўлиб, шундай изоҳни ташишига кўра бу сўзлар нутқий қуршовсиз, алоҳида олинганда ҳам, нутқий қуршовда ҳам ўзаро синонимни ҳосил қилади. Бу синонимик қаторга нутқ бирлиги сифатида, нутқий вазиятда вақтинча қотмоқ сўзи ҳам бирикади. Бу сўз нутқдан ташқарида, ўзича, тил бирлиги сифатида олинганда бу маънодан озод бўлади.

д) "миқдорий ортмоқ": купаймоқ, куюклашмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг юз аъзосига хос физиологик

ҳолатни ифодалайди. Бундай феъллар кексалик, салбий ҳиссий ҳолатда бўлиш натижасида инсон юз териси, асосан, пешона терисининг аввалги кўринишини йўқотиб, унинг бушашиб, йиғилиб, йўл-йўл ботик чизикларнинг миқдори кўпайган (ортган) ҳолатга ўтганлигини англатади. "Миқдори ортмоқ" маъноли ҳолат феъллари равиш -ай, сифат -лаш тузилишига эга. Улар гапда қуйидаги мантikiй ифодада қатнашади: Кўпаймоқ - кўп, миқдори ортган ҳолатда бўлмоқ; Ажинлари кўпайди, чеккасидаги оқ толалар манглайига урмалаб колди (С.Аҳмад).

Куюклашмоқ - зич, кўп ҳолатда бўлмоқ: Унинг ... пешонасидаги ва кирғий бурнининг икки ёнидаги ажинлари куюклашган (О.Ёкубов). Кўпаймоқ сўзи ишлатилиш манбаига, даражасига кўра семантик имконияти бой бўлиб, нутқда кўп қўлланади. Куюклашмоқ сўзида белги даражаси ортик бўлиб, қўшимча "қалин" семасига эга. Кўпаймоқ ва куюклашмоқ сўзлари нутқий синонимларни ҳосил қилади.

ч) "қисқармоқ": кичраймоқ, чўкмоқ, пасаймоқ. Ушбу ҳолат феъллари инсон жисмоний ҳолати билан боғланади. Улар нутқда инсон гавдасининг тик (вертикал) кўриниши -бўй ўлчамига хос ҳолатини билдиради. Бу физиологик ҳолат бирор ташки ёки ички (рухий) таъсир, оғир меҳнат натажасида инсон бўй (гавда) баландлигининг қисқарган, аввалгига нисбатан гавдасининг кичрайган ҳолатга ўтганлиги билан белгиланади. "Қисқармоқ" ифодали ҳолат феъллари туб ва равиш -ай қўшимчали қуйидаги ясама феъллардан иборат бўлади: Кичраймоқ - кичик, ихчам ҳолатда бўлмоқ; Ҳамма вақт шосулада талтайиб ўтирадиган йўгон гавдаси мана энди кичрайди ... (М. Исмоилий).

Чўкмоқ - кичрайганроқ, пасайганроқ ҳолатда бўлмоқ: Кейинги йилларда у оғир меҳнатдан чўкди (Радиодан). Чўкмоқ сўзининг физиологик ҳолат маъноси кўчма маъно бўлиб, у нутқийлиги билан изоҳланади.

Пасаймоқ - кичиклашган, калталашган ҳолатда бўлмоқ; Ҳамма вақт шосулада талтайиб ўтирадиган йўгон гавдаси мана энди кичрайди, нортуюдек новча бўйи пасайди (М.Исмоилий). Кичраймоқ, пасаймоқ синоним бирликлар бўлиб, нутқда шундай ҳолатга нисбатан кенг қўлланади. Кичраймоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ.

ш) "тер чикқан": терламоқ, терчирамоқ, терчиламоқ. "Тер чикқан" мантikiй ифодали ҳолат феъллари ҳайвон, купинча инсон, унинг юз аъзоси билан боғлиқ физиологик ҳолатни ифодалайди. Улар фаол жисмоний ҳаракат, иссиқлик таъсири-баданнинг қизиши, тана ҳароратининг кўтарилиши натижасида инсон танасидаги сув миқдорининг маълум бир қисми майда - майда томчилар кўринишида "ташқарига чиқиши"ни, айниқса, юз қисмида тўпланишини

билдиради.

Кайд этилган ҳолат феъллари отга -ла, чира, - чила ясовчиларининг бирикишидан ҳосил бўлган қуйидаги ясама феъллардан ташкил топади. Терламоқ - терли, тер чиққан ҳолатда бўлмоқ: Шахидбек кеч ҳарорати ва манти иссиқлиги таъсиридан яна обдон терлаган эди (А. Қодирий). Шашт айлаб келибсан неча чўллардан, от терлатиб чиқиб узоқ йўллардан (Рустамхон). Сотувчининг терлаган, озгин рангсиз юзи узоқдан бир парча тахтага ухшаб куринди (О. Мухторов).

Терчирамоқ - бир оз майда терли ҳолатда бўлмоқ: Раҳбархон хатга кўз югуртираркан, терчираган бетлари кум ўчиб, кўзлари аланг-жаланг бўлди (Ҳ.Назир).

Терчиламоқ - майда терли ҳолатда бўлмоқ: Унинг офтоб таъсирида қорайиб, шўралаб кетган пешонаси ... терчилаб турарди (Ҳ.Назир). Терчирамоқ, терчиламоқ нисбатан кам қўлланади. Терламоқ сўзида белги даражаси ортиқ бўлиб, нутқда кўп ишлатилади.

э) "бирикмоқ": юммоқ, қисмоқ, қимтимок. "Бирикмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг кўз, лаб, баъзан қўл каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Улар ғазаб, жаҳл, чарчоқлик, ғамгинлик, уйқу, ҳаяжон натижасида муайян аъзоларнинг очик, бирикмаган кўринишдан "бириккан", бир-бирига тегиб, бирлашган жисмоний ҳолатга утганлигини билдиради. Бу жисмоний ҳолат, асосан, юз, унинг айрим қисмларида содир бўлиши билан муҳимдир. Ушбу ҳолат феъллари тўб феъллардан иборат.

Кайд этилган феълларга хос хусусият уларда "ҳаракат" мантикий бўлагининг мавжудлигидир. Ушбу феъллар баъзан нутқда, муайян тил бирликлари курсовида, уларнинг таъсирида "ҳолат" семасига ҳам эга бўлиб, нутқий ҳолат феъли вазифасини бажаради. Демак, нутқий шароитда бу феълларнинг ҳолат ифодалаш синтактик бирликларнинг таъсирига, муайян инсон аъзосининг номи билан боғланишига кўра юз беради.

"Бирикмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Юммоқ - юмук, ёпик ҳолатда бўлмоқ: Аҳмадбой икки ўғли билан кизариб, терлаб, кўзларини юмиб, пишиллаб ўтирибди (Ғ.Жаҳонгиров). Мирзақаримбой кўзини юмиб, тинглагандан сўнг, анча вақт жим қолди (Ойбек).

Қисмоқ - 1. Бириккан, ёпилган ҳолатда бўлмоқ: Лаблари қаттиқ қисилган эди (О. Ёқубов). 2. Яқинлашган, бир оз юмилган ҳолатда бўлмоқ: Унинг кўзлари қисилган, кизарган, сўзлари мулоийм эди (О. Ёқубов). Кўзларини қисиб харитага тикилди (Н.Норматов). Мирзо Улуғбек унинг тепасида ҳамон қўл ковуштириб турар, хорғин кўзлари қисилган эди (О. Ёқубов).

Қимтимок¹ - бириккан (ёпишган) ҳолатда бўлмоқ: Унинг ғазаб ва хаяжондан оқариб кетган юзида, каттик кимтинган лабларида совук бир табассум уйнади (О.Ёкубов). Физиологик ҳолат маъносида юммоқ, қисмоқ сўзлари нисбатан кўп қўланади. Қимтимок сўзида белги даражаси ортиқроқ.

ю) "жисмонан кучаймоқ": чиниқмоқ, пишмоқ, тобланмоқ. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон танаси - бадани билан боғлиқ жисмоний ҳолатни ифодалайди. Улар меҳнат, ҳаракат қилиш, жисмоний тарбия, иссиқ ҳароратнинг таъсири натижасида баданнинг жисмонан пишиқ, мустаҳкам, бардош бериш, чидам кучи ортган ҳолатга ўтганлигини билдиради. "Жисмонан кучаймоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари туб баъзан ясама (от-лан) феъллардан ташкил топади. Улар қуйидагилар: Чиниқмоқ - пишган, тобланган ҳолатда бўлмоқ: Шаҳар кўрган, жангларда чиниққан Қосим қишлоқ камбағалларининг маслаҳаттўйи ва раҳбари эди (Шухрат). Машқларда чиниққан йигит вазиятни зийраклик билан кузатарди (Тошкент окшоми).

Пишмоқ - чиниқиш, тобланиш ҳолатида бўлмоқ: Аммо баданлари офтобда роса пишиб, қорайиб кетишган, фақат ошпоқ тишлари ялтираб турарди (Ф.Мусаёнов). Аҳмаджон бойлар эшигидаги оғир меҳнатда пишиди. (Радиодан). Чиниқмоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ. Пишмоқ, чиниқмоқ сўзлари, асосан, сўзлашув нутқида хос.

Тобланмоқ - чиниққан, чидамли ҳолатда бўлмоқ: Пулат ўтда одам меҳнатда тобланади (Мақол). Аҳмаджон ҳарбий хизматда тобланган йигит (Радиодан). Тобланмоқ сўзида белги даражаси ва таъсирчанлик бошқаларга нисбатан ортиқ бўлиб, бу сўз шеърятта хос.

я) «ярим уйқу»: мудрамоқ, элимоқ, уйқусирамоқ. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон билан боғланиб, уларнинг фаоллиги сусайганлигини ифодалайди, Бу ҳолат феъллари иссиқ ҳаво, чарчаш, бир меъёрадаги ҳаракат, товуш каби ташқи таъсирларнинг таъсиридан инсон (ёки ҳайвоннинг) жисмоний ва руҳий фаоллиги камайган - бош мия ярим шарлари фаолиятининг сусайганини, инсон ёки ҳайвоннинг ярим уйқули ҳолатга ўтганини, мудроқ ҳолатда эканлигини билдиради. Айни ҳолат жонли мавжудот дам олишининг ўзига хос ирсий кўринишидир.

«Ярим уйқу» мантикий ифодали ҳолат феъллари туб, баъзан ясама (от+сифат) феъллардан ташкил топади.

Мудрамоқ - мудроқ, элиган ҳолатда бўлмоқ: Ит ақиллайди, қушлар сайрамайди, улар ўзларини сояга олиб мудрашади (Ойбек).

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II, 580-бет.

Элмурод мудраб ўтириб, бир неча лужмани зурга ютар ... (П. Турсун).
Эр диванга ёнбошлаб беозор мудради (С. Ахмад).

Элимок¹ – мудрамоқ (мудроқ босган) ҳолатда бўлмоқ: Алам билан ётган Барчинни иссиқ, чарчаш элитди (Мирмуҳсин). Бешиқдаги Учқун ... Тозагулнинг бешикни бир меъёрада равон тебратишига элиди-да (Х.Ғулом). Иссиқ, юмшоқ пахта қошлар, араванинг бешик сингари тебраниши ... Ғуломжонни элитди (М.Исмоилий).

Уйқусирамоқ – уйқусираш, мудраш ҳолатида бўлмоқ; Заргаров одатдаги ишга борди-ю, уйқусираб ўтириб, тентираб юриб, қайтиб келди (А.Мухтор). Йўқ-йўқ ўзим, – деди Муяссар уйқусираган бир овозда (Х.Назир). Мудрамоқ феъли инсон ва ҳайвонга нисбатан қўлланади, нутқда кўп учрайди. Элимок, уйқусирамоқ, асосан, инсонга нисбатан ишлатилади.

у) "ухламоқ": ухламоқ, мизгимок. "Ухламоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳам инсон, баъзан ҳайвон организмнинг физиологик ҳолатини билдиради. Улар организмнинг уйғок ҳолатида сарфлаган аклий ва жисмоний куч-қувватини тиклаш, жисмоний ва аклий фаолиқни таъминлаш мақсадида унинг фаол дам олиш-ташқи таъсирлардан "ўзилган", ухлоқ (уйқу) ҳолатига ўтганлигини, ирсий дам олиш жараёнида эканлигини англатади. Бундай ҳолат феъллари тўлиқ уйқу ҳолатини билдириши билан аввалгисидан фарқ қилади.

"Ухламоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Ухламоқ – уйқули (ухлоқ) ҳолатда бўлмоқ; Ўша кеча Бобир яхши ухлади (П.Қодиров). Тўрт ўғлон тинч ухларди (Э.Воҳидов). Қуён қузини юммай ухлайди (Н.Фозилов).

Мизгимок – кам, бир оз уйқули ҳолатда бўлмоқ; Кечаси билан мишжа қокмай чиққан Шодмон ака тонгга яқин мизғиб олди (Ж.Шарипов). Ухламоқ сўзида белги даражаси ортиқ бўлиб, давомийликка эга. Бу сўз инсон ва ҳайвонга нисбатан ишлатилади, адабий тилга ҳам, сўзлашув нутқида ҳам хос, кўп қўлланади. Мизгимок фақат инсонга нисбатан ишлатилади, сўзлашув нутқида хос бўлиб, кам қўлланади. Мизгимок сўзида уйқу жараёни, уйқунинг кечиши вақт жиҳатдан чегараланган, қисқа бўлиб, организм руҳан нотинчроқ, "сезгакроқ" ҳолатда бўлади.

қ) "тўймоқ": тўймоқ, қонмоқ, қоникмоқ. Бундай ифодали ҳолат феъллари инсонга хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Улар овқат, сув, чой, озуқа моддаларини хоҳлаганча истеъмол қилиш, баъзан уйқу ҳолатида истаганча бўлиш натижасида инсон, унинг муайян аъзолари бу ташқи таъсирларга нисбатан ирсий-руҳий

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II, 444-бет

эйтиёж, талаб, хошиш йўқолганлиги, озука моддаларидан организмнинг фаолияти учун зарур бўлган миқдорда “хом ашё” олганлиги, уларга тўйган ҳолатдалигини англатади. Бундай жисмоний ҳолат ижобий хиссиётни юзага келтиради. Қайд этилган феъллар туб, баъзан феъл -ик кўшимчали ясама феъллардан тузилади. Улар қуйидагилардир: Тўймок. - қониш, талаб йўқолган ҳолатда бўлмок: Бу пайтда унинг ёнбошида утирган Бобош корни тўйиб, лунжлари селкиллаб қолган эди (А.Мухтор). Чанқаб келганда-ку бирор ташна лаб, албатта, сув ичар, мириқар, тўяр (А.Орипов). Эри тўйди, шекилли, чойга қўл узатди (М.Исмоилий).

Қонмок - қониш, тўйиш ҳолатида бўлмок: Эшон болалари эрта ётиб, кеч турар, уйкуга қонар (П.Турсун).

Қоникмок - тўйиш, мириқиш ҳолатида бўлмок: Фазлиддин одинроқ мойли сомсани кўпроқ еганидан мантини оз еди, аччиқ чой босиб ичиб, қоникқач, извошни кўшди (Ойбек). Уйкуга қоникдингизми, Жўра ака (Ойбек). Тўймок сўзи инсон ва хайвонга нисбатан ишлатилади, кўп қўлланади - адабий тилга ҳам, сўзлашув нутқида ҳам хос. Қонмок, қоникмок физиологик ҳолат феъли сифатида фақат инсонга нисбатан ишлатилади, кам қўлланади, асосан адабий тилга хос. Қоникмок маъносида белги даражаси ортиқроқ..

г) «ёш келмок»: ёшламок, ёшланмок, намламок, намланмок, намикмок. “Ёш келмок” маъноли ҳолат феъллари инсон, баъзан хайвоннинг асосан кўз аъзоси билан боғланади. Улар фикр алмашиш жараёнида фақат кўз (баъзан киприк) аъзосига мос ҳолатни ифодалайди. Бу ҳолат феъллари кучли салбий ёки ижобий хиссий ҳолатда (аффектда) бўлиш, кексалик, бир объектга узок вақт тикилиш, кўп ишқалаш, касалланиш натижасида кўз аъзосининг доимий - одатдаги ҳолатини йўқотиб, “касаланган” кўринишга ўтгани - унинг кўз безларидан ажралиб чиқадиган тиниқ суюқлик (сув) билан қопланган, ёшга тўлган, ёшли ҳолатдалигини англатади.

“Ёш келмок” мантикий ифодали ҳолат феъллари от -ла(н), -ик тузилишига эга ясама феъллар сифатида кузатилади.

Ёшламок - ёшли ҳолатда бўлмок: Шунда сен келасан кўзингни ёшлаб (А.Орипов). Отам ўлди, қолдим кўзимни ёшлаб (Балогардон). Пахталарни хирмон қилиб, душман кўзини ёшлайди (У.Носир).

Ёшланмок - ёшга тўлган ҳолатда бўлмок: Кучли қулгидан Раънонинг кўзи ёшланиб, ўсик киприклари жуфтланди (А.Қахгор). Заргаров тикилавериб, ёшланган кўзларини уқалади (А.Мухтор). Қари сигир кўзи ёшланиб, офтобда кимир этмай турар (С.Юнусов). Ёшламок феъли маъносида жараён белгиси бор. Ёшланмок сўзида айни жараённинг тугалланганлиги белгиси бўлиб, ушбу сўз нисбатан кўп қўлланади. Ёшланмок сўзида белги даражаси ортиқроқ.

Айни сўз инсон ва ҳайвонга нисбатан ишлатилади.

Намламок - нам килган, бир оз хўлаган ҳолатда бўлмок: Ўктамнинг боши кизиби, ёнади, тер томчилари манглайдан юмалаб, киприкларини намлайди (Ойбек).

Намланмок - бир оз ёшланган ҳолатда бўлмок: Зайниддин ҳам кулгидан намланган кўзларини даструмол билан артиб, даричадан ташқарига каради (Ойбек). Хотиннинг лаблари титраб, кўз милклари намланди (С.Аҳмад) Упкаси тўлиб, кўзи намланди (М.Исмоилий). Намламок сўзида жараён, намланмок сўзида жараённинг тугаланганлиги белгиси бўлиб, бу сўзлар инсонга нисбатан ишлатилади, асосан, адабий тилга хос.

Намиқмок - сал намли, сал ёшли ҳолатда бўлмок: Дилшод ечиниб, намиққан кўзларини ундан узолмай турди (М.Исмоилий). Намиқмок сўзи инсонга нисбатан ишлатилади, кам учрайди.

х) "Ҳайрон бўлмок": анграймок, аграймок, анқаймок. "Ҳайрон бўлмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон ҳолатини ифодалайди. Улар ташқи таъсирларнинг салбий таъсири натижасида инсонда юзага келган паришонхотирлик, ҳайрон қолиш, қандай ҳодиса юз берганини англаб ололмастик, шу руҳий ҳолатга мос, айниқса, юз аъзосида ўзгариш - анқайиш, аграйиш содир бўлганини билдиради.

"Ҳайрон бўлмок" фарқловчи семали. ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан иборат: Анграймок — нима қилишни билмаган, ҳайрон ҳолатда бўлмок: Неъмат ранглари оқариб, анграйиб турарди (С.Аҳмад). У нима қилишни билмай, нима дейишни билмай бир оз анграйиб тургач (Н. Фозилов). Бир пас анграйиб турди (Ф.Мусажонов).

Аграймок - нима қилишни билмаган, иложсиз ҳолатда бўлмок: Шарофат хола ҳеч нарсага тушунмай, тандир олдида аграйиб турар (У.Назаров). Маматмирзо хотинига аграйиб каради (Н. Норматов). Аграймок сўзида белги даражаси ортиқроқ бўлиб, у, асосан, сўзлашув нутқиға хос.

Анқаймок - оғзи очилиб, ҳайрон, аграйган ҳолатда бўлмок: Нега оғзингни очиб, анқайиб турибсан, бола пақир (Ф.Мусажонов). Қасд килса ҳам ул анқайиб қолади (Алпомиш). Анқайма ва лаллайма, тўғри ўтир, шалпайма (Қ.Муҳаммадий). Анқаймок сўзида белги даражаси аввалгиларга нисбатан ортиқроқ. Айни сўз, асосан, сўзлашув нутқиға хос. Анграймок, аграймок, анқаймок сўзлари инсонга нисбатан ишлатилади. Улар кўп маъноли сўзлардир.

а) «иссиғини йўқотмок»: музламок, совимок. "Иссиғини йўқотмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсонга, унинг қўл аъзосига хос жисмоний ҳолатни ифодалайди. Улар муайян ташқи ҳодисаларнинг салбий таъсир қилиши, жиддий жисмоний зарар етказиши

натижасида инсонда бутунлай ҳолат ўзгариши, табиий, иссик хароратини тула йукотиб, совуган, танада иссик харорат қолмаган ҳолатга ўтганлигини билдиради. "Иссиғини йукотмок" ифодали ҳолат феъллари туб ва ясама (от -ла) феъл шаклига эга. Улар қуйидагилар:

Совимоқ - иссиғи йўқолган ҳолатда бўлмок: Палапондеккина юмшоқ, мурғак кўл, энди у қайноқ эмас, анча совиган (А.Мухтор).

Музламоқ - иссиғи бутунлай йўқолиб, музли ҳолатда бўлмок: Ошпоқ, момик тўшак узра ётар эди Боғдагул, ётар эди жонсиз, музлаб ғижимланган доғда гул (Т. Тўла). Музламоқ сўзида "совиш" даражаси ортик. Совимоқ, музламоқ сўзлари, асосан, сўзлашув нутқиға хос, кўп кўлланади.

б) "оғирлиги ортмок": оғирлашмок, вазминлашмок. Ушбу ҳолат феъллари инсоннинг қовоқ, киприк аъзоларининг ҳолатини ифодалайди. Улар овқатланиш, уйку, чарчаш натижасида инсон вазни (оғирлиги) оғир тортган ҳолатга ўтганлиги ва бу ҳолат одатий эканлигини билдиради.

"Оғирлиги ортмок" мантикий ифодаси сифат -лаш тузилишига эга қуйидаги ясама феълларда қайд этилади:

Оғирлашмок - оғир тортган, оғир ҳолатда бўлмок: Саидий қорни тўйиб, оғирлашди (А.Қаххор). Менинг ҳам қовоқларим ботмондек оғирлашиб, уйку боса бошлади (Ф.Мусаҷонов).

Вазминлашмок¹ - оғирлашган ҳолатда бўлмок: Тизгинсиз ғовур ва димиққан хаводан юрак ёрилар даражада сиқилади. Киприклар тош осилгандек вазминлашади (О.Мухторов). Вазминлашмок, асосан, адабий тилға, оғирлашмок сўзлашув нутқиға хос. Оғирлашмок сўзида белги даражаси ортик. Оғирлашмок инсон ва хайвонға, вазминлашмок, асосан, инсонға нисбатан ишлатилади.

в) "саломатлиги йўқолмок": оғримок, касаланмок, бетобланмок, хасталанмок. "Саломатлиги йўқолмок" ифодали маъноға эга ҳолат феъллари инсон, баъзан хайвоннинг ҳолатини ифодалайди. Бундай феъллар турли вируслар, юкумли касалликлар, шамоллаш, жароҳатланиш, қариш, рухий кийналиш, захарланиш натижасида инсон организми соғлом, касаланмаган ҳолатини йукотиб, касалға (дардға) чалинган, организмнинг одатий фаолияти бузилган, бетоб ҳолатини англайди,

"Саломатлиги йўқолмок" ифодали ҳолат феъллари ясама (сифат -лан), баъзан туб феъл шаклида кузатилади. Улар қуйидагилар:

Оғримок - 1. Касаланган, дардға чалинган ҳолатда бўлмок: Насим ўн беш ёшлар чамасида чечак касали билан оғриди (А.Қодирий). Шундан кейин у кўкрак бези билан оғриди (О.Мухторов). Бирдан Зеби хола оғриб қолди-ю, ўша ётганча ўрнидан турмади (Х.Назир). 2.

¹ Киёслағ: Ўзбек тилининг изоҳли лугати. I., 170-бет.

Оғриқ турган ҳолатда бўлмок: Шарифнинг корни нега оғриди (Шухрат). Бутун баданим зиркираб оғриydi (Ойбек).

Касаланмок - бетоб, касал ҳолатда бўлмок: Энди уқиш бошланган пайтда онаси касалланиб қолибди (Х.Назир). Қани энди у ғўзадаги ургимчаккина бўлса-ю, олтингутурт сепиб, кириб ташласанг, қуй касалландими, бўғизига пичок тортворишади (Муштум).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да бетоб, бетоблик сўзлари келтирилади, изоҳланади¹. Аммо улар билан бевосита боғланган, семантик муносабатда бўлган бетобланмок луғатда қайд этилмайди. Қиёсанг: Бетобланмок - касалланган ҳолатда бўлмок: Бетобланиб беш йил ётиб колди (Радиодан). Шакар бетобланиб, икки ойча касалхонада ётди (Х.Назир).

Хасталанмок - бетоб, хаста ҳолатда бўлмок: Ёш Малика хасталаниб, ётармиш хомуш (Эртақдан). Зайнабнинг ... тўйи яқинлашган вақтда севикли куёв йигит икки кунгина хасталаниб, ўлган эди (Ойбек). Касаланмок сўзида белги даражаси оғримок сўзига нисбатан ортиқрок бўлиб, у сўз жисмоний ҳолатни аниқ ифодалайди. Оғримок, касаланмок сўзлари инсон ва ҳайвонга, бетобланмок, хасталанмок сўзлари фақат инсонга нисбатан ишлатилади². Хасталанмок сўзида белги даражаси, сўз маъносининг таъсир кучи бетобланмок сўзига нисбатан ортиқ. Оғримок, касаланмок кўпроқ сўзлашув нутқида хос, бетобланмок, хасталанмок асосан, китобий.

г) "нами йўқолмок": қуримок, қотмок. "Нами йўқолмок" мантиқий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг лаб, соч каби аъзолари ҳолатини ифодалайди. Улар шамол, баъзан фаол ҳаракат натижасида айна аъзолар таркибидаги сув, намнинг парланиб, йўқолиб, унинг шу зарурий моддаларга эга бўлмаган, қурук (қуриган) ҳолатга ўтганини билдиради.

"Нами йўқолмок" маъноли ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан иборат: Қуримок - қурук (намсиз) ҳолатда бўлмок: Иссик шамол лабини қуритарди (М. Осим). Одамлар эса нафаслари тикилиб, лаблари қуриб, тиллари сирач бойлаб ... (М. Исмоилий).

Қотмок - қуриган, сувсиз ҳолатда бўлмок: Зулхуморойнинг икки юз кокили бор. Бир ёгини тила сувга, бир ёгини кумуш сувга ботирган, тонг шамолида қотирган (Э.Жуманбулбул). Қуримок сузи сўзлашув нутқида хос, кўп қўланади. Қотмок сўзининг физиологик ҳолат маъносидаги фаоллиги унинг кўчма маъносига асосланади. Қотмок сўзида "қуруқлик" даражаси ортиқ бўлиб, қўшимча "қаттиқ" белгиси ҳам бор.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I. 106-бет
Қаранг: А.Ҳожиёв. Уша луғат, 118-бет.

Д) "ташна бўлмоқ": қакрамоқ, курукшамок. Бундай ҳолат феъллари инсоннинг оғиз, томоқ, лаб, тил каби аъзоларига хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Бу феъллар иссиқ хаво, касаллик, чанқаш натижасида муайян аъзоларнинг ташна, чанков, курукшаган жисмоний ҳолатга ўтганлиги ва бу ҳолат айни вақтда асосий эканлигини англатади. Улар қуйидаги туб феъллардан тузилади: Қакрамоқ - ташна, курушган ҳолатда бўлмоқ: Курдим-ку пахтагни ёндирса куёш, сенинг лабларингнинг қакраб сўлганин (А.Орипов). Томоқларим қакраб, тушукларим елимлашди (Шухрат). Томоғи қакраган, ғазабли, эссиз, хушсиз Дилдор бор кучи билан югурди (Ойбек).

Курукшамок - куришиш, ташна ҳолатда бўлмоқ: Унинг бутун бугиналари, хусусан, бошининг орқаси ҳаддан ташқари оғрирди, томоғи курукшаган, тили шилингандай (А.Қахҳор). Тилим курукшаб, томоғимни бадбўй бир дуд ачитди (А.Мухтор). Унинг лаблари курукшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қорайган (А.Қахҳор). Қакрамоқ сўзида белги даражаси ортик. Айни сўз, асосан, сўзлашув нутқига хос, кўп қўлланади.

Жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи физиологик ҳолат феъллари

Жисмоний жараён ҳолатни англатувчи физиологик ҳолат феъллари инсон ёки ҳайвон ҳолатини жараён ҳолат сифатида ифодалайди. Улар жараён белгисига кўра жисмоний жараён натижаси бўлган физиологик ҳолат феълларидан фарқ қилади. Бунда ҳам бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиш ифодаланади. Ушбу ҳолат феъллари давомийлиги, тугалланмаганлиги - жисмоний жараён ҳолатлиги билан ўзига хос бўлади. Қиёсланг: хансирамоқ, чимирмоқ, шиғраймоқ, ачишмоқ, сузилмоқ, йиғламсирамоқ, иситмаламоқ, нозланмоқ, жимирлашмоқ, ғилайлашмоқ, йилтирамоқ, лўкилламоқ. Жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи туб ва ясама (от -ла(н), сифат -лаш, мимема -илла, -ира) физиологик ҳолат феълларининг фарқловчи семаси қуйидаги мантиқий ифодага эга бўлади:

Хансирамоқ - тез-тез, оғир нафас олиш ҳолатида бўлмоқ: Бир неча юз одам терлаган, пишган, хансираган ҳолда муттасил ҳаракатда (Ойбек) . Нафаси оғзига тикилган, хансираган (А.Мухтор). Йулчи хайқириб, хансираб қазақ аскарига санчиди (Ойбек).

Чимирмоқ - йиғилиб туташган, бир-бирига теккан ҳолатда бўлмоқ: Муаттар қошини чимирди (А.Қахҳор). Муқаддам кўлини тортиб олди-да, қошларини чимириб жилмайди (Ў.Ҳошимов). Кейин беморга қошини чимириб, зарда қилди (Ҳ.Назир).

Шиграймоқ - бир оз қисиб, ёнга тортган ҳолатда бўлмоқ: Орқасида утирган сариккина бола, унинг укаси бўлса керак, кўзларини шиграйтириб, у ҳам ялина бошлади (Н. Фозилов).

Ачишмоқ - жизиллаган ҳолатда бўлмоқ: У ачишган юзларини артди (П. Мўмин). Орқа мияси қизиб, ачишди, чап ёнига ағдарилди (М.Исмоилий).

Сузилмоқ - ноз-ишвали қисилган ҳолатда бўлмоқ: Навоий унинг ним-маст сузилган кўзларига қаради (Ойбек). Кўз сузилган, лаб чўзилган, севги уйғонган чоғи (Ҳ.Ғулوم). Гулянинг сал гилай мовий кўзлари сузиларди (М.Тошматов).

Йиғламсирамоқ - йиғинамо ҳолатда бўлмоқ: Муродали кўзларини каттароқ очди, боягидан кўра бардамроқ, лекин йиғламсираган товуш билан деди (А. Қахҳор). Аллаким йиғламсираб гапирди (М.Осим). Овозлари жуда ғалати, худди йиғламсираганга ўхшаш чиқди (Ф.Мусаёнов).

Иситмаламоқ¹ - харорати кўтарилган, иситмали ҳолатда бўлмоқ: Умарали уша кунни кечаси иситмалади (А.Қахҳор). Кечаги сафардан кейин туни билан иситмалаб, идорасига аранг етиб келган ... (А.Мухтор).

Нозланмоқ - карашмали, ноз-ишвали ҳолатда бўлмоқ: Юзига яна ишва ранги югурди. Нозланиб эркаланди (М.Исмоилий). Алақандай ёқимли овоз билан нозланиб, жавоб берди (И.Жабборов).

Ғилайлашмоқ - кўз қорачиғи четроққа ўрнашган, кийшиқ ҳолатда бўлмоқ: Кўзлари ғилайлашган, афтида қизик ўзгариш кўрилиб, оғзининг таноби узоқ саёхатни ихтиёр қилган (А.Қодирий).

Жимирламоқ - титроқ, сесканиш ҳолатида бўлмоқ: У Ботиралини Хумсонда кургандаёқ бадани жимирлаб, қалби жиз этган эди (Ҳ.Ғулум). Қизнинг ҳар бир гапи унинг баданига муздек сув томчилари томаётгандек таъсир қилди, аъзойи бадани жимирлаб кетди (П.Турсун). Бу хазил ва, айниқса, кулги аввал хунук, одамнинг этини жимирлатадиган даражада хунук эшитилди (А.Қахҳор).

Йилтирамоқ - нур таратган ҳолатда бўлмоқ: Муҳаммадражаб тўлишган юз ва бўйинлари ёғдан йилтирайди (А.Қахҳор). Сув лабида турган қурбақа оч кўкчил терисини йилтиратиб, тап этиб ариқча лабига сакраб тушди (Ш.Ҳолмирзаев).

Лўкилламоқ - санчиб оғриган ҳолатда бўлмоқ: Қия ўтирган Ҳаёпнинг чекка томирлари лўкиллар (М.Исмоилий), Шакарнинг боши лўкиллаб, ўнг қўлининг билаги оғриди (С.Юнусов).

Жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи физиологик ҳолат феъллари қуйидаги фарқловчи семалар билан қатнашади:

а) "қулмоқ": жилмаймоқ, илжаймоқ, қулмисирамоқ, иржаймоқ,

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I. 335-бет

тиржаймоқ, ишшаймоқ, иршаймоқ. "Кулмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан, инсон, баъзан ҳайвонга хос жисмоний жараён ҳолатни ифодалайди. Улар мавжуд борлиқ предмет - ходисаларининг таъсири, муайян рухий (ҳиссий) ҳолатда бўлиш натижасида инсоннинг овозсиз, яъни лаб, кўз ҳаракати билан кулги ифода қилиш, жилмайиш, мийиғида кулиш каби ҳолатини англайди¹.

Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари ижобий ва салбий маъно ифодаловчи феъллар бўлиб, ҳиссий бўёғига кўра ўзига хосдир. Улар қуйидаги туб феъллардан ташкил топди:

Жилмаймоқ - ёқимли табассум, илжайиш ҳолатида бўлмоқ: Шоир дустим Нуриддин ... атрофдаги тоғларни томоша қилар, негандир жилмайар (Ў.Ҳошимов). Дукон эгаси Наби қорини узоқдан қуриб, жилмайди (М.Исмоилий). Эртақчи бобо жилмайиб, Оқилжоннинг елкасига қокди (Ф.Мусаҷонов).

Илжаймоқ - жилмайиш ҳолатида бўлмоқ: Салтон буви шод илжайарди (М.Исмоилий). Қўркиб кетдим, кўркқанимни қизлардан яшириб, илжайиб туравердим (С.Аҳмад). У Арслоннинг қулини қўйиб юбормай, илжайиб турарди (Мирмуҳсин).

Кулимсирамоқ - илжайганнамо ҳолатда бўлмоқ: Маҷидиддин кулимсираб, жавоб берди (Ойбек). У жиндек эркаланиб, кулимсираб турарди (Мирмуҳсин). Раънонинг ҳам кўзи унга туқнашиб, бир оз бир-бирларига кулимсираган холда тикилишарди (А. Қаҳҳор). Илжаймоқ сўзида белги даражаси кулимсирамоқ сўзига нисбатан ортик.. Жилмаймоқ сўзи ижобий бўёққа эгаллиги, қўшимча "ёқимли" белгисига кўра етакчидир. Яъни жилмаймоқ "нозикрок, нафисрок кулги" эканлиги билан мустақилдир. Бу изоҳга қиёсан олганда илжаймоқ сўзида сал салбий бўёқ бордек. Кулимсирамоқ ҳиссий муносабат жиҳатдан бетараф.

Иржаймоқ - ёқимсиз, масҳараомуз қулиш ҳолатида бўлмоқ: Бу кампирни булай - шулай тикилиб кўрса, қулиб ётар деса, илгаридан пишиб, улиб, иржайиб, қулиб ётган экан (Балогардон). Тула тахтага келди-да, одағдагича болаларга иржайиб қараб турди (М. Исмоилий).

Тиржаймоқ - хунук, ёқимсиз қулиш ҳолатида бўлмоқ: Жавлон тиржайиб буйнини кашлади (А.Қаҳҳор). Бу уй ғазабли юзини тиржайтирди (М.Исмоилий). Мен тортга қараб тиржайдим (Н.Фозилов).

Ишшаймоқ - совуқ, ёқимсиз қулги ҳолатида бўлмоқ: Гадо ҳам истар-истамас тўхтади-ю, қўл қовуштириб, ғалати ишшайди (О.Ёқубов). Бу эса ишшайди, нега тиржайди, деб ўйлаб шийпон четига омонатгана ўтирди бойвачча (С.Юнусов). Бу шовқинни эшитган Марат томдан ишшайиб, қулиб тушиб келган эди (Мирмуҳсин).

¹ Каранг: А.Ҳоҷиев. Ўша лугат, 97-бет

Иршаймоқ - тиржайиш, масжара, мазах килган, кулги ҳолатида бўлмоқ: Ҳа, сакрамайсанми, найнов - яна мазах аралаш иршайди Собир (Ф.Мусаҷонов). Ҳм, нега иршаясан. - сўради ёнимда утирган Нодира (Ф.Мусаҷонов). Қачон қараса, куйдирган каллага ўхшаб, иршайгани - иршайган (Ф.Мусаҷонов).

Бу семантик гуруҳ феъллари белги даражасининг ортиклиги, кучлилиги билан ажралиб туради. Улардаги маъно фарқи қўшимча бўёғига, инсонда салбий муносабат "уйғотиш" даражасига кўради. Яъни салбий бўёқ иржаймоқ сўзига нисбатан тиржаймоқ сўзида, тиржаймоқ сўзига нисбатан иржаймоқ сўзида, иршаймоқ сўзига нисбатан ишшаймоқ сўзида ортиқроқ¹. Ишшаймоқ сўзида салбий бўёқнинг ортиклиги ундаги қўш ундош билан боғлиқдир.

б) "жунжимок": жунжимок, увушмоқ, жимирламоқ. Ушбу ҳолат феъллари инсон бадани, баъзан кўл аъзосининг жисмоний ҳолатини ифода этади. Улар совуқ шамол, ҳаво, қор, бирор фикр ва хунук предметнинг кучли таъсири натижасида инсон бадани (тани)да юзага келган титроқ, сесканишни-нохуш, ёқимсиз ҳолатни билдиради. Бу ҳолат салбий ҳис-туйғу уйғотади.

Шуниси муҳимки, "жунжимок" мантикий ифодали ҳолат феъллари гапда, асосан, ҳолат манбаи - синонимик қаторни ҳосил қилувчи бадан, тан, эт каби сўзлар билан ўзаро муносабатда бўлади. Улар туб ва тақлидий сўз -ла(ш) шаклида ясама феълдан тузилади. Жунжимок² - сесканиш, жимирлаш ҳолатида бўлмоқ; Салқин шамолдан бадани жунжиди (Ҳ.Ғулом). Муздеккина ел эт жунжитади (Шухрат). Танимни жунжитар оқшомги шамол (А.Орипов).

Увушмоқ - сезилар-сезилмас титроқ, жимирлаш ҳолатида бўлмоқ: Этим увушиб, ичимдан бир нарса узилиб тушаётгандек бўлди (Ф.Мусаҷонов). Заргаровнинг эти увушди (А.Мухтор). Йигитнинг бадани увушди (Ҳ.Ғулом).

Жимирламоқ - титроқ, жунжиш ҳолатида бўлмоқ: Совуқдан бадани жимирлашди (Ойбек). Бу дақиқа Арслоннинг аъзойи бадани жимирлашиб, кутилмаган илтифот ... хурсанд қилиб юборди (Мирмуҳсин). Бирдан кўзим кўзига тушиб қолди-да, этим жимирлашиб, сесканиб кетдим (Ф.Мусаҷонов). Жунжимок, увушмоқ, жимирламоқ сўзлари инсонга нисбатан ишлатилади. Жимирламоқ сўзида белги даражаси жунжимок сўзига нисбатан ортиқроқ. Увушмоқ сўзида эса ундан ҳам ортиқроқ. Жунжимок, жимирламоқ сўзлари адабий тилга, увушмоқ (уюшмоқ шаклида), асосан, сўзлашув нутқида хос.

в) "хира тортмоқ": қамашмоқ, тинмоқ, жимирламоқ, живирламоқ, қоронғиланмоқ. "Хира тортмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари

¹ Қаранг: Ўша луғат, 97-бет

² Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I, 291-бет.

инсон кўз аъзосига хос ҳолатни ифодалайди. Бундай ҳолат феъллари бирон нарса-ҳодисанинг инсон кўриш сезгисига таъсири, инсоннинг бирон нарсага узок вақт тикилиб қолиши натижасида кўзнинг тиник, аниқ кўриш қобилияти сусайган, предметларни бутун мураккаблиги, белги хусусиятлари билан кўриши пасайган, ёмонлашган, кўз хира тортиб, қоронғилашган жисмоний жараёнини англатади. Айни феъллар туб ва ясама бўлиб, ясама феъл от -лан, тақлидий сўз -лаш тузилишга эга.

"Хира тортмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Қамашмоқ - хира тортиб, жимирлашган ҳолатда бўлмоқ; Қоронғи уйда бирдан чироқ ёкиб юборганда кўз камашади-ю, худди шундай бўлди (М.Исмоилий). Тик қуёш тизғларидан кўзи камашган чол ... югурди (Ҳ.Ғулом). Қор ... қор ... қор кўзларим камашар боққанда (Х. Олимжон).

Тинмоқ - хиралашган ҳолатда бўлмоқ; Кўзлари тиниб, харфлар жимирлашиб кетаверди (М.Исмоилий). Қуёш каби кўзларини тиндирарди ҳар шудринг дона (М.Эгамбердиева).

Жимирламоқ - живирлашган ҳолатда бўлмоқ; Боқди ҳар ён шошиб-пишиб, тўймас қараган сари. Бирданига жимирлаб, тиниб кетди, кўзлари (Т. Тула).

Живирламоқ - живирлашган ҳолатда бўлмоқ; Бегимхон узок тикилиб қолди. Унинг кўзлари живирлаб, қаршисида қора мунчоқлар пайдо бўлди (А. Раҳим).

Қоронғиланмоқ - тиниб, хираланиб, қоронғинамо ҳолатда бўлмоқ; Унинг кўз ўнги қоронғиланиб, бир неча вақт серрайганича қолди (А.Қодирий). Қоронғиланмоқ сўзида "хира тортиш" белгиси ортик. Тинмоқ сўзида белги даражаси камашмоқ, жимирлашмоқ, живирламоқ сўзларига нисбатан ортиқроқ. Қамашмоқ сўзида эса белги даражаси живирламоқ, жимирламоқ сўзларига нисбатан ортиқроқ. Оғзаки нутқда тинмоқ, жимирлашмоқ, камашмоқ сўзлари нисбатан кўп қўлланади. Қоронғиланмоқ, живирламоқ кўпроқ китобий. Қамашмоқ, жимирламоқ, живирламоқ сўзларида жараёнлик даражаси кучлироқ.

г) "шовқин турмоқ": шанғилламоқ, зинғилламоқ, гувилламоқ. "Шовқин турмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари инсоннинг кулоқ, баъзан бош аъзосига хос ҳолатни ифодалайди. Улар қасаллик, қариллик, чарчаш, калтак зарби натижасида кулоқ ва миёда пайдо бўлган шовқин, гувуллаш каби ҳолатни ифодалайди. Бу жисмоний жараён ҳолат инсонда салбий кайфият, нохушлик туғдиради. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари сифат -ла, тақлидий сўз -илла шаклидаги ясама феъллардан тузилади:

Шанғилламоқ — шанғи овозли, шовқинли ҳолатда бўлмоқ; Ҳар йўталганда нафаси оғзига тикилар, кўз ўнгида хира халкачалар

пирпирар, кулоқлари шанғиллар эди (У.Ҳошимов). Унинг бели букчайиб, кўллари қалтирайдиган, кулоғи шанғилайдиган бўлиб қолди (М. Осим). Ҳиёлнинг кўзи тиниб, кулоғи шанғиллай бошлади (И.Раҳим).

Гувулламоқ - гувуллаган овозли ҳолатда бўлмоқ: Кун бўйи сув ичаман, томоғим қакраб, бошим гувиллайди (Р.Азизхўжаев).

Зинғилламоқ - зинғиллаган овозли ҳолатда бўлмоқ: Кулоқларим (камчи зарбидан) жуда қаттиқ зинғиллади (М.Исмоилий). Зинғилламоқ сўзида "шовқин" кучи гувилламоқ сўзига нисбатан ортиқ. Шанғилламоқ сўзида эса белги даражаси ундан ҳам ортиқ бўлиб, у "қўпол шовқин" белгисига эга бўлади. Шанғилламоқ сўзи, асосан, жонли нутққа хос. Зинғилламоқ, гувилламоқ сўзлари китобий. Бу сўзлардаги қуш ундошлар маънонинг кучайишига, таъсир кучининг ортишига хизмат қилади.

д) "тортишмоқ": тортишмоқ, акашакланмоқ, чангакланмоқ "Тортишмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари инсоннинг мускул, томир, оёқ, бармоқ қисмларининг физиологик ҳолатини ифодалайди. Бундай феъллар касаллик, ноқулай ҳолда узоқ ўтириш, кексалик, организм одатий фаолиятининг "бузилиши" натижасида муайян аъзоларнинг тортишган, йиғилиб қисқарган ҳолатда бўлишини билдиради. Қайд этилган ҳолат феъллари туб ва кўпроқ ясама (от-лан) бўлади. "Тортишмоқ" ифодали маънога эга ҳолат феъллари қуйидагилар:

Тортишмоқ - йиғилиш, қисқариш ҳолатида бўлмоқ: Мускуллар тортишиб, оёқ бўшади. Аямни ҳар кун икки кун оша пешинга яқин дард тутади, аввал хўп чанқайди, кейин қўлларининг томири тортишади (А.Қаҳҳор).

Акашакланмоқ - йиғилиб чангак, ақшак ҳолатида бўлмоқ: У оёқларининг акашаклана борганини, бутун гавдасининг тириша бошлаганини сизди (Ойбек).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да чангак¹ сўзи қайд этилган, изоҳланган. Шу сўз асосида ясалган чангакланмоқ эса қайд этилмаган. Қиёсланг: Чангакланмоқ — тортишиб акашак ҳолатида бўлмоқ; Ўсиб кетди тирноқлари, ёпирай, чангакланди бармоқлари, ёпирай (Т.Тула). Акашакланмоқ сўзида белги даражаси тортишмоқ сўзига нисбатан ортиқ, Чангакланмоқ сўзида эса "тортишиш, йиғилиш" даражаси, таъсирчанлик кучли. Тортишмоқ сўзи жонли нутққа хос. Чангакланмоқ, акашакланмоқ кўпроқ китобий.

е) "бесаранжом": чақчаймоқ, бақраймоқ, олаймоқ, ғулаймоқ, олаланмоқ. Ушбу ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвоннинг кўрув

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II. 353-бет.

аъзоси билан боғланиб, фақат унга хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Бу ҳолат феъллари кўркув, ғазаб, хурсандлик, бирор нарсадан қаттиқ таъсирланиш каби рухий ҳолат натижасида инсон кўриш аъзосининг катталашиб, бир оз оддинга бўртиб чиқиши, бесаранжомланиб, хунук кўринган, салбий муносабат уйғотувчи киёфага кирганлигини билдиради. Бундай ифодали ҳолат феъллари қуйидаги туб ва ясама (сифат -й, -лан) феъллардан тузилади:

Чакчаймоқ - бесаранжомланиб бақрайиш ҳолатида бўлмоқ: Эркакларнинг кўзлари ғазабдан чакчайган (Ойбек). ... дарахтларда бойқушлар кўзини чакчайтириб, утирганмиш (Мирмуҳсин). Қултойнинг кўзи чакчайди (А.Мухтор).

Бақраймоқ - кенгайиб, катталашиб чакчайиш ҳолатида бўлмоқ: У жон ҳолатда бақрайган кўзларни, сулгин бир юзни кўрди (О.Мухторов). Туями, -деди Зафар кўзларини бақрайтириб (Ҳ.Назир). ... Ниёзмат онасига ҳам кўзини бақрайтириб ёлгон гапирди (А.Қаҳҳор).

Ғулаймоқ - чакчайиш, олайиб бесаранжом ҳолатда бўлмоқ: ... ўртадагилар эса оғизлари кўпирган, кўзлари ғулайган, башаралари қизарган ... холда ирғишар (М.Исмоилий).

Чакчаймоқ, ғулаймоқ сўзларида "бесаранжом"лик даражаси ортик. Чакчаймоқ, бақраймоқ сўзлари нисбатан кўп қўлланади. Ғулаймоқ сўзи оғзаки нутққа хос - диалектал бўлиб, кам ишлатилади.

Олаймоқ - ола-кула ҳолатда бўлмоқ: Салтонбувининг кути ўчди, кўзлари олайди, шошиб сўради (М.Исмоилий). Отамнинг кўзлари олайиб, тушунарсиз ғалати бир овоз билан бўқирарди (Н.Норматов). Остонада юзи доқадек оппоқ, кўзлари олайган ... бошяланг ва ёкавайрон Нусратиллахўжа турар эди (А.Мухтор).

Олаланмоқ - олайиш ҳолатида бўлмоқ: Султоналининг кўзлари олаланиб, пешонасида қатор ажинлар зоҳир бўлди (А.Қодирий). Мирҳошимнинг кўзлари олаланди, медал яркираб турган кўкрагига мушт урди (Ҳ.Ғулом). Олаймоқ сўзида белги даражаси ортик бўлиб, бу сўз оғзаки нутққа хос. Олаланмоқ сўзида жараён белгиси бор.

ПСИХИК ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Психик ҳолат феъллари инсон рухий фаолиятини, рухий ҳолатини ифодалайди. Ёқимли ва ёқимсиз туйгулар, тинчлик, фароғат, ҳаяжонланиш ва маъюсланиш, дадиллик ва тараддулланиш, кувониш ва ғазабланиш, кўрқув ва шодланиш каби ижобий ва салбий хиссиётлар психик ҳолатларга киради¹. Демак, психик ҳолат феъллари ана шу рухий жараёнларнинг ташувчиси, ифодаловчиси сифатида алоҳида ЛСГ ни ташкил қилади.

Психик ҳолат феъллари инсон (баъзан ҳайвон) рухий ҳолатини туб ва ясама феъл шаклида ифодалайди: зерикмоқ, ишонмоқ, ёқмоқ, эринмоқ, оғринмоқ, тутинмоқ, қизганмоқ, чидамоқ, одамсинмоқ, алаҳсирамоқ, алаҳамоқ, истигноланмоқ, ғашланмоқ, даҳшатланмоқ, телбаламоқ, маъюсланмоқ, чулғамоқ, сусаймоқ, жимирламоқ каби психик ҳолат феълларининг фарқловчи семалари қуйидагича:

Зерикмоқ — 1. Сиқилган (диққати ошган) ҳолатда бўлмоқ: Юр кўчага, зерикдик (Ойбек). У хонада ёлғиз ўтириб, зерикди (О.Мухторов). Мактанчоқ бола Афандини кута-кута зерикди (Латифалар). 2. Безор бўлган (жонига теккан) ҳолатда бўлмоқ: Махмуд муборакбодчи камбағаллар у ёқда турсин, ҳатто уламо ва бойлардан ҳам ҳозир зериккан эди (А. Қодирий). Хотинларнинг суҳбати Тўлқинни зериктирди, шекилли, чоқиллаб кучага чиқиб кетди {Х. Ғулом}. Тил ва тарих дарслари уни жуда зериктирган, у кўпроқ антик адабиётга қизикарди (Мирмуҳсин).

Ишонмоқ -1. Ҳақиқат (тўғри) деб билган ҳолатда бўлмоқ: Шу гапнинг чинлигига ишондим (С. Аҳмад). У менинг касаллигимга ишонмасди (С.Юнусов). Назаримда аям унинг ҳамма гапига ишонди (А.Қаҳҳор). 2. Умид боғлаган, суянган, ишонч билдирган ҳолатда бўлмоқ: Ҳаёт Ғуломжонга ишонса ҳам ... чоҳ олдида турган кишидай кўриб сўради (М.Исмоилий). Кумуш ва онасининг бирдан-бир ишонганлари яна Хасаналининг ўзи эди (А. Қодирий).

Ёқмоқ - 1. Маъқул келган ҳолатда бўлмоқ: Ҳа, мингбошига ҳам бу сассиқ гап мойдай ёқибди-қопти (М.Исмоилий). Қойилнинг гапи менга ёқди (С. Юнусов). Бу гап Рихсixonга жуда ёқди (Мирмуҳсин). 2. Ҳузурланиш ҳолатида бўлмоқ: Муздай шаббодалар танига ёққан (Х.Олимжон).

Эринмоқ - хафсаласи (хохиши) йўқ ҳолатда бўлмоқ: Аммо у супани эриниб супираёттир (О.Мухторов). Юриб ҳам кетарди, киш пайтида бола юришга эринади (С.Аҳмад). От қари ва бениҳоя ориқ,

¹ Қаранг: П.И.Иванов. Умумий психология. Тошкент, 1967, 13-бет

думини кимирлатишга ҳам эринар эди (Ойбек).

Оғринмоқ - 1. Норози, малол келган ҳолатда бўлмоқ: У магазинчига оғриниб, пул узатди (Н.Ёкубов). Султонкул кассобга, бир сўм ширинкома чой-чакани зўрға узатди (С.Абдулла). 2. Ранжиган ҳолатда бўлмоқ: Саида унинг гаразини англаб оғринди (А. Қаххор). Мен бу гапга оғринмадим, эркак киши баъзан юраги торлик қилади дея қолдим (А.Қаххор).

Тутинмоқ - кариндош ҳолатда бўлмоқ: Тутинган ота-онасига анча тилла қолдириб, ўзлари она юртларига жўнабдилар (Ўзбек халқ эртақ). Ўрмонжон менинг тутинган ўғлим-ку (А. Қаххор).

Қизганмоқ - 1. ... беришга оғринган (беришни хохламаган) ҳолатда бўлмоқ: Тангрининг молини шайтон қизганибди (Ўзбек халқ мақоллари). Айрон сўраб келгандан челагингни ҳам кизганма (Мақол). 2. Ачинган (рахми келган) ҳолатда бўлмоқ: Қизган, опа, ўксизни, ўша кутқазди бизни (Х.Олимжон). Йигит кўзларидаги алам ва фирокни кўрган Искандаро уни қаттиқ кизганди (Ойбек). 3. Рашк қилган ҳолатда бўлмоқ: Умар Гулсуни Қолмуроддан кизганиб, ичи уртаниб келган эди (П. Турсун). Абдувахобнинг туркини худо кўтарсин, ундан хотин кизганидиган урни йўқ (Ш. Тошматов).

Чидамок - бардошли (токат қилган) ҳолатда бўлмоқ: Ахири чидаёлмай мезбондан илтимос қилди (Хандалар). Жуман тишини тишига кўйди-ю, чидади, индамади (А.Мухтор). Кимсаной кундош азобига бир йил чидади-ю охири бўлмади (А.Қаххор).

Ясама психик ҳолат феъллари от, сифат ва тақлидий сўзларга - син, -лан, -ай, -ла каби ясовчиларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Ясама ҳолат феъллари нутқ фаолиятида қўйдаги фарқловчи семалар билан қатнашади: Одамсинмоқ - одам кўриш, одам талаб ҳолатда бўлмоқ: Авазхон - энди ўлдим, одамсиниб Чамбилдан чиқиб эдим, қайтиб Чамбилга боролмасман (Балогардон). Одам сўзига -син ясовчисининг қўшилишидан ҳосил бўлган одамсинмоқ сўзи (нутқ бирлиги) «Ўзбекча-русча», «Ўзбек тили морфем», «Ўзбек тилининг изоҳли» ва бошқа лугатларида қайд этилмаган.

Шуни алоҳида айтиш керакки, ўзбек тилшунослигида сўз ясалиши, феъл ясовчи қўшимчаларнинг турлари, буларнинг қайси сўз туркумларига қўшилиб, феълни ҳосил қилиши хақида фикр юритилган манбаларнинг бирортасида ҳам -син феъл ясовчи сифатида берилмайди. Одамсинмоқ сўзида -син қўшимчаси шаклан -си -н таркибий қисмларга ажралса ҳам, шу сўзнинг маъно тузилишидан келиб чиқиб, -син ясовчиси мустақил, алоҳида, бир бутун аффикс саналади. Шунга қура одамсинмоқ: одам -син -моқ каби учта морфемага ажралади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида -си ясовчи қўшимчаси йўқ. Бўлганда эди, бирор сўз маъносидан келиб

чикиб, -син -си феъл ясовчи, -н нисбат аффикси сифатида "бахоланар" эди. Шунда ҳам одамсинмок сўзи таркибидаги -син ясовчисини -си -н каби бўлакларга ажратиб бўлмасди. Яъни одамсинмок каби алоҳида қўланувчи сўз йўқ. Демак, шу сўз доирасида -син алоҳида ясовчи қўшимча саналади. Айни вақтда -син омоним аффикс бўлиб, отга қўшилиб, феъл ясаши ва феълда буйруқ-истак майлини ҳосил қилиши билан ўзига хосдир. Қиёсланг: одам -син -моқ, ишла -син. Шунингдек, син (моқ) мустақил луғавий маъноли сўз ҳам мавжуд. Маълум бўлдики, (-) син аффиксоиддик - ҳам мустақил сўз, ҳам сўз ясаш хусусиятига эгаллиги билан ажралиб туради.

Одамсинмок сўзи ўзбек тилида кам учраса ҳам (у, асосан, шевага хос), бу сўз шаклини ҳисобга олиш, изоҳлаш -син ясовчи қўшимча ҳам муайян хусусиятга эгаллигини манбаларда қайд этиш керак.

Уйкусирамоқ - босинкираш, алаҳсираш ҳолатида бўлмок: Севар сўзи ҳар аснода ишлатилиши, кечалари эри уйкусираб, шу сўзни айтиб юбориши бежиз эмаслигини (У.Назаров). Бурчақда ётган бола уйкусирабми ё совуқдан уйғонибми, ачинарли товуш билан "дада" деди (Ойбек).

Алаҳсираш - каттиқ босинкираш ҳолатида бўлмок: Кимдир уйғониб алаҳсирадди (Шукрулло).

Алаҳламоқ - алаҳсираш, каттиқ босинкираш ҳолатида булмок: Бой бир ҳафта уйда алаҳлаб ётибди (С.Юнусов). Тун ярмига борганда Бобокул ... хушини йўқотиб, алаҳлай бошлади (С.Анорбоев).

Истигноланмок - ноз-карашма ҳолатида булмок: Раъно истигноланди (А.Қодирий). Истигно сўзи ўзбекча-русча¹, ўзбек тилининг морфем² ва ўзбек тилининг изоҳли луғатларида³ қайд этилади, изоҳланади. Аммо шу сўз (от) асосида ясалган истигноланмок феъли бу луғатларнинг бирортасида ҳам акс этмаган.

Ғашла(-н)моқ - безовта, таъби хира ҳолатда бўлмок: Душман ғашланди, айланди боши (У.Носир). Собирдан дарак йўқлиги Роҳиланинг дилини ғашлаганди (А.Муҳиддин).

Даҳшатланмок - ортиқ даражада ваҳимага тушган ҳолатда бўлмок: Ажабо, Азизни қамашибди деб даҳшатланарди у (Ҳ.Ғулом). Отабек даҳшатланиб, Алига қаради, Али эса ётган жонсиз гавдаларга қараб, лабини тишлаб турар эди (А. Қодирий).

Телбаланмок - 1. Ақл-ҳушини йўқотган ҳолатда бўлмок: Лаъли Буронбекка ишқи тушиб, унинг кўйида телбаланган (Ҳ.Ғулом).

¹ Узбекско-русский словарь. Т., 1988, 182-бет.

² А.Ғуломов, А.Тихонов, Р. Қўнгулов. Ўша луғат. 112-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I. 338-бет

2. Саросимага тушган ҳолатда бўлмоқ: Биз орқадан ҳужум қиламиз, сиз олдиндан, қоронғи кечада икки ук орасида қолган босмачилар телбаланиб, қочишдан бошқа чора тополмаслар (С.Айний).

Маъюсланмоқ - умидсизланган, ғамгин ҳолатда бўлмоқ: Шу ўйлардан кейин Ракитин маъюсланди (Шухрат). Кечкурун далада олисдан ўт кўрсам, овулим эсимга тушади, маъюсланиб деди Ўроз (Ойбек). Қизлар нимани ўйлайдилар ва нима тўғрисида маъюсланадилар (А.Қодирий).

Чулғамок - қамраган ҳолатда бўлмоқ: Шоирни чулғайди ўйлар дафъатан (А.Орипов). Йулочиларни қандайдир кўркув хисси чулғади (А.Иброҳимов). Унинг узини ҳам қандайдир ҳадик чулғади (Ҳ.Назир).

Сусаймоқ - қизиқиши (интилиши) бўшашган, пасайган ҳолатда бўлмоқ: Қорахонийлар яқиндагина дини исломни қабул қилганликлари учун динга қаттиқ берилганлар, сомонийларнинг эса эътиқоди сусайган (М. Осим). У юртдаги тинчсизликнинг сабабини диннинг сусайганидан, уламоларнинг халққа раҳбарлик қилмаганидан кўради (Ойбек).

Муштарак семаси "ҳолат", "бирлаштирувчи" семаси "психик" бўлган ҳолат феъллари муайян муносабатни ифодалашига кўра икки гуруҳга ажралади:

- а) ижобий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари;
- б) салбий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари.

Инсоннинг ижобий ёки салбий муносабатини ифодаловчи ҳолат феъллари таъсирчанлик (коннотация) даражаси ортиқлигига, кучлигига кўра алоҳида аҳамиятлидир. Бундай семантик гуруҳга кирувчи сўзлар ҳам хабар (дарак), ҳам таъсирчанлик ифодалаш, баъзи ҳолларда эса таъсирчанлик дарак (хабар) мантикий ифодасига нисбатан устунлиги, ортиқлиги билан фарқланади. Қиёсланг: даҳшатланмоқ, телбаланмоқ, шодланмоқ.

I. Ижобий муносабат ифодаловчи психик ҳолат феъллари қуйидаги семантик гуруҳларга кирувчи тил бирликларида қуйидаги мантикий ифода билан кузатилади: а) "хурсандлик": қувонмоқ, суюнмоқ, севинмоқ, яйрамоқ, шодланмоқ "Хурсандлик" мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан, инсон руҳий ҳолати, хиссиёти - ёқимли ички кечинмаси, унинг фаолияти ва ташқи ҳодисалардан қаттиқ таъсирланиши, ниҳоятда мамнун, шод каби ҳолатда бўлиши қабиларни ифодалайди. Бундай ифодага эга ҳолат феъллари хиссий (эмоционал) муносабатни туб, баъзан ясама (сифат-лан) феъл сифатида билдиради. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Қувонмоқ - хурсанд (севинган) ҳолатда бўлмоқ: Тула катта байрамга кетаётгани учун қувонарди (М.Исмоилий). Донишманд ўз ишидан қувониб (С.Юнусов).

Суюнмоқ - жуда хурсанд (шод) ҳолатда бўлмоқ: Саида бунга жуда суюнди (А. Қахҳор). Султонмурод суюниб, Зайниддинга қаради (Ойбек). О, болалар шундай суюнишди, ... ирғишлаб, уйнаб юборишди. (М.Исмоилий).

Севинмоқ - жуда хурсанд (кувонган) ҳолатда бўлмоқ: Солининг "ука" деб айтганига Пулат жуда севинибди (С.Юнусов). У шундай тақдирга бениҳоят севинди (Ойбек). Дилшод севинди, аммо Севарнинг сўзларини кўпроқ эшитишга мушток эди (У.Назаров).

Яйрамоқ - севинган (кувонган) мамнун ҳолатда бўлмоқ: У мени кўrsa яйрайди (А.Қахҳор). Розик мўйловини бураб, тилла тишини йилтиратиб, яйраб, илжайиб турарди (С.Аҳмад).

Шодланмоқ - хурсанд (кувонган, шод) ҳолатда бўлмоқ: Самад шодланиб, қўлини чўзди (М.Исмоилий). Қани, ким шодланар асрга боқиб (А.Орипов). Болалар уйларида, кўчаларда, мактабларда қор уйнашар, қор уйнаб шодланишар (М.Исмоилий).

Қувонмоқ, суюнмоқ, севинмоқ, яйрамоқ, шодланмоқ кабилар умумий, бирлаштирувчи маъносига кўра синонимик қаторни ҳосил қилса, бир томондан, иккинчи томондан, улар қўшимча маъно "оҳанги"га, маъно нозиклигига кўра ўзаро фарқланади. Ўзбек тилининг синоним ва изоҳли луғатларида бу сўз маънолари деярли бир хил изоҳланади¹. Уларнинг ички маъно нозиклиги, фарқи стилистик имконияти ҳисобга олинмайди. Бизнингча, суюнмоқ, севинмоқ феъл маъноларида таъсирчанлик, қўшимча белги даражаси қувонмоқ, яйрамоқ, шодланмоқ сўзи маъноларидаги қўшимча бўёққа нисбатан ортиқроқ. Айни вақтда суюнмоқ сўзида қўшимча бўёқ севинмоқ феълидагига нисбатан бир оз ортиқроқ туюлади. Суюнмоқ сўзида хиссиёт таъсир кучига, ёқимли ҳис - туйғу уйғотишига кўра характерланади. Аниқроғи, суюнмоқ сўзи маъносига, талаффузига тингловчида ёқимли кечинма ҳосил қилишига кўра фарқланади. Суюнмоқ, севинмоқ, қувонмоқ, яйрамоқ сўзлари кўпроқ жонли нутққа, шунингдек, поэтик услубга хос, нутқда кўп қўлланади. Шодланмоқ, асосан, китобий бўлиб, нутқда нисбатан кам қўлланади².

б) "қоникмоқ (қаноат қилмоқ)": қонмоқ, тўймоқ, мирикмоқ, қоникмоқ, қаноатланмоқ, лаззатланмоқ, хузурланмоқ, роҳатланмоқ. "Қоникмоқ (қаноат қилмоқ)" мантикий ифодали ҳолат феъллари шаҳс ҳолатини ифодалайди. Улар инсоннинг мақсад, хоҳиш, истаги-уларни амалга ошириши, шунга бўлган ҳаракати, интилиши, муайян предмет ҳақида ижобий фикрга эга бўлиб, ишонч, қаноат ҳосил қилиши, мамнунлиги-ўзидан қониқиши ёки предмет билан муайян

¹ Қаранг: А.Ҳожиев, Ўша луғат, 174-бет. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II. 32-, 90-, 422-, 476-, 612-бетлар.

² Қиёсланг: А.Ҳожиев, Ўша луғат, 174-бет

муносабатга киришиб, таъсирланиши натижасида юз берган коникиш (каноат килиш) ҳисси билан боғлиқ ички кечинмаларни акс эттиради. Ушбу ҳолат феъллари ички кечинмани туб ва ясама феъл шаклида ифодалайди. Ясама феъл қуйидагича тузилади: феъл - ик, от -лан. Шуниси ўзига хоски, ясама ҳолат феълларида билдирилувчи хабар (дарак)га нисбатан кўшимча хабар, кўшимча маъно (буёк) ортиқ даражада бўлади. Шунингдек, ясама феълдаги таъсирчанлик ҳатто туб феъллардаги таъсирчанликдан ҳам ортиқлиги, кучлилиги билан фарқланади. Қиёсланг: коникмоқ, лаззатланмоқ, роҳатланмоқ.

"Қоникмоқ (каноат қилмоқ)" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Қонмоқ -1. Қаноат (ишонч) ҳосил қилган, кўнгли тўлган, ҳолатда бўлмоқ: Муталбой сизни обдон яхши биладура, Ҳамид ака, сизнинг қандай хизматингиз борлигига ҳам қонган (А. Қодирий). Яхши қолинг севган юрту диёрим. Хизмат қилиб қонмай, қонга бўялдим (Ҳамза). 2. Бемалол, тўйган, мириккан ҳолатда бўлмоқ: Севган кизи билан ҳеч бўлмаса бир томошага бориб, бир қониб гаплашиш истаги унинг гўё қоронғи кўнглида ёғду сочгандек бўлди (П.Турсун).

Тўймоқ - мамнун (хурсанд) ҳолатда бўлмоқ: Қувноқ юзларига қараб тўймайман, ширин қилиқлари юрагимга эш ... (М.Бобоев). Қанча бокмай утмай, тўймайди кўнгил, ҳаёт гўзаллиги порлар юзида (М.Бобоев).

Мирикмоқ - жуда хузурланган (роҳатланган) ҳолатда бўлмоқ: Шундай мириқиб қеришдики, бир зумгина киприқлари бир-бирлари билан қовушди (М. Исмоилий). Абдулвоҳид айвонда бақдан илиқ сувни мириқиб ичди (Ойбек). Чанқаб келганда-ку бирор ташна лаб, албатта, сув ичар, мириқар, тўяр (А.Орипов).

Қоникмоқ - 1. Кўнгли тўлган (каноатланган) ҳолатда бўлмоқ: Ўзбек оғим иккита рўмолига ҳам қоникмай, ўзининг келинлигидан қолган ... саллачасини қушган эди (А. Қодирий). Тўла жавоб бердингиз, қоникдик, ука (А. Қаҳҳор). 2. Хузурланган, роҳатланган ҳолатда бўлмоқ: Шундай қониқиб ... қеришди-ки, бир зумгина киприқлари бир-бирлари билан қовушди (М. Исмоилий).

Қаноатланган - қифояланиш, қониқиб ҳолатида бўлмоқ: Биров ўзига тегишли ишни бажариши билан қаноатланади (А. Мухторов).

Лаззатланмоқ - ортиқ даражада хузур(маза) қилган (роҳатланган) ҳолатда бўлмоқ: Энди тинч, осойишта кун кечириш ҳаёлида лаззатланиб, пинакка кетди (Н.Норматов). Бундайлар бировни изза қилишдан лаззатланади (С.Юнусов).

Хузурланмоқ - жуда хурсанд, завқланган ҳолатда бўлмоқ: Қўқон дарвозасига кирган халқ Азизбекнинг от оёқлари остида судралиб кетишига хузурланиб томоша қилар эди (А.Қодирий).

Каримжон азбаройи хузурланганидан коронгиликда ўз-ўзига жилмайиб кўйди (О.Ёкубов).

Рохатланмоқ - хузур қилган (мирикқан) ҳолатда булмоқ: Ҳозиргина иссиқ хаммомдан чиқиб, рохатланиб ўтирган Мурзин хатанинг кичкина, очилмас тўрт кўзли деразасидан кизни куриб колди (Шухрат). Соҳилларни айланиб, утирамиз окшомлар, кеч лаззатига қониб, рохатланади танлар (Т.Тула). Мирикмоқ, лаззатланмоқ, хузурланмоқ, рохатланмоқ феъллари белги даражасининг ортиқлигига кўра ажралиб туради. Тўймоқ, мирикмоқ, рохатланмоқ, асосан, сўзлашув нутқига хос.

в) "завқ-шавқ": завқланмоқ, шавқланмоқ, мароқланмоқ. "Завқ-шавқ" мантикий ифодали ҳолат феъларида инсон руҳий ҳолати ифодаланади. Бундай ҳолат феъллари "завқ-шавқ", "иштиёқ (қизиқиш)" семаларига кўра бошқа семантик гуруҳлардан ажралиб, инсоннинг кутаринки (ижобий) кечинмасини, бирор нарса-ҳодисадан ортик даражада таъсирланиб, жуда мамнун, хурсандлигини билдиради. "Завқ-шавқ" маъносига эга феълларга хос доимий хусусиятлардан бири руҳий ҳолатни ясама (от -лан) шаклида ифодалашдир: -лан ясовчиси бундай ҳолат феъларида шаклан - ла -н каби қисмларга бўлинади, аммо маъно жиҳатдан шу ҳолат феълари доирасида алоҳида қисмларга ажралмайди, бир бутун саналади. Киёсланг: завқланмоқ - хузурланган, завқли, мароқли ҳолатда бўлмоқ: Анвар жавобни ўқиб завқланди (А.Қодирий). Султонмурод бундай ерларга такрор-такрор келиб, фикрларга берилиб, танҳо тентирашдан завқланарди (Ойбек). Ўқтам ўз сингисининг азонда туриб, опаси билан супурги талашганини кўрганда завқланиб кулди (Ҳ.Назир).

Мароқланмоқ - ортик даражада хузурланган, мароқли, завқли ҳолатда булмоқ: Мен хотира дафтарини ўқиб мароқландим (Саодат). Балли кизим, Чўли бобо Ферузанинг ёнига келиб, унинг ҳаракатларини мароқланиб кўздан кечирди (Ҳ.Ғулом).

Шавқланмоқ - кучли даражада завқланган, шавқ-завқ ҳолатида булмоқ: Ўқтам жонланиб, шавқланиб кетди (Ойбек). ... остонасидаги узун сарров эсингиздами. - сўради Али тажанг шавқланиб (Ойбек). Завқланмоқ, мароқланмоқ, шавқланмоқ синонимлари тилда ҳам (лексема), нутқда ҳам (суз формаси сифатида) таъсирчанлиги, қўшимча маъноси (бўёғи)нинг кучлилиги, бўртиб туришига кўра қўшимча таъсир кучига эга синонимик муносабатдаги бошқа ҳолат феъларидан фарқланади. Айни вақтда бу семантик гуруҳда мароқланмоқ, шавқланмоқ қўшимча белгисининг ортиқлигига кўра етакчи саналади. Бу феъллар, асосан, адабий тилга, бадиий услубга хос. Завқланмоқ оғзаки нутққа оид бўлиб, кўп ишлатилади.

г) "кутаринкилик": рухланмоқ, дадилланмоқ, дадиллашмоқ, умидланмоқ, тетикланмоқ: "Кутаринкилик" мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс, баъзан ҳайвон ҳолатини ифодалайди. Улар инсон (баъзан ҳайвон)нинг муайян фаолиятга, мақсад-хоҳишга, заруриятга катта куч, истак билан интилишини, шунга эришишда рухий тайёрлигини, рухий имкониятга эгаллигини, мақсадга эришишда дастлабки "қадам"-психологик ҳозирлигини ифода этади. Ушбу феъллар олдидан гапда ҳолатнинг таъсир даражасини англаувчи анча, яна ҳам, сал каби сўзлар қўлланади. Айни ҳолат феъллари от -лан, сифат -лан, -лаш тузилишидаги ясама феъллар сифатида кузатилади: Рухланмоқ- илҳомланган, дадил ҳолатда бўлмоқ: Бойқаронинг зафар ғурури билан рухланган йигитлари душманни енгиб, ... (Ойбек). Шайбонийхоннинг бу мағлубияти Бобирни анча рухлантирди (Бобир). Самолётдан парашютдан биринчи сакрашдаги муваффақиятдан рухланган Уктам мехмонлар устидан чикди (Ҳ. Назир).

Дадилланмоқ - тетикланган, дадил ҳолатда бўлмоқ: Бунинг ҳаммаси Шайбонийхонни дадиллантирди (П.Қодиров). Уктам яна ҳам дадилланди (Ҳ.Назир). Худо хайрингни берсин, иним, - деди Ҳожи, Рустамжоннинг юмшаганидан сал дадилланиб (Ҳ.Назир).

Дадиллашмоқ - тобора тетикланган, дадил ҳолатда бўлмоқ: Айтиб берсангиз, балки топарман деди Адолат дадиллашиб (С.Зуннуова). Дадилланмоқ ва дадиллашмоқ синоним сўзлар сифатида нозик маъно фарқига эга. Аниқроғи, дадиллашмоқ сўзида дадилланмоқ сўзига ҳам бевосита хос "тетикланиш", "рухланиш", "дадиллик"нинг "усувчанлиги" сезилади. Дадиллашмоқ қўшимча "тобора", "борган сари" белгисига кўра фарқланади. Бундай изох гап туфайли содир бўлади. Аммо бу нисбий. Баъзи ҳолларда дадиллашмоқ сўзи маъноси дадилланмоқ маъноси билан айнан бир хил изохга эга бўлиб, улар орасидаги қўшимча сема фарқи йўқолади. Бу ҳам гапда юз беради. Бундай маъно умумийлиги фақат шаклий жиҳатдан бир оз фарқланади. Қиёсланг: Самад анча дадиллашди. Самад анча дадилланди.

-лаш қўшимчаси билан ясалган ҳолат феълларида ўзлик нисбатига хос хусусият сезиларли бўлгани ҳолда (юқоридаги мисол) бундай феъллар маъно жиҳатдан -лан билан ясалувчи феълларга ўхшайди. Шунинг натижасида баъзи ҳолат феълларида -лаш ва -лан қўшимчаларининг бирини иккинчиси билан алмаштириш мумкин¹. Қиёсланг: дадилланмоқ - дадиллашмоқ, тетикланмоқ - тетиклашмоқ. Аммо -лан ва -лаш ясовчилари орқали маъно жиҳатдан айнан бир хил феъл ясалиши маълум ҳолат

¹ Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси, 1, Тошкент, 1975, 369-бет.

фeъллари доирасида чегараланган (юкоридаги мисолларга қаранг). Бундай айнан бир хил изоҳ "қутаринкилик, рухланиш" ифодали ҳолат фeълларида фақат дадилланмоқ ва тетикланмоқ сўзларига хос. Бошқа руҳий ҳолат фeълларида эса бундай жараёни амалга ошириб бўлмайди. Қиёсланг: рухланмоқ, умидланмоқ, алоҳида мустақил қўлланади. Рухлашмоқ¹, умидлашмоқ алоҳида мустақил қўлланмайди, чунки бу фeъллар мустақил қўлланиш маъно имкониятига эга эмас.

Дадилашмоқ, айтилганидек, "тобора тетикланган, дадил" изоҳига эга. Айтиб берсангиз, балки топарман, деди Адолат дадиллашиб, гапида дадиллашмоқ фeълида ўзлик нисбатига хос хусусият аниқ ифодага эга. Шу сабабли бу гапда ҳам фeъллик хусусиятини -лан аффикси билан ҳосил қилиш мумкин. Қиёсланг: Айтиб берсангиз, балки топарман, деди Адолат дадилланиб. Бундай ҳолда изоҳ нуктаи назаридан "тобора" семантик белгиси йўқолади. Бизнингча, "тобора" семаси дадиллашмоқ шаклида қўлланишидан ҳамда шу фeълнинг гапда бошқа сўзлар билан боғланишидан, нутқий курсов аъзолари билан мантикий - семантик муносабатга киришишидан, уларнинг мантикий таъсиридан, гапда ифодаланган фикрнинг характеридан келиб чиқади.

-лан ва -лаш ёрдамида ясалувчи ҳолат фeълларида қандай нисбатга хос хусусиятининг ифодаланишидан қатъи назар бу қўшимчалар билан ясалган фeъллар аниқ нисбат формаси хисобланади². Чунки рухланмоқ, дадилланмоқ, дадилашмоқ, умидланмоқ, тетикланмоқ каби фeълларда нисбат формасини ясовчи қўшимча йўқ. Бу ҳолат фeълларида (бошқалардагидек) лан ва -лаш алоҳида, мустақил ясовчи қўшимча саналади.

Умидланмоқ - умидвор ҳолатда бўлмоқ: Эъзозхондаги кувноклик аломатлари уни умидантирарди (Ҳ.Ғулом). Нигорахоним эса тишини тишига қўйди, эримдан яшнамаган бўлсам, қизимдан ва олдимга қўйган ўғилларимдан ёлчирман, деб умидланди (А.Қодирий). У юпатувчи сўзлар билан дўстини умидлантиришни истамади (Ойбек).

Тетикланмоқ - дадилланиш (тетикланиш) ҳолатида бўлмоқ: Дастлаб ўзини айбдор сезиб, шумшайиб ўтирган бола секин-секин тетикланди (Ойбек). Афандининг мулойим гаплари итларни тетиклантирди (Латифалар). Муздай сув кўзини очди, яна мияси фикр қила бошлади, ўзи тетикланди (Шухрат). Бу семантик гуруҳ бириликлари асосан китобий-поэтик услубга хослиги билан мустақилдир.

Д) "ҳис-ҳаяжон": ҳаяжонланмоқ, таъсирланмоқ, тўлқинланмоқ. "Ҳис-ҳаяжон" фарқловчи семали ҳолат фeъллари шахснинг қутаринки руҳий ҳолатининг, ҳиссиётининг ижобий кўринишини, бу орқали воқеликнинг ҳиссий баҳоланишини ифода этади.

¹ Рухлашмоқ кимёвий модда билан боғлиқ ҳаракат-жараён сифатида мустақил.

² Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. 1. 369-бет.

Бундай ҳолат феълларига ҳам хос хусусият инсон рухий кечинмасини ясама феъл шаклида билдиришидир. Ясама феъллар от -лан тузилишига эга.

Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Ҳаяжонланмоқ - ортик даражада тўлқинланган (таъсирланган) ҳолатда бўлмоқ: Навоий буюк шоир ва адибларнинг асарларини уқигандагина шундай хаяжонланарди (М.Осим). Сезиб турибман, қийналиб, хаяжонланиб гапиряптилар (Ф.Мусаҷонов). Ҳовликкан, газабланган, хаяжонланган Сергей шу гапни айтиб, минбардан тушаркан ... (Ҳ.Ғулом).

Таъсирланмоқ — хаяжонланган (тўлқинланган) ҳолатда бўлмоқ: Навоий Гулининг сўзларидан қаттиқ таъсирланди (И. Сулгон). Сергей ғоятда таъсирланди (Ҳ. Ғулом). Бу холдан таъсирланиб, Анварнинг онаси кўзига ёш олди (А. Қодирий).

Тўлқинланмоқ - жуда хаяжонланиб, қайнаб тошган (жуш урган) ҳолатда бўлмоқ: Агарда ўша вақтда, шаҳарда боқишга рухсат берилганида, иккита сигир олиб, хонадонни сут-қатик, қаймоққа сероб қилиб ташлардим, деган эди тўлқинланиб Рихсиниса (Мирмуҳсин). Кутилмаганда қалбимда ғурур хисси тўлқинланиб кетди (А.Мухтор). Элмурод тўлқинланган хаяжонини босиб гапирди (П.Турсун). Ҳаяжонланмоқ, таъсирланмоқ, тўлқинланмоқ сўзи маъноларида таъсирчанлик даражаси ортик. Улар, асосан, бадий - шеърӣ услубга хос.

е) "кибр-ҳаво": кеккаймоқ, керилмоқ, гердаймоқ, серраймоқ, ғудаймоқ, чиранмоқ, шишинмоқ, мағрурланмоқ, ғурурланмоқ, фахрланмоқ, кибрланмоқ, ҳаволанмоқ. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс, баъзан ҳайвон ҳолатини ифода этади. Бу ҳолат инсоннинг бирон предмет билан яқиндан (ички) ёки ташқи алоқаси, бу алоқани инсонга ёқимли таъсирининг натижаси-ижобий ички кечинмаси, хиссиёти бўлиб кузатилади. Ушбу фарқловчи семага эга ҳолат феъллари туб, кўпроқ ясама феъл саналади. Ясама феъл қуйидаги тузилишга эга: сифат -лан, от -лан.

"Кибр - ҳаво" маъноли ҳолат феъллари қуйидагилар:

Кеккаймоқ - ўзини юкори тутган, мағрур, димоғдор ҳолатда бўлмоқ: Салимбойвачча ... бир-биридан кеккайган бойваччаларнинг олдига бу отда боришни ўзига эш кўрмай (Ойбек). Кеккайганга кеккайгин, бошинг кўкка етгунча (Мақол). Офицер алланималар гапирди, кеккайди (Шухрат).

Керилмоқ - кеккайиш, керилиш ҳолатида бўлмоқ: Мақтаннинг уйига бор, керилганнинг тўйига бор (Мақол).

Гердаймоқ - 1. Мағрур, кеккайиш ҳолатида бўлмоқ: Нима учун энг тантик, гердайган йигитлар ҳам унинг номини тоқ айтолмай Муҳайёхон дейишади (А.Қаҳҳор). Илмим баланд инженерман, деб

гердаймас экан, қора ишдан сира хазар қилмас экан (Ойбек). Бойвачча кучада, халқ орасида қандай бўлса, уй ичида ҳам шундай гердайган, зугумли эди (Ойбек). 2. Мақтанчок ҳолатда бўлмок: Мисрбой ҳоким туранинг маҳкамасидан қайтиб келгандан кейин сўраганларга шундай деб гердайди (С. Абдулла). -Биттаям учим йук, ҳаммаси тўрт-беш, -деди у гердайиб (Ф. Мусажонов).

Серраймок - гердайиш, кеккайиш ҳолатида бўлмок: Улуғ бўлсанг кеккайма, ўз халқингга серрайма (Мақол).

Ғудаймок - ўзини катта тутган, гердайган ҳолатда бўлмок: Аъзам (Нафисанинг) саломига алик олмасдан, "гапинг бўлса гапиравер, иккала кулогим сенда", дегандек ғудайиб турди (Шухрат). Ходи болалигида ҳам сал ғудайганрок эди (С. Ахмад).

Чиранмок - катта кетмок, мақтаниш ҳолатида бўлмок: Нима, - дедим чираниб (У.Назаров). Ўзинг жойсиз чиранганингдек мени ҳам ўз ёнига тортмокчи бўласан (А.Қодирий). Чиранманг, полвон, - деди кулиб Ўсаржон (Ойбек). Кеккаймок, гердаймок, ғудаймок, серраймок, чиранмок маъноларида ҳиссий таъсирчанлик бўёғи ортик. Айниқса, кеккаймок, серраймок сўзларида белги даражасининг ортиклиги сўз товуш таркибидаги кўш ундош таъсирида юз беради. Чиранмок сўзида белги даражасининг кучлилиги унинг маъно тузилишига боғлиқ. Ғудаймок, кеккаймок, керилмок, гердаймок сўзлари, асосан, жонли нутққа хос бўлиб, кўп қўлланади. Серраймок халқ оғзаки ижоди асарлари тилига хос, нутқда жуда кам қўлланади.

Шишинмок - кибрланган, кеккайиш ҳолатида бўлмок: -Қалай, шаҳарбоп бўптими, -деди ғурурдан шишиниб Журабой (Ҳ.Назир). Сизга ўхшаш тажрибакорлар билан кенгаш қилган эдим, - чақиртирсам бормадингиз, - деди Турғунов -"қачон? ҳеч хабарим йук" - сал шишиниб деди Бўрибой (Ҳ. Назир).

Мағрурланмок - ғурурланиш, кибрланиш ҳолатида бўлмок: Офицер алланималар гапирди, кеккайди, мағрурланди (Шухрат). Кўғик, кўғик. -деди тигдор мақтовдан мағрурланиб (С. Юнусов). Кимдир отган ўқининг қирувчи самолётга теккани билан мағрурланди (Шухрат).

Ғурурланмок - 1. Фахрланган ҳолатда бўлмок: У бу юртнинг кечмиши ва ҳозирини билан ғурурланди (Ш.Тошматов). Ўзининг шундай киши билан дўстона муносабатда бўла олишига ғурурланади (Р.Файзий). Элмурод болаларнинг деворий газетани дам бадам ёпирилиб ўқишаётганини кўриб, кун бўйи ғурурланиб юрди (П. Турсун). 2. Мағрур, ўзига ишонган ҳолатда бўлмок: Ғурурланган Шахзода Журжон ҳокими устига юриш қилиб, кулайгина енгди (Ойбек).

Фахрланмок - ғурурланган, мағрур, фахрланиш ҳолатида

бўлмок: Хиротликлар ўз шаҳарлари билан фахрланар, унинг тупроғини олтинга ўхшатар эдилар (Ойбек). Уни кўрганда қувонар, у билан фахрланарди (С.Юнусов). Бир оз фахрланди (О.Мухторов). Мағрурланмок, ғурурланмок, фахрланмок сўз маъноларида қушимча ижобий бўёк, таъсирчанлик яққол бўлиб, айна сўзлар, асосан, бадий-шеърый услубга хос.

Кибрланмок – ўзини анча юкори кўйган (манманликка берилган) ҳолатда бўлмок: Рихсибой ака кейинги пайтда жуда кибрланиб кетди, колхозда эришилган ютуқлар ҳаммаси мен туфайли дейдиган бўлиб қолди (Р. Файзий).

Ҳаволанмок – мағрур, ўзини юкори кўйган ҳолатда бўлмок: Енгил ғалабадан ҳаволанган Эрон қўшини массагетларнинг чекинаётганини эшитиб, зудлик билан уларни таъқиб эта бошлади (М. Осим). – Қари одамни муштумдай бола олдида ҳақорат қилганингиз, болангизни ҳам одам олдида ноҳақлик билан ҳимоя этганингиз яхшими? Болангаз бундан ҳаволанмайдими, деди Расул ака хотинга (М. Исмоилий). Ахир мени жуда ҳаволантириб юборасиз –ку, мулла Йўлдошали (С. Абдулла). Кеккаймок, керилмок, шишинмок, кибрланмок, ҳаволанмок сўзларида салбий бўёк кучли. Шишинмок, кибрланмок, ҳаволанмок бадий услубга хос бўлиб, кам қўланади.

ё) "диккат-эътибор қилмок": қизиқмок, сукланмок. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари шахснинг бирон шахс ёки предметга, унияг ким ёки нималигига, кимга тегишлиги, моҳияти қандайлиги, юзага келиш сабаби ва бошқа хусусиятларини билиш-инсон рухий фаолиятида етакчи кучга эга диккат – эътибор. рухий кечинмаси (хисси) билан боғлиқ жараёнларни ифода этади. Бунда инсоннинг диккат – эътибор қилиш билан боғлиқ фаолияти муайян ташқи сабаблар билан боғланиб, шулар орқали ҳаракатчан кучга айланади. Бундай феъллар рухий ҳолатни туб, баъзан ясама феъл шаклида англатади, Ясама феъл от -лан тузилишига эга. "Диккат – эътибор қилмок" мантикий ифодаси гапда қуйидаги феъллар орқали намоён бўлади: Қизиқмок – диккат- эътибори ортмок, берилган ҳолатда бўлмок: Аёл унга қизиқиб тикилди (Н.Норматов). Биз пахтачиликка қизиқдик (А.Қаҳҳор). Китобга қизиқиб, чой ичишни ҳам эсимдан чиқарибман (Ойдин).

Ҳавасланмок – ҳавас қилган, қизиққан ҳолатда бўлмок: Ҳамма кучатларга ҳавасланарди (М.Исмоилий). Бир кунда саксон, юзга етказиб қачонки отиш ҳеч гап эмас эди. Эшман жуда ҳавасланиб, тикилиб қолди (Ш.Ғуломов). У болани кўрганда ўзининг боласизлигини эслар, ҳар бир болага сукланиб, ҳавасланиб қарар эди (М.Исмоилий).

Сукланмок – ҳаваси келган ҳолатда бўлмок: Биз юрганда

сукланиб боқар эди одамлар (Т. Йўлдош) Тозагул Кумрини кўрпачага ўтказар экан, унинг янги ҳаёт лопилаб турган кўкрагига, корнига сукланиб қаради (Х.Ғулом). Заргаров бу бебаҳо бойликларга сукланиб, узок қараб турди (А.Мухтор), Қизикмоқ феъли кўшимча бўёгига кўра бетараф бўлиб, асосан, жонли нутққа хос, кўп қўлланади. Ҳавасланмоқ маъносида ижобийлик, сукланмоқ маъносида эса салбийлик бўёғи бўлиб, улар, асосан, бадий нутққа хос, кам ишлатилади.

ж) "рози бўлмоқ": кўнмоқ, унамоқ; юрмоқ. "Рози бўлмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари шу семасига кўра нисбий мустақил бўлиб, шахснинг муайян иш-жараён, ҳаракат -фаолият ва шу қабиларнинг амалга ошиши, бажарилиши, мақсадга мувофиқ ҳал қилиниши учун улар хоҳишнинг билдиришини, розилигини маъқуллашини, талаб, шарт, илтимосга унашни ифода этади. Яъни бу ҳолат феълларининг марказий-хабар ташувчи семасида инсоннинг муайян фаолият ёки талаб, шарт қабиларнинг бажарилишига бўлган ижобий муносабатининг ифодаланиши акс этади. "Рози бўлмоқ" маъноли феълларга хос хусусият инсон ҳиссий ҳолатини туб феъл - тил бирлига шаклида билдиришидир. Улар қуйидагилар: Кўнмоқ-рози ҳолатда бўлмоқ: Шох англаб, чол арзини унга аранг кўнади (Т.Йўлдош). Уни ташлаб, бир туя билан кетишига туячилар кўнмади (М.Исмоилий). Ҳоким бунга кўнди (Ҳаңдалар).

Унамоқ - рози, кўнган ҳолатда бўлмоқ: Менинг маслаҳатимга Омон, Омоннинг маслаҳатига мен унамадим (А.Қодирий). Буйруғимни кўрбошига айтсанг, унар (А.Қодирий). Мулла Икром "кийик" одам бўлганиданми ёки касби шуни лозим кўрганиданми мурсога унамади (Ойбек). Кўнмоқ маъносида "рози бўлиш" даражаси ортиқроқ, яққолроқ бўлиб, бу сўз нутқда кўп қўлланади. Унамоқ эскирлан.

"Рози бўлмоқ" мантикий ифодали феълларга хос хусусият тилда ҳам, нутқда ҳам, асосан, ҳаракат маъносига эга юрмоқ сўзи баъзан нутқ бирлиги сифатида ўзининг доимий, асосий маъносидан "чекиниб", муайян нутқий вазиятда қўлланишига, гапнинг қурилиш аъзолари билан лексик-грамматик муносабатта киришишига, тил бирликлари қуршови таъсирида нутқий маънога эга бўлади, маъно жихатдан ўзгаради. Яъни юрмоқ сўзи гапда ҳолат маъносида кузатилади. Бундай ҳолда бу сузнинг шаклий гомони билан маъно томони орасида номутаносиблик (асимметрия) юз беради. Бу номутаносиблик муайян нутқий вазиятда, нутқ жараёнида мантиқан туғри бўлиб, ўзига хос ахамият касб этади.

Мавжуд борлик предмет - ҳодисалари ўзаро диалектик боғлиқликда, муносабатда бўлганидек-буларнинг иккиламчи мавжудлиги, "яшаши" сўзларда юз бериб, мантиқан, қонуан

сўзлар(сўз маънолари) ҳам узаро диалектик муносабатда бўлади, бири иккинчисига ўтиб туриш жараёнини "бошидан кечиради". Сўзлардаги бундай семантик узгариш, ўтиш нутқий хусусиятга эгаллиги, нутқдагина юз бериши, нутқий кўчма маъно содир бўлиши билан изоҳланади, чегараланади. Демак, нутқ ута "эркинлиги", "ҳаракатчанлиги" билан ҳам тилдан фарқ қилади. Қиёсланг: Юрмоқ - рози (кўнган, унаган) ҳолатда бўлмоқ: Яхши маслаҳатта ҳамма ҳам юради {А. Қаҳҳор}. Оз бўлса ҳам пешона терим билан тошаман, суктойлик, мўлтониликка сира юрмайман (Ойбек). Тўғри, ихтиёр ўзларида, лекин сизга маслаҳат соладилар, маслаҳатингизга юрадиларда, яхши маслаҳат берсангиз юрмайдиларми (А.Қаҳҳор). Юрмоқ сўзлашув нутқига хос бўлиб, кўп қўланади.

з) "интилмоқ"; кўмсамоқ, орзиқмоқ, зориқмоқ. "Интилмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолатини ифода этувчи бирликлар бўлиб кузатилади. Улар инсон рухий фаолиятида нисбатан тургун бўлган, унинг рухий фаолиятини тўла эгаллаб, етакчига айланган, унинг бошқа инсонга булган интилиши, у билан яқин муносабатни ҳосил қилиш рухий кечинмасини билдирувчи, шахсни баҳоловчи сўзлар бўлиб изоҳланади. Ушбу фарқловчи семали феъллар ҳолатни туб, кўпинча ясама феъл шаклида акс эттиради. Ясама феъллар от -к, сифат -ик тузилишига эга. Ушбу ҳолат феъллари гапда қўйидаги мантикий ифодаларга эга бўлади: Кўмсамоқ -1. Соғинган, эслаган ҳолатда бўлмоқ: Мен ... сизни кўрармиканман, деб йўлингизга жовдирайман, сизни кўмсайман (М.Исмоилий). Эри билан қўлтиқлашиб ўтса барнолар, раҳматлик чолгинамни кўмсаб йиғлайман (Ғ.Ғулом). Киши қаригандан кейин киндик қони тўкилган жойни кўмсаб қоларкан. (Б.Раҳмонов). 2. Кўнгли тусаган ҳолатда бўлмоқ: Хотини олдига овқат қўйганда Саидғозининг кўнгли ичкилик кўмсади (С.Анорбоев).

Орзиқмоқ - интизор, муштоқ ҳолатда бўлмоқ: Кўпдан кутган эдим орзиқиб, мана булутлар тарқади, тўкишиб кўз ёшин (А.Орипов). Дилбар, гулгун жамолингни кўрай, деб орзиқиб, бок десам, бокмай аразинг келди-ю, сен келмадинг (Альманах). У эрини кутган, орзиққан, тайёрланган эди (А.Мухтор). Орзиқмоқ асли орзу қилмоқ бўлиб, орзу сўзига -к ясовчисининг қўшилишидан юзага келиб, бунда лексик морфема таркибидagi у -и га ўтган. Бундай товуш ўзгариши нутқ жараёни билан боғлиқ бўлиб, нутқда юз бериб, орзиқмоқ шаклида тил луғат таркибига ўтган, тил бирлигига айланган. Орзу қилмоқ (орзу), орзиқмоқ (орзи -к -моқ) нутқда алоҳида қўланади. Бундай товуш ва тузилиш фарқи асосида маъно бир хиллиги, қўшимча маъносига, бўёғига (коннотациясига) кўра эса фарқ мавжуд. Яъни орзиқмоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ.

"Ўзбек тили морфем луғати"да орзу ва шу сўз асосида тузилган ясама сўзлар берилган, морфем таркиби аниқланган. Аммо шу тил бирлиги асосида шаклланган орзиқмоқ, орзиқтирмоқ сўзлари луғатда қайд этилмаган.

Зорикмоқ – сабрсизлик билан кутган (интизор) ҳолатда бўлмоқ: Ана ундан кейин сен ҳам ота ё она бўласан, бугун сен қакшатаётган ота-оналаринг сингари сен ҳам болаларингдан иззат – ҳурмат кутасан, зорикиб мушток бўлиб кутасан (М.Исмоилий). Булар излаган, булар зориккан ана шундай одам бор эди (М.Исмоилий). Фурсат танг, кирғокнинг у томонидаги жанговор дўстлари Санаевнинг сигнаolini зорикиб кутиб турдилар (Н.Сафаров). Орзиқмоқ, зорикмоқ китобий — шеърий услубга хос бўлиб, белги даражасининг ортиқлиги, кучлилиги билан ўзига хосдир. Айниқса, зорикмоқ маъносида бундай белги ортиқроқ. Қумсамоқ, асосан, оғзаки нутққа хос, кўп қўлланади.

и). "Ҳовуридан тушмоқ": юмшамоқ, бўшашмоқ, мулоиймлашмоқ яхшиланмоқ. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг бир ҳолатдан бошқа ижобий ҳолатга ўтганини билдиради. Яъни бунда инсон жаҳл, ғазаб (аффект) ҳолатидан "тушади", юмшаради, майинлашади. "Ҳовуридан тушмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари туб ва ясама феъллардан ташкил топиб, ясама феъл сифат -а, -лаш(-лан) тузилишига эга: Улар қўйидагилар: Юмшамоқ – жаҳддан тушган, бўшашган ҳолатда бўлмоқ: Қудрат ота бир оз юмшади (Н. Фозилов). Ахволимизни кўриб, командир яна юмшади (Ф.Мусаёнов). Зумрад ўзгарди, халиги чарсиллаши колди, юмшади (А.Мухтор).

Бўшашмоқ – юмшаган, шахтидан, ниятидан бир оз тушган ҳолатда бўлмоқ: Ҳасан иш катталашиб кетишидан кўркиб, сал бўшашди ва димоғида деди (Х.Назир). Офтоб ойим эрининг кейинги сўзи билан анчагина бўшашди (А.Кодирий). Лекин Равшаннинг раислик қилувчига қўл кўтариб турганини кўриб, улар бўшашди (Н.Ёқубов).

Мулоиймлашмоқ – майинлашган, назокатли ҳолатда бўлмоқ: – Туринг, қизим, – эликбошининг товуши бирдан мулоиймлашди, – ота – онанинг бошини букманг (Ойбек). Қори қанчалик мулоиймлашмасин, Элмурод у билан муносабатда чин кўнгилдан қовушолмас эди (П. Турсун).

Яхшиланмоқ – юмшаган ҳолатда бўлмоқ: Гулнор ҳозир Нурининг меҳрибончилигига севинди, Эрга тегиб, феъли анча яхшиланибди, шекилли деб ўйлади (Ойбек). Юмшамоқ, бўшашмоқ сўзлашув нутқиға, мулоиймлашмоқ, яхшиланмоқ кўпроқ китобий – шеърийга хос. Мулоиймлашмоқ ҳиссий – таъсирчанлик бўёғининг ортиқлигига, қўшимча "ёқимли" семасига кўра

тавсифланади. Мулоиймлашмоқ туғри маънога нисбатан кучма маънода куп қўланади¹.

к) "тинчланмоқ": овуном, юпанмоқ, тинчимоқ, тинчланмоқ, хотиржамланмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳам инсоннинг бир ҳолатдан — нотинчлик, ташвиш-мусибат, кўнгли ғашлиқдан, ўз- ўзига фикран ёки ташқи воситалар таъсирида тинчланган, ховуридан тушган, хотиржам ҳолатга ўтганини ифодалайди. Бундай ҳолат феъллари тузилишига кўра туб ва ясама (сифат -и, -лан) бўлади. Улар гапда қўйидаги мантикий ифода билан катнашади:

Овуном - юпанган, дард-аламни унутган ҳолатда бўлмоқ: Аям хотин-халаж билан бўлиб, бир оз овунди (А.Қаххор). Элмурод бу одамлар орасида бир оз юпанди (П.Турсун). Ўқтам фронтда кишлоқ одамларини эслар ва овунар эди (Ойбек).

Юпанмоқ - таскин тошган (овунган) ҳолатда булмоқ: Ҳолмурод бу одамлар орасида бир оз юпанди (П.Турсун). Ҳозир ҳам шу фикр билан юпаниб, углининг ғалати ахволига чиройлироқ тус беришга уриниб, ўз ишлари билан овора бўлди (А. Мухтор).

Тинчимоқ - тўла хотиржам, юпанган ҳолатда булмоқ: Аскар уни тинчитди (С. Абдулла). Ахири мени бошқа синфга ўтказиб, тинчиди (Ф.Мусажонов). Кўнглим энди мутлақо тинчиган эди (О.Ёқубов): Тинчимоқ сўзи маъносида хотиржамлик, таскин топиш даражаси кучли.

Тинчланмоқ - юпанган, хотиржам ҳолатда бўлмоқ: Ашуров шу бугуноқ Ўқтамни топиб, гаплашишга сўз бердида, бувани тинчлантирди (Ҳ.Назир). Мунира бир оз тинчланиб, бошини кутарди (У.Назаров). Ҳийла тинчланиб, нос кайфини сураётган Шокосим уста бехосдан биров туртгандай тебраниб тушди (Ҳ.Назир).

Хотиржамланмоқ - тинчиган, беҳавотир ҳолатда бўлмоқ: Бек йўлни кўздан кечириб, тунда сурғалиб ўтганида тупроқда колган изларни шамол сушириб текислаганини кўрди-да, хотиржамланди (Ҳ.Ғулом). Юпанмоқ китобий - шеърий, овуном, тинчимоқ, тинчланмоқ, хотиржамланмоқ кўпроқ сўзлашув услубига хос. Овуном, юпанмоқ феъллари ижобийлик бўёғига эга.

П. Салбий муносабат ифодаловчи психик ҳолат феъллари қўйидаги семантик гуруҳларга кирувчи тил бирликларида қўйидаги мантикий ифодада катнашади. а) "жаҳли чикмоқ": гижинмоқ, ижирганмоқ, кизишмоқ, ёнмоқ, ҳўмраймоқ, шумшаймоқ, олаймоқ, ўкраймоқ, ғазабланмоқ, қаҳрланмоқ, аччиғланмоқ, шиддатланмоқ, асабийлашмоқ. "Жаҳли чикмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан, инсон, баъзан ҳайвон рухий ҳолати, унинг мавжуд

¹ А. Ҳожиев. Ўша лугат, 235 - бет.

воқеликка ва узига нисбатан бўлган салбий муносабати билан боғланади. Улар инсоннинг салбий муносабатини кучли даражада ифодалашига кўра ажралиб туради. Бундай ҳолат феъллари инсон фаолиятини, ғайрати, ҳаракати-ҳолатини кучайтирадиган - шунга фаол таъсир қиладиган ҳиссиётни ифодалайди. Яъни бу ҳолат феълларида инсоннинг салбий таъсирланиши (ижобий бўлиши ҳам мумкин) натижасида тез, бирдан юз берган, ниҳоят даражада кучли, жўшқинлик билан ўтадиган қисқа муддатли ҳиссий ҳолат - ғазабланиш, жаҳлланиш кабилар кузатилади. Шунга кўра бу феълларни ғазабланиш маъносини ифодаловчи ҳолат феъллари дейиш мумкин. Ушбу ҳолат феъллари семантик гуруҳи туб ва ясама феъллардан ташкил топади. Ясама феъллар куйидигача тузилади: от -лан, сифат -й, -лан, (-лаш). Ясама феълнинг -лан, -лаш кушимчаси асосга нисбатан ясовчи сифатида алоҳида, мустақил саналади. "Жаҳли чиқмоқ" маъноли ҳолат феъллари қуйидагилар: Гижинмоқ - аччиғланиш, жаҳлланиш ҳолатида бўлмоқ; Равшан йигитдан Хожарнинг эски одатини давом эттираётганини эшитиб, ичида ғажинди (Н.Ёкубов). Агар юрмасангаз, - деди милиционер гижиниб ... (У. Назаров).

Ижирғанмоқ - аччиғланган, асабийлашган ҳолатда бўлмоқ; Қудрат ижирғаниб, муштларини тугди (М. Исмоилий). Севар ижирғаниб, ўрнидан туриб кетди, дадасининг гапи озгида қолаверди (У.Назаров). Алимардон унинг гаплашгиси келиб турганини пайқаб, яна ижирғанди (У.Ҳошимов). Ижирғанмоқ сўзида "жаҳлланиш" белгиси ва таъсирчанлик даражаси ортик.

Қизишмоқ - тутакқан, аччиғланган ҳолатда бўлмоқ; Отаси қизишиб, бўғилиб гапирар (М. Исмоилий). Узи нима гап - чол яна қизишиб кетди (Ойбек).

Ёнмоқ ҳаракат, жараён ифодаловчи сўз бўлиб, гапда нутқ бирлиги сифатида кўчма маънода инсон руҳий ҳолатини билдиради. Қиёсланг: Ёнмоқ - қизишган, (асабийлашган) ҳолатда бўлмоқ; Сиз онамдан ҳафа бўлманг, азизим, унинг одатини биласиз-ку, бир ёниб, бир учаверади (С.Анорбоев). Ёнмоқ маъноси "тезда" қўшимча белгига ҳам эга бўлиб, айна тил бирлиги сўзлашув нутқига хос.

Ҳўмраймоқ - қовоғи солиқ, жаҳл ҳолатида бўлмоқ; Туғонбек индамади, даструмоли билан кенг, сертук кўкрагани елиб, атрофга "чирт-чирт" тупук отиб ўтирди-да, ниҳоят хўмрайиб қаради (Ойбек). Салимжон анчадан кейин бир оз юмшади, лекин Мухайёга хўмрайиб қаради (А.Қаҳҳор). Тоғнинг баланд чўкқисвда утирган кушлар шохи пастда йиғилаётган одамларга йирткич кузлари билан хўмрайиб қарайди (М.Исмоилий).

Шумшаймоқ - хафа ҳолатда бўлмоқ: Иван Петрович шумшайди, бир нималар деб тўнғилади (А.Қаҳҳор).

Олаймоқ - ўқрайиб ғазабланиш ҳолатида бўлмоқ: Мингбоши ўтирган еридан келувчига олайиб қаради (М.Исмоилий). Башорат ялт этиб қайрилиб, синглисига олайиб қаради (А.Мухтор). Дулан бўлса-Турсунбойга олайиб қаради (Н. Фозилов).

Ўқраймоқ - жаҳлланиш, ғазабланиш ҳолатида бўлмоқ: Домла ўқрайиб қаради (Мирмуҳсин). Болалар унга ўтирилиб, шундай ўқрайиб қарашдики... (Н. Фозилов). Бола эса бурчакка тиқилиб олган, бизга еб кўйгудек ўқрайиб тиқиларди (Ф.Мусажонов). Олаймоқ, ўқраймоқ сўзи маъноларида "жаҳли чиқиш" даражаси ортиқ, ўқраймоқ маъносида бундай белги олаймоққа нисбатан ортиқ, таъсирчанлик кучли. Улар, асосан, жонли нутқда кўп қўланади.

Ғазабланмоқ - жуда жаҳли чиққан ҳолатда бўлмоқ: Ҳовлиққан, ғазабланган, ҳаяжонланган Сергей шу гапни айтиб, минбардан тушаркан, хотинлар пик-пик йиғлаётганини кўрди (Х. Гулом). Ҳоким бу гапни эшитиб, шундай ғазабландики, юзи бирдан буришди, кистирма кўзойнаги бурни устидан тушиб кетди (М. Исмоилий).

Қаҳрланмоқ - ниҳоятда, кучли даражада ғазабланган ҳолатда бўлмоқ: Ҳоким пича қаҳрланиб турди, кейин қўлини силтаб, ясовулини қайтарди (М.Исмоилий). Кемтик тишлари орасидан тилини ялтиллатиб, қаҳрланиб турган Қутби отин алвасти каби унинг кўз ўнгига келиб тўхтади (Р.Азизхўжаев). Қаҳрланмоқ сўзи "жаҳли чиқмоқ" ифодали семантик гуруҳда "жаҳлланиш, ғазабланиш"ни кучли даражада ифодалашига, қўшимча белгисига кўра асосий саналади.

Аччиғланмоқ - жаҳли чиққан ҳолатда бўлмоқ: Маҳсум каттик аччиғланди (А.Қодирий). Аччиғланиб ғазаб билан юрибди (Ф.Йулдош). Бундай кел, хой, ўтир аччиғланиб кичкирди Мажиддин (Ойбек).

Шиддатланмоқ - ғазаби кучайган (тошган) ҳолатда бўлмоқ: Туфа бирдан ўзгарди, алаmidан кўзгалган исёнкор каби шиддатланди (Ойбек). Гулнор бу ёт кишининг эликбоши эканини билгач, ғазаби шиддатланди (Ойбек). Ғазабланмоқ сўзида ҳиссий таъсирчанлик бўёғи аччиғланмоқ сўзига нисбатан ортиқ. Шиддатланмоқ сўзида эса ундан ҳам ортиқ, Шиддатланмоқ сўзи маъноси қўшимча "кучайиш" белгисига эга.

Асабийлан(-ш)моқ - 1. Асаби кўзгаган, ғижинган ҳолатда бўлмоқ: Фосих афандини Ҳаётнинг ёлворишлари, кўз ёшлари асабийлантирди (М.Исмоилий). Султонмурод яна кўпроқ асабийланди (Ойбек). Саксон - тўксон метр масофа қолганда Аҳмаджоннинг шериги асабийланди (А.Қаҳҳор). 2. Асаби тобора кўзгаган, ғижинган ҳолатда бўлмоқ: Домла яна асабийлашиб, қалтиради (М.Исмоилий).

Юсуфбек хожи юрт бесаранжомлиги ва ўгил кайгуси билан асабийлашган эди (А.Қодирий). У бир оз асабийлашди (Н.Ёқубов). Асабийлашмоқ сўзи маъносида белги даражаси бир оз ортик бўлиб, ушбу сўз, асосан, бадий услубга хос.

"Жаҳли чикмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳам дарак (хабар), ҳам таъсирчанлик (коннотация) билдиришига кўра ажралиб туради. Айниқса, олаймоқ, ўкраймоқ, ғазабланмоқ, қахрланмоқ, шиддатланмоқ сўзларида таъсирчанлик (прагматика) хабарга нисбатан ортиқроқ. Умуман, бу сўз маъноларида белги даражаси жуда кучли. Қахрланмоқ, шиддатланмоқ сўзлари китобий-шеърый услубга хос.

б) "ҳазар қилмоқ" безмоқ, ирганмоқ, йирганмоқ, жирканмоқ, нафратланмоқ. "Ҳазар қилмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий кечинмасини, унинг предметга бўлган салбий муносабатини билдиради. Бундай хиссий муносабатда инсон дунёкараши, орзу-умиди, ахлокий қараши билан айрим борлиқ предмет – ҳодисалари ўртасида "номутаносиблик" юз беради. Бу номутаносиблик "ҳазар қилмоқ" маъноли ҳолат феълларининг мазмун томонини, мантикий асосини ташкил қилади. Бу семантик гуруҳ аъзолари туб, баъзан ясама (от -лан)феъл бўлиб кузатилади. Ушбу ҳолат феъллари қуйидагилар: Безмоқ – жонига теккан (безор) ҳолатда бўлмоқ; Ҳа, фуқаро бобоси Амир Темур давридаёқ жанг – жаҳаддан безган, юраги зиркираб қолган (О.Ёқубов). Золим подшодан бездик, ўлақосин у, деб кичкиришди хотинлар (Ойбек).

Ирганмоқ – жирканиш ҳолатида бўлмоқ: Қумғонни қара, одам ирганади, –деди унга Ҳасан (Ҳ. Назир);

Йирганмоқ – нафратланиш жирканиш ҳолатида бўлмоқ: Бойларнинг дарди олтину қумуш, мисоли итпашшадай ёпишасиз унга, йирганаман бойларнинг нафсидан, хасислигидан – деди Зумрад бойга (Ойбек).

Ирганмоқ ва йирганмоқ товуш тузилишига кўра бир оз фарқланади. Яъни ирганмоқ сўзи олдидан й товуши орттирилган. Бу сўзлар нутқда бир сўзнинг икки хил кўриниши, алоҳида тил бирликлари сифатида "яшайди". Бундай қисман товуш фарқи асосида маъно умумийлиги мавжуд. Айни вақтда бу сўзлар орасидаги семантик фарқ тил бирлиги сифатида йўқ даражада, уларнинг нутқ бирлиги бўлиб келишида эса йирганмоқ маъносида белги даражаси сал ортиқроқдек туюлади. Ирганмоқ, асосан, сўзлашув нутқида хос, кўп қўлланади. Йирганмоқ адабий тилга хос, кам ишлатилади. Умуман, ирганмоқ, йирганмоқ сўзлари тил ва нутқ бирликлари сифатида, асосан, ифлос, нопок, жирканч предметларга

нисбатан ишлатилади¹:

Жирканмоқ -1. Жуда ирганган (йирганиш) ҳолатида бўлмоқ: Халқ пес, мохов касалидан жирканади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов). Қора ишдан жирканадиган шунака "покизалар" бор орамизда (М.Исмоилий). 2. Нафрат ҳолатида бўлмоқ: Бундайлардан ҳамма жирканади (М. Исмоилий). Мухайё Жавлон ҳақидаги гапни оғзига олгани жирканади (А. Қаҳҳор).

Нафратланмоқ - газаб билан жирканган, нафрат қилган ҳолатда бўлмоқ: Бировларнинг қабрини оёқ ости қилганлардан энди нафратланамиз (О.Матжон). Хондан ҳам, вазирдан ҳам нафратланибди (С.Юнусов). Зиёдулла Буронбек билан кул олишар экан, унинг чарчоклик аломати сезилиб турган совуқ кўзларига нафратланиб каради (Х.Фуллом). Жирканмоқ, нафратланмоқ сўзларида белги даражаси, таъсирчанлик кучли бўлиб, жирканмоқ жонли нутққа, нафратланмоқ китобий - шеърятга хос.

в) "қўркув": қўркмоқ, хайиқмоқ, чўчимок, сесканмоқ, ҳадиксирамоқ, хавфсирамоқ, хавотирланмоқ, хавфланмоқ, босинқирамоқ, зирилламоқ, Ўзбек тилида "қўркув" манتيкий ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон рухий ҳолати билан боғланиб, уларнинг предметга, таъсир қилувчига бўлган салбий муносабати, ундан таъсирланиши натижасида юз берган рухий жавоб ҳаракатларини англатади. Бу ҳолат феълларида инсоннинг предметдан хайкиши, чўчиши, қўркуви - унга нисбатан эҳтиёт, жиддий муносабатда булиши каби рухий ҳолат ифодаланadi. Ушбу маъноли ҳолат феъллари инсон рухий ҳолатини ясама феъл сифатида ҳам ифодалайди. Ясама феъл от -сира, от -лан, таклидий сўз -илла каби шаклда намоён бўлади. Ушбу манتيкий ифода гапда қуйидаги феъл маъноларининг фарқловчи семалари сифатида "қўринади".

Қўркмоқ - хайкиш ҳолатида бўлмоқ: Тўлкин қоронғи дарахтларга яқин боришдан қўркади (Х.Фуллом). Қошлари сал чимирилган, кўзлари нимадандир қўрккан кийикнинг кўзларига ўхшарди (О. Ёкубов). Сиздан жуда қўркаман (Мирмуҳсин).

Хайиқмоқ - қўрқиш, чўчиш ҳолатида бўлмоқ: Бир оз сукунатдан сўнг узун сўлиш олди шоҳ, узок чўзилган мажлисдан хориганлигини сезган ҳар кимса бирор сўз қотишдан хайикарди (Ойбек). Гаффоржон кўпинча эркалик, тантилиқ қилиб, бу гапларга чандон кулоқ солмади, лекин мен ҳам кулоқ солмагани кампирдан хайикардим (А.Қаҳҳор). Болалар Анварга эхтиром қилмасалар ҳам, унга бурунгича ёмон муомала қилишдан хайикиб қолдилар (А. Қодирий).

Чўчимок - хайқиған, ҳадиксираган ҳолатда бўлмоқ: Чол

¹ А.Хожиев. Ўша лугат. 99-бет.

аввалига Солидан чучибди (С.Юнусов). Ходим чўчинкираб кўлига олди, тахини ёзиб кўргач, юзи ёришиб кетди (А.Иброхимов). Хўтик сувдан чўчиб, тисланиб туриб олди (Х. Назир).

Сесканмоқ - чўчиган, ҳавфсираган ҳолатда бўлмоқ: - Мукаддамда нима касдинг бор эди. Алимардон ич-ичидан сесканди (Ў.Ҳошимов).

Ҳадиксирамоқ - сал чўчиш, хавотирланиш (безовта) ҳолатида бўлмоқ: Отаси ҳадиксираб, бир оз сўраяпти (Алпомиш). Қайтанга олдинги дарсда ҳаёл суриб ўтирганди, энди бу дарсда унга кўркув кўшилиб, болаларнинг ҳар бир сўзидан ҳадиксирарди (Н.Фозилов). Мукаддаснинг тусатдан ўтирилиб қарашидан ҳадиксирардим (О.Ёкубов).

Ҳавфсирамоқ - анча чўчиган, хавотирланган ҳолатда бўлмоқ: Аслида Мансур ака ўглининг ... бирон жувон тўрига илинишидан ҳавфсирар (У.Назаров). Ёшроқ бир ўзбек, аввал уни Пиён бозорда пайқадим. Кейин у Мирободда кўринди. Ҳавфсирадим (Х.Фулом). Муса аввал индамади, кейин бир нарсадан хавфсирагандай гапирди (П.Турсун).

Ҳавотирланмоқ - безовта, ҳадиксираш ҳолатида бўлмоқ: Мукаддам хавотирланиб, унга ўтирилди-ю, шу ондаёқ Алимардоннинг қайноқ, титроқ лаблари ўзига ёпишганини ҳис этди (Ў.Ҳошимов). Шу орада отаси бир нарсдан хавотирланди, шекилли, кизини кўчага чиқармай кўйди, -деди Давлатёр (П.Турсун).

Ҳавфланмоқ - ташвишланган (хавотирланган) ҳолатда бўлмоқ: Ҳозиргина чап қанотидаги нотинчликдан хавфланган Чернецов энди унинг тинчланишидан ҳафа (И. Раҳим). Юртда катта кўзғолон, отиш-тутиш булганини эшитган Унсин акасида хавфланиб, кечга яқин ... келган эди (Ойбек).

Босинкирамоқ - уйку аралаш... алахлаган, кўрккан ҳолатда бўлмоқ: Кафанларга чулганган скелет уни бўғиб, босаётганда у жон жаҳди билан бакириб, уйғониб кетди, каттик босинқиради (Мирмуҳсин). Арслон ярим кечаси уйкуда каттик босинқиради (Мирмуҳсин). Одамнинг нерв системаси нотўғри ишлаши натижасида гоят кўркинчли тушлар кўради, босинқирайди (Ш. Шомаксудов, С. Долимов).

Зирилламоқ - жуда кўрккан (вахимага тушган) ҳолатда бўлмоқ: Ўзи йўгон, гулдирок овози бўлиб, бакирок овозидан ҳамма зирилларди (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Мажлисларда кимнинг камчилиги бўлса (Асрор) шартта юзига айтаверарди. Ундан раис ҳам хайиқарди. Қизлар-ку зирилларди (С. Аҳмад). Кўркмоқ, чўчимоқ, хавотирланмоқ, асосан, оғзаки нутққа хос, кўп ишлатилади. Кўркмоқ сўзида белги даражаси чўчимоқ сўзига нисбатан ортиқ. Хайиқмоқ,

ҳадиксирамоқ, ҳавфсирамоқ, ҳавфланмоқ, босинкирамоқ кўпроқ ёзма нутққа хос, китобийдир. Ҳавфсирамоқ, ҳавфланмоқ маъноларида белги даражаси (олдингиларга нисбатан ҳам) ортик бўлиб, қўшимча "безовта, ташвиш" семаларига эга. Айни вақтда ҳавфланмоқ сўзида бундай белги ҳавфсирамоқ сўзига нисбатан ортиқроқ. Фикр юритилган семантик гуруҳда зирилламоқ сўзи "қўрқиш (ваҳимага тушиш)"ни, таъсирчанликни жуда кучли ифодаланишига кўра ажралиб туради, нутқда кўп қўлланади. Куркмоқ, чўчимоқ, босинкирамоқ, ҳайикмоқ, ҳадиксирамоқ сўзларида дарак (хабар) маъноси қўшимча бўёққа нисбатан етакчи, устун бўлса, ҳавфсирамоқ, ҳавотирланмоқ, ҳавфланмоқ сўзларида хабар ҳам, қўшимча белги ҳам фаол. Зирилламоқ сўзида эса даракка нисбатан таъсирчанлик устун.

Таъкидлаш керакки, тил бирликларида қўшимча белги даражасининг ифодаланиши нисбий, яъни сўзлардаги таъсирчанлик баъзан фаол, баъзан аксинча бўлиши мумкин. Баъзи ҳолларда эса, сўз маъноси, умуман, таъсирчанлиги жиҳатдан бетараф бўлиши мумкин. Қиёсланг: тош, соат, қошиқ, бир, ўн беш, у, бу, кўп, кам, олмақ.

Хабар, дарак эса ҳар қандай мустақил сўзнинг маъно таркибида мавжуд. У сўзнинг асосий маъноси ҳисобланади. Баъзи тил бирликларида хабар (дарак) таъсирчанликка нисбатан асосий, етакчи бўлмаслиги мумкин: зирилламоқ, даҳшатланмоқ, дабдала, эзгиламоқ ва б. Шунингдек, ҳар қандай таъсирчанлик ҳам ўзига хос хабар, таъсирчан хабар сифатида баҳоланиши мумкин, Демак дарак (хабар) тил луғат таркибидаги ҳар бир сўзга-тил бирлигига хос умумий, доимий, асосан, бирламчи, муҳим бўлса, таъсирчанлик (коннотация) хусусий, нисбий, кўпинча, нутқий, вақтинча хусусиятга эга. Маълум буддики, сўз маъно таркибининг қурилиши (композицияси) қуйидагича бўлиши мумкин: 1. Сўзлар хабар (дарак) ифодалайди. 2. Сўзлар хабар ва қўшимча маъно (бўёқ) ифодалайди. 3. Сўзлар қўшимча маъно (белги) ва хабар ифодалайди¹.

г) «қийналмоқ»: эзмоқ, эзилмоқ, бўғмоқ, бўғилмоқ, сиқилмоқ, қийналмоқ, қовурмоқ, қовурилмоқ, қисилмоқ, ўртамоқ, ёнмоқ, қуймоқ, азобланмоқ, хомушланмоқ, ҳасталанмоқ, сарғаймоқ: "Қийналмоқ" маъноли ҳолат феъллари шахс, баъзан унинг муайян аъзосининг ҳолатини ифодалайди. Бу феъллар инсоннинг ташқи ёки ички таъсирланиши натижасида аклий қийналиши, азобланиши, уз ва ўзгалар аклий фаолияти, иш-ҳаракатидан каттик норози бўлиши, изтиробга тушиши, сиқилиши, аламли ҳолатда бўлиши каби руҳий ҳолатларни билдиради. Ушбу мантиқий ифодали семантик гуруҳ туб

¹ Каранг : Проблемы семантики. Москва, 1974, 71-бет.

ва ясама феъллардан тузилади. Ясама феъл от -лан, сифат -лан, сифат -ай каби тузилишга эга.

Эзмок, бўғмок, кийнамок, қовурмок феъллари тилда ҳам, нутқда ҳам, асосан, ҳаракат ифодалайди, ҳаракат феъли ҳисобланади. Шунингдек, булар ўтимлилик хусусиятига кўра ҳам ҳолат феълларидан фарқланади. Айни вақтда бу феъллар нутқ бирлиги сифатида муайян каторда тил birlikлари қуршовида (таъсирида) кўчма маънода келиб, инсон рухий ҳолатини ифодалайди. Яъни бундай феълларнинг ҳолат феъли бўла олиш имконияти нутқ бирлиги ўлчови билан ўлчанади. «Ҳолат» маъноси сўзларнинг нутқий маъноси сифатида мантикий асосга эга бўлади. Қиёсланг: Эзмок - кийнаган ҳолатда бўлмок; Фақат мени бир нарса эзипти. Бир умр танимаган ... бир кишини уйига олиб кириб, ёш хотинининг олдига ташлаб кетган ... (С.Аҳмад). Бу чидаб бўлмайдиган аҳвол Салимани ич-ичидан эзарди (М.Исмоилий).

Бўғмок, - асабийлашган, қийналган ҳолатда бўлмок; Хатларидаги гаплар мени бўғар ўзи кечаю кундуз изимдан қуварди (М.Зайниддинова).

Қийнамок - азобланган ҳолатда бўғмок; Нимага индамайсиз, Ҳаётхон, гапиринг, ё мени қийнагани чикқанмидингиз (М. Исмоилий).

Қовурмок - уртанган, қийналган ҳолатда бўлмок; Яна ўша қалбни бир умр асир этиб, адаб, доғига қовурган гўзал бир сиймо, сохира киз кўз олдига келди (Ф. Насриддинов).

Шуниси муҳимки, эзмок, бўғмок, сикмок, кийнамок, қовурмок, кисмок сўзлари, асосан, мажҳулик ва ўзлик нисбатларда: эзилмок, бўғилмок, сиқилмок қийналмок, қисилмок, ковурилмок - келганида ҳолат феъли бўлиб кузатилади. Булар рухий ҳолат ифодалайди. Эзмок - эзилмок, бўғмок - бўғилмок, сиқмок - сиқилмок, қийнамок - қийналмок қовурмок - ковурилмок рухий ҳолат феъллари орасидаги фарқ, асосан, фонетик шаклланишига, ташки ифодаланишига кўрадир. Маъно жиҳатдан эса бу сўз маънолари орасидаги фарқ жуда оз бўлиб, бирор белгиси (қўлланиши, ҳиссий бўёғи ва б.) га кўра фарқланади. Умумий, асосий, бирлаштирувчи маъносига кўра эса улар ўзаро мувофиқликни, мутаносибликни ҳосил қилади. Қиёсланг:

Эзилмок - анча қийналган азобланган ҳолатда бўлмок; Уктам ўйламай гапиргани орқасидан бетоб дадасини койитгани учун, айниқса, меҳмон олдига каттик эзилди (Х.Назир). Бўғилиб, ичидан эзилиб, қизга тикилди (М.Исмоилий). Ойим йиғлади, дадам тутакди, узим эзилдим (У.Назаров).

Бўғилмок - 1. Асабийланган, хуноб ҳолатда бўлмок; Андрей бирам бўғилади, бирам аччиғи келади (А.Қаххор). Кутилмаган бу гапдан бўғилдим ... (О.Мухторов). Мевасини еганинг майли, кесганинг

нимаси, ноинсоф, – деб бўғиларди (Н.Норматов). Гуломжон ялинувчи бир товуш билан бўғилиб, куйиниб гапирди (М.Исмоилий). 2 Эркинликдан махрум, қийналган (азобланган) ҳолатда бўлмоқ: Ёлгон, хийла, найранг, зулм, ҳақсизлик, адолатсизлик ҳукмрон шароитда Бутақўзнинг эрк, иродаси бўғилди (Соҳибкирон).

Сиқилмоқ – қийналган, бўғилган ҳолатда бўлмоқ: Сарой аҳлининг, мансабдорларнинг руҳини чуқур синаган Навоий анча сиқилди (Ойбек). Тизгинсиз говур ва димиккан ҳаводан юрак ёрилар даражада сиқилади, киприқлар тош осилгандек вазминлашди ... (О. Мухторов).

Қийналмоқ – сиқилган ҳолатда бўлмоқ: Ўйлайди, ўй суради, ўйларининг тагига етолмай қийналади (М.Исмоилий).

Ковурилмоқ – жуда ўртанган, сиқилган, азобланган ҳолатда бўлмоқ: ... уни билмай туриб, мени яхши кўради деб шайдои бўлиб юрганимни ўйладим-да, номусдан, рашқдан ковурилдим (О.Мухторов). Низомжон муҳаббат билан номус ўтида ковуриларди (С.Аҳмад).

Қисилмоқ – тортиниш ҳолатида бўлмоқ: Энди оғзига келганини қисилмасдан гапиришга ... бошлади (Ойбек). Эзмок, бўғмок, сиқмок, қийнамок, ковурумोक ва қисмок сўзларида ҳолат белгиси кучсизлиги, ўсувчанлиги билан, эзилмок, бўғилмок, сиқилмок, қийналмок, ковурилмок, қисилмок сўзларида эса рухий ҳолат белгиси кучлилиги, аниқлиги ва доимийлиги билан фарқланади. Эзилмок, бўғилмок, сиқилмок сўзларида белги даражаси кучли. Қовурилмок сўзида эса ундан ҳам кучли.

Ўртамок – уртаниш, эзилиш ҳолатида бўлмоқ: Қалбимни ўртади аллақандай сас Мўмин Мирзо укам, сени ўлдирдилар (А.Орипов). Остингда юз алвон ўйнайди отинг, душманни ўртайди шону шавкатинг (Алпомиш). Мен куйиб, энди ўртандим (Лайли ва Мажнун).

Ёнмок – азобланиш, эзилиш ҳолатида бўлмоқ: Ўзлари ёнсалар, ўртансалар ҳам майли, фақат Тўлқин буни билмасин, унинг мурғак дили ёнмасин, ўртанмасин (Ҳ.Ғулом).

Азобланмок – қийналган (эзилган) ҳолатда бўлмоқ: Онагина эмас гуноҳсиз болалар ҳам тухмат орқасида қаттиқ азобланадилар (Соҳибкирон). Муқаддам ... ҳозир портлаш рўй беришини билиб азобланарди (Ў.Ҳошимов). Хотини индамади. У индамагани сайин Қодир азобланар эди (А.Қаххор).

Ҳомушланмок – ғамгин, маъюс ҳолатда бўлмоқ: Аёл хомушланди (Гулистон). Фақат бир оздан кейин Анорхон алланечук хомушланиб, ух тортди, бошини эгди (Ойбек).

Ҳасталанмок – қийналган (азобланган) ҳолатда бўлмоқ: Мажруҳ дилим сизни кўриб, баттар ҳасталанди (П. Қодиров).

Сарғаймок – зориқиш, махтал ҳолатда бўлмоқ: ... сизларни

соғиниб, қанчалар сарғаймадим (М.Исмоилий). кошкийди йулингизда сарғайганимни, бир кўришга, худди шу бугун кўришга зор бўлганимни билсангаз (М.Исмоилий)

д) "ҳафа бўлмоқ": ранжимоқ, қайгурмоқ, қайғуланмоқ, ташвишланмоқ, ўпкаламоқ. "Ҳафа бўлмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс, баъзан ҳайвон ҳолатини билдиради. Бундай мантикий ифодага эга ҳолат феъллари инсоннинг объектга бўлган салбий муносабати ундан ҳафа, ранжиган ҳолатдалигини ифода этади. "Ҳафа бўлмоқ" маъноли ҳолат феъллари тўб ва ясама бўлиб, ясама феъл от -р, -лан, -ла гузилишига эга, Улар қуйидагилар: Ранжимоқ - ҳафа (ранжиш) ҳолатида бўлмоқ; У Бадахшийнинг бу ўринсиз гапидан ранжиган эди (М.Осим). Баъзан ҳам ранжирди (Мирмуҳсин). Зиёда ранжиб кирокка сузиб кетди (У.Назаров).

Қайгурмоқ - ғам-аламли, қайғули, жуда ҳафа ҳолатда бўлмоқ: Ёрдамчининг йўқлигидан умидинг кесилиб, ҳасратингни кимга айтишни билмайдигандирсан. Қайгурма, бегим, Ҳасанали отанг бу тўғрида ҳам сени ёдидан чиқармади (А.Қодирий). Қайгурманг, онажон, қора қунлар ўтар, ёруғликка чиқармиз (Ойбек). Полкнинг чекинишидан отлар ҳам қайгургандек, кишнамасди (И.Раҳим).

Қайғуланмоқ - ғам-алам чеккан, жуда қайғурган ҳолатда бўлмоқ: Қўқонга боргач, биринчи ишим ўғлингизни қутқазиб бўлсин, жойсиз қайғуланмангиз, хоним (А.Қодирий).

Ташвишланмоқ - ҳавотир (безовта) ҳолатда бўлмоқ: Шоқирбекнинг кеча эрталаб чиққанидан бери дараксиз кетишига ташвишланиб ўтирган уста Олим уни йўлақда кўриши биланок сўради (А.Қодирий). Ёпирай, нима бўлди болаларингизга, - деб ота ташвишлана бошлади (Ҳ.Ғулом). Нима бўлди: катта бувинг оғридимиз ё бувинг бетобми, ташвишланиб сўради Ғуломжон (М.Исмоилий). Қайғуланмоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ.

Ўпкаламоқ - ранжиган, аразлаган ҳолатда бўлмоқ: Адолатхон бу ишга чиқолмай Раҳбархондан ўпкалади (Ҳ.Назир). Марғуба Муаттардан ўпкалади, ўша хатни билмасдан, тушунмасдан ёзганини ... (А. Қаххор). Бир куни аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади (А.Қаххор). "Ҳафа бўлмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари, асосан, адабий тилга хос, китобий.

е) "кўнгли қолмоқ": совимоқ, музламоқ. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс (унинг муайян аъзоси) рухий ҳолати билан боғланади. Улар инсон кечинмасининг муайян ташқи таъсирлар таъсири ёки инсоннинг уларга бўлган муносабатининг ўзгариши, бир рухий ҳолатдан бошқасига ўтиши натижасида юзага келганини ифодалайди. Яъни, бунда инсоннинг ижобий ҳолатдан предметга нисбатан бутунлай салбий ҳолатга ўтишини

билдиради. Рухан тушқунликка тушиш, эзилиш, меҳр-муҳаббатнинг йўқолиши, ғамгинлик каби ички кечинмалар юзага келади. "Кўнгли қолмоқ" маъноли ҳолат феъллари гуруҳида ясама (от -ла) феъллар ҳам мавжуд. Ушбу ҳолат феъллари қуйидагилар:

Совимок (совумок;) – кўнгли қолган ҳолатда бўлмоқ: Табиатан таъсирчан, шоирона қалб эгаси Элёр ўзи уйлаб топган образлар дунёсида яшар, бирон нарсани тез севиб, тез совирди (У.Назаров). Орамизда на воқеа рўй берди-ки, мендан совиди (Ойбек). Саидий киздан бирдан совиди (А.Қаххор).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да музламоқ сўзининг фақат икки маъноси қайд этилади: 1. Музга айланмоқ. 2. Қаттиқ совуқ таъсирида қотиб қолмоқ, тўнғмоқ, яхламоқ, қаттиқ совуқ утиб, қакшамок, совкотмоқ¹. Бу маънолар музламоқ сўзининг бош, тўғри маъноларидир. Музламоқ кўп маъноли сўз бўлиб, луғат мақоласида акс этмаган қўчма маънога – ҳолат маъносига ҳам эга. Бу маъно муайян тил бирликлари қуршовида – таъсирида воқеа бўлиши, нутқий хусусиятга эгаллиги билан изоҳланади, нутқий маъно ҳисобланади. Қиёсланг: музламоқ – руҳан азобланган эзилган, жуда ғамгин ҳолатда бўлмоқ: Али қушчининг кўз олдига йўлда учраган Қаландар Қарноқий келиб, эриган кўнгли қайта музлади (О. Ёқубов). Ботирали унинг бағрини иситиб турган ўт экан, шу ўт қул бўлиши билан вужуди музлади (Ҳ. Фулом). Музламоқ сўзида кўнгли қолиш даражаси ортиқ. Совимок, музламоқ, сўзлари, асосан, оғзаки нутққа хос.

е) "қайғурмоқ (хайрихолик)", ачинмоқ, қойимок, қуймоқ, қойинмоқ, қуйинмоқ, ўксимок, ўқинмоқ, қайғурмоқ, ёнмоқ, зорланмоқ, ҳафаланмоқ, афсусланмоқ. "Қайғурмоқ" мантқий ифодали ҳолат феъллари шахс ҳолати билан боғланади. Улар инсон ҳолатини – ачиниши, қуйиниши, афсусланиши қабиларни ифодалайди. Бу ифодага эга ҳолат феъллари таркибида от -р, -лан, сифат -лан шаклида тузилган ясама феъллар ҳам мавжуд. Умуман, бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари инсон кечинмасини туб феъл кўринишида ифодалайди:

Ачинмоқ – 1. Қуйиниш, раҳми қелиш ҳолатида бўлмоқ: Беморнинг аҳволи нечук, – сўради ачиниб Навоий (Ойбек). Мен саҳрода ўлаётган бўрини кўрганамда, бир чоклар ушанга ҳам ачингандим (О.Мухторов). Йўловчилар савдогарнинг холига ачинардилар (Латифалар). 2. Афсусланиш, ранжиш ҳолатида бўлмоқ: Ишим битмаганига эмас, балки оғайнимнинг ёш болани ёлғон гапиришга одатлантираётганига ачиндим (Тошкент ҳақиқати).

Қойимок, қуймоқ сўзлари ҳам жараён (ҳаракат), ҳам ҳолат

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1, 476-бет.

маъносини билдириши - нутқий вазиятга кўра ҳаракат ёки ҳолат феъли була олишига кўра ўзига хосдир. Бу феълларнинг ҳам ҳаракат, ҳам ҳолат ифодалаш имконияти тилда ҳам, нутқда ҳам намоён бўлади. Айни вақтда бу сўзларнинг ҳолат феъли бўлиб, тилда, тил бирлиги сифатида келиши нутқдаги, нутқ бирлиги сифатидаги кўринишига нисбатан мавҳумроқ, фаолсизроқ. Чунки бу сўзлар гапдан ташқарида, алоҳида олинганда улардаги жараён, ҳаракат маъноси фаолроқ, кучлироқ бўлади. Яъни бу сўзлардаги ҳолат маъноси тил бирлиги сифатида нисбатан фаолсизланиб, намоён бўлишга тайёр турган имконият ҳисобланади. Бу имкониятнинг воқе бўлиши, фаолашиши нутқда, сўзлар куршовида, гап қурилиш бирликларининг маъно жихатдан таъсирида, уларнинг ўзаро муносабатида юз беради. Бундай ҳолларда койимок, куймок феълларида ҳолат маъноси "бўртиб", муайян мантикий ифодага эга бўлади. Бу ифодада инсон рухий ҳолати қайд этилади. Ушбу феълларнинг ҳолат билдирувчи фарқловчи семаси марказий, яъни хабар, дарак ташувчи сема бўлиб катнашади. Қиёсланг: Койимок - ҳафаланган (ранжиган) ҳолатда бўлмок; Норқузи бу одамнинг оддий ҳақиқатни англамаслигидан койиди (А. Қахҳор). Раҳиманинг узбошимчалигидан (Умурзоқ аканинг) бунчалик койиб гапириши Қудратни янада хушёр қилди. (Ҳ. Назир).

Куймок - жуда кайғурган ҳолатда бўлмок: Сизни деб шунча куюди, шунча куюди (А.Қахҳор). Йўлчи ўғлимнинг кони кутлуғ, уни юзга, кўзга суртиш керак, - чуқур хўрсиниб давом этди чол-куйма, кизим ... (Ойбек). Қизим, даданг, энанг ҳасратингга куйиб кетди. Бизни ўлдиришга қасд қилганмисан. Гапир (Ойбек). Куймок сўзида "кайғуриш" даражаси ортик. Койимок ва куймок сўзлари билан шакл ва мазмун (маъно) умумийлигига эга бўлган бирликлар койинмок ва куйинмок ўзлик нисбатида келишига кўра фарқланиб, гапда (нутқда) ҳам, гапдан ташқарида (тилда) ҳам мавжуд бўлади. Шундай шаклланишда хотирада сақланади. Шуниси муҳимки, бу сўзлар тилда ҳам, асосан, ҳолат феъли сифатида ҳолат маъносини ифодалайди. Улар инсон рухий ҳолатини билдиради¹. Бу сўзлардаги ҳолат маъноси улар алоҳида олинганда ҳам, нутқий куршовда ҳам кузатилади. Бу феъллар аниқ нисбатдаги шаклдан фарқли бўлади. Улар аниқ нисбатдаги шаклдан фарқли "ҳаракат" (жар а ё н) семасига эга эмаслиги (ёки бу белги йўқ даражадалиги) билан бошқалардан фарқланади. Қиёсланг: Койинмок - ўқинган, кайғурган ҳолатда бўлмок; Дилшод севинди, аммо Севарнинг сўзларини кўпроқ эшитишга мушток эди, тўймади, нега сўзини

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1, 392-, 402-бет.

аяди, деб , койинди (У.Назаров). Эҳ, одамнинг гўли курсин-да, эликбоши Ҳасан овчидан койинди (Ш. Тошматов).

Куйинмоқ - жуда ўқинган (ўқисган), қайғурган ҳолатда бўлмоқ: Ётоқнинг қоронғу бурчагидаги диванда ўтирган Анвар аммасига зарда қилиб, ирғиб ўрнидан турди, товуш чиқармай куйиниб йиғлади-ю, оёқ учида залга отилди (А. Қаххор). Фуломжон ялинувчи товуш билан бўғилиб, куйиниб гапирди (М. Исмоилий). Шундай қилдик, - деди Тула устидан бир челақ қайнок сув куйиб юборилган кишидай куйиниб (М.Исмоилий). Куймоқ, куйинмоқ сўзи таъсирчанлик даражаси кучли.¹

Ўқсимок - ачинган, қайғурган ҳолатда бўлмоқ: На эътибор берди, на улар ҳолига ўқисди (О.Мухторов). -Ҳа, чўмилмайсанми, - сўради Қозимжон сал ўқсиб (Ф.Мусажонов). Ойим раҳматли мени киз тукканларидан ўқинар эдилар (П.Қодиров).

Ўқинмоқ - афсусланган, (ачинган) ҳолатда бўлмоқ: Дарбадарликдан, ўзимнинг симобдай саёқлигимдан жуда ўқинар эдим (Ғ.Фулом). Адолат фронтдан хат келганига хурсанд бўлди. Хурсанд бўлди-ю Нурматни, Олимжонни эслаб ўқинди (И.Раҳим). Титраб ва тулкинланиб айтилган бу сўзлар Отабекни ўқинтирди (А.Қодирий). Ўқсимок сўзида "ачиниш" даражаси ўқинмоқ сўзига нисбатан бир оз ортик.

Қайғурмоқ - ғам-алам чеккан, ниҳоятда куйинган ҳолатда бўлмоқ: Бу аҳволга у ғоят қайғурди, дард уни ич-ичидан кемирди (Ойбек). Дехқон бу аҳволни кўриб, жуда қайғурди (Қалила ва Димна). Рустам Ботировнинг вафотидан унинг оиласи, ёри дўстларигина эмас, бутун юрт қайғурди (У. Назаров). ... У мени кутиб, мен учун қайғуриб, ҳатто хавфсираб турганини билдим-да ... {О. Ёқубов}. Қайғурмоқ сўзида белги даражаси ўқсимок сўзига нисбатан ортик.

Ёнмоқ жараён (ҳаракат) ифодаловчи сўз нутқ бирлиги сифатида муайян нутқий ўринда тил бирликлари таъсирида кўчма маънода келиб, инсон ҳолатини билдиради: Ёнмоқ - 1. Куйинган, зорланган ҳолатда бўлмоқ: Вали ака Фуломжоннинг ёниб куйлаганига, кўзларининг гўзалар ичида нигорон бўлишига ҳайрон бўлди (М.Исмоилий). 2. Куйган, азобланган ҳолатда бўлмоқ: Қиз нима ўйлади, унинг қалби ҳам ишқ алангасида ёнадиими, йўқми (Ойбек). Сендан яширадиган сирим йўқ ... Кўрмасам юрагим ёнади, кўзи кўзимга тушса, аъзойи баданимга қалтирок киради (Н. Сафаров).

Зорланмоқ - жуда куйинган, афсусланган ҳолатда бўлмоқ: Сиз неча пулга олдингиз. Бир юз йигирма сўмга ... хотин бошини чайқади ва зорланиб деди: Ахир мен буни тўқсон сўмга олмаган эдим-ку (А.Қаххор). Ёнмоқ, зорланмоқ сўзларида таъсирчанлик

¹ Қаранг: А.Ҳожиев. Ўша лугат. 42-бет

даражаси жуда кучли.

Хафаланмоқ - ранжиган (кайфияти бузилган) ҳолатда бўлмоқ: Умри каттик хафаланиб юрибди (Ҳ.Назир). У ишдан чарчаб, хафаланиб келди (Тошкент оқшоми).

Афсусланмоқ - пушаймон қилган, (ўқинган) ҳолатда бўлмоқ: Султонмурод келганига афсусланди (Ойбек). Ўқтам "палов бўлгани яхши эди" деганига афсусланди (Ҳ.Назир). Афанди камбағалликдан афсусланиб, ҳар куни кечалари нола қилар эди (Латифалар).

ж) "нотинч": хаприқмоқ, хавотирланмоқ, безовталанмоқ, бетинчланмоқ, тинчсизланмоқ, бетоқатланмоқ, тоқатсизланмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон ҳолати билан боғланиб, ундаги салбий муносабатни, тинчи йўқолган, безовталанган, нотинчланган каби рухий ҳолатларни билдиради. "Нотинч" маъноли ҳолат феъллари рухий кечинмани, асосан, ясама феъл шаклида ифодалайди. Улар от -лан, сифат -лан каби тузилишга эга. Булар қуйидагилар: Хаприқмоқ - безовталанган ҳолатда бўлмоқ: Юраги хаяжондан хаприқади (Н.Норматов). Юраги хаприкиб ўрнидан туриб кетди (Ў.Умарбеков).

Хавотирланмоқ - ташвишланган ҳолатда бўлмоқ: Дадаси буни тўғри пайқаб, ўғлим ўз орзусидан кечиб юбордим деб хавотирланибди (Ҳ.Назир). Ўқтам дарё ўртасида бўлаётган бу хангомани хаяжонланиб кузатаркан, дам кулар, дам хавотирланарди (Ҳ.Назир). Шу орада отаси бир нарсадан хавотирланди. Хавотирланмоқ маъносида нотинчлик даражаси ортик. Хаприқмоқ адабий тилга хос, китобий. Хавотирланмоқ, асосан, сўзлашув нутқида хос.

Безовталанмоқ - тинчини йўқотган, хавотирланган ҳолатда бўлмоқ: - Тинчликми, - безовталанди Маматмирза (Н.Норматов). У бир нимага ишора қияштим деб безовталанди (Мирмуҳсин).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да бетинч сўзи маъноси изоҳланади¹. Аммо шу сўз асосида хосил бўлган ясама бетинчланмоқ сўзи луғатда қайд этилмайди, изоҳланмайди. Қиёсланг: Бетинчланмоқ - безовта (нотинч) ҳолатда бўлмоқ: Нахотки улар шунчалик маккор, - деб кўнглидан ўтказди хотин ва ётоқ эшигидан китирлаган овоз эшитиб, бетинчланди (Шухрат).

Тинчсизланмоқ - безовта (бетинч) ҳолатда бўлмоқ: Отабек тинчсизланди; - сабабини сўзланг (А.Қодирий). Унсин совуқдан тинчсизланди (Ойбек). Безовталанмоқ, бетинчланмоқ, тинчсизланмоқ сўзларида белги даражаси ортик. Безовталанмоқ сўзида эса айна даража бошқалардан ҳам ортик. Бу сўзлар, асосан адабий тилга хос

Бетоқатланмоқ - сабрсизланиш, тоқатсизланиш ҳолатида

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1, 106-бет.

бўлмок: Жамолбой лабларини ялаб, бетоқатланиб гапирди: Дуруст, дундиккина экан (Ойбек). Айта кол, ўзи нима гап, - бетоқатланди Халоват (Н.Орифжонова). Тутуннинг хиди кашандаларни бетоқатлангирарди (Ойбек).

Тоқатсизланмок - сабрсизланган, бетоқат ҳолатда бўлмок: Бек хужрасини ичидан беркитиб, пешингача тоқатсизланиб ётди (Х.Ғулом). Ҳамон эшиқдан тоқатсизланиб кутишаётган болалар буларни кўриб, чапак чалиб юборди (Х.Назир). Бетоқатланмок, тоқатсизланмок синонимларида таъсирчанлик даражаси кучли. Ҳаприкмок, бетинчланмок, тинчсизланмок сўзлари нутқда кам қўланади.

Ўзбек тили психик ҳолат феъллари нутқ фаолиятида яна қуйидаги мантикий ифодага ҳам эга бўлади: а) "ишонмаслик": шубҳаланмок, гумонланмок, гумонсирамок. "Ишонмаслик" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолати, аклий фаолияти билан боғлиқ жараён-ҳолатни ифода этади. Бу ҳолат феъллари инсонда предметларга нисбатан юз берган, ноаниқ мантикий хулосага эга бўлган ишончсизлик, шубҳаланиш, эҳтиёт ҳолатда бўлиш каби кечинмаларни билдиради. Бундай маъноли ҳолат феъллари ясама бўлиб, от -лан, -сира каби тузилишга эга. Улар қуйидагилар:

Шубҳаланмок - гумонсирарган, иккиланган ҳолатда бўлмок: Йигит даҳлизда қолаётган оёк изларига шубҳаланиб қараб, эшик ёнида туриб қолди (У.Назаров). Лекин овқатдан шубҳаланган Мирзо Улуғбек хануз туз тоғани йўқ (О.Ёқубов). Йигитлар ... уни шунчалик иззат қилишар эдики, Асрор ота бу жувоннинг оддий тракторчигина эканига шубҳаланиб қолди (А. Каххор).

Гумонланмок - шубҳаланган (ишонмаган) ҳолатда бўлмок: - Нима деяпсиз, - гумонланиб сўради Йўлчи (Ойбек).

Гумонсирамок - бироз шубҳаланган (ишонмаган) ҳолатда бўлмок: Ўрнимга бошқасини топибдими, Зафар, - деди гумонсираб Турғун (Х.Назир). Афанди халта ҳисобининг тўғрилигига гумонсиради (Латифалар). "Рухсат беришмабди, шекили" - гумонсиради Ўқтам (Х.Назир). Шубҳаланмок сўзида белги даражаси ортик. Шубҳаланмок, гумонсирамок сўзлари нисбатан кўп қўланади.

б) "хайрон": ажабланмок, таажубланмок, хайратланмок. "Хайрон" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон аклий фаолияти билан боғлиқ рухий ҳолатни ифодалайди. Бу феъллар маъносида инсон учун қутилмаган воқеа-ҳодисаларнинг содир бўлиши натижасида унда юз берган хайрон бўлиш, ажабланиш каби кечинмалар акс этади. Ушбу ҳолат феъллари ясама (сифат -лан, от -лан) бўлади. Улар қуйидагилар:

Ажабланмок - хайрон, таажубланган ҳолатда бўлмок: Профессор бир неча кундан сўнг бемор йигитни текширар экан, унинг тузалиш

жараёни чузилаётганидан ажабланди (Н.Норматов). Ҳамма ажабланиб устага караб қолганди (Ҳ.Назир). – Қанақа сўз, – деди ҳамма қатори ажабланган, Ўктам (Ҳ. Назир).

Таажубланмоқ – ажабланган, хайрон ҳолатда бўлмоқ: Отаси таажубланиб сўради (М.Исмоилий). Қодир таажубланди (А.Қаҳҳор). Нишон ака узоқдан Арслонни жомакорида кўриб, таажубланди (Мирмуҳсин). Таажубланмоқ сўзида "хайронлик" даражаси ортиқроқ.

Ҳайратланмоқ – ортиқ даражада таажубланган (ажабланган) ҳолатда бўлмоқ: Ҳамма ҳайратланиб, жим бўлди (С. Юнусов). Одам изининг хатто қачон тушганигача билиб берганида эса ҳайратланди (Ҳ. Назир). Вой, нима қилди, Аббос Тўраевич, – секретар жувон ҳайратланиб сўради (Мирмуҳсин). Ҳайратланмоқ сўзида таъсирчанлик даражаси кучли. Ажабланмоқ сўзлашув нутқида хос, таажубланмоқ, ҳайратланмоқ китобий.

в) "ноқулай сезмоқ": уялмоқ, ийманмоқ, тортинмоқ, орланмоқ, унғайсизланмоқ, қизармоқ, кимтинмоқ. "Ноқулай сезмоқ" мантиқий ифодали ҳолат феъллари инсон руҳий ҳолати, унинг маънавий хиссиётлари билан боғланади. Улар инсоннинг ўз ва ўзгалар хатти-ҳаракати, жамиятда ўзини тутиши, ақлий ва амалий фаолиятидан кишилар орасида (баъзан яққа ҳолда) унғайсизланиши, ноқулай сезиши, нимадандир тортиниши каби ҳолатларни билдиради. Қайд этилган ҳолат феъллари туб ва ясама феъл шаклида инсон руҳий ҳолатини ифодалайди. Ясама феъл от – лан, сифат лан тузилишига эга. Улар қуйидагилар: Уялмоқ – унғайсизланган, хижолат ҳолатида бўлмоқ: У ёлғиз қизини кўрганидан хурсанд бўлса ҳам, ўз ахволдан, кўринишидан уяларди (Шухрат). Уялиб юрарди шўрлик қаҳрамон (А. Орипов). Ғулумжон узр сўрашга уялди (М. Исмоилий).

Ийманмоқ – бир оз уялган (тортинган) ҳолатда бўлмоқ: Унинг устидаги кийими ва савлатини кўриб, Саидий яқинига боришга ийманди (А. Қаҳҳор). Ўзининг ҳолатидан ўзи ийманиб, гуноҳ қилиб кўйган одамдек Анварга қаради (Ў. Ҳошимов). Қодирбоев ... Ҳошим акадан совлиқларни қочиришни сўраб олай деб оғиз жуфтлади-ю, кўйбоқар Зубайданинг ҳузурида ийманди (Ш. Тошматов).

Тортинмоқ – ийманмоқ, ноқулай сезган ҳолатда бўлмоқ: Бирок домлага яна рўпара бўлгани тортиндим (А. Қаҳҳор). Икки кундан сўнг Мазлума холанинг маслаҳати билан Отамулла отасидан рози-ризалик тиламоқчи бўлди, тортинди (Мирмуҳсин). Гуё у автобусга чиққиси келмас, нимадандир тортинар эди (О. Ёқубов).

Орланмоқ – ор-номус қилган, тортинган ҳолатда бўлмоқ: Мен шу чоккача, – деди Хушрўй, – бандасига бош эгишни ва бандаси олдида тавба қилишни ор билдим ва шу орланиш орқасида ҳар кимнинг

устида юрдим (А. Қодирий). Билмаганини сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим (Мақол).

Ўнғайсизланмоқ - ноқулай (хижолатли) ҳолатда бўлмоқ: Мулла Абдурахмон бу учрашувдан ниҳоятда ўнғайсизланган (А.Қаххор). Бобир улардан баъзиларининг кўзлари шўх чакнаганини пайқаб, ўнғайсизланарди (П.Қодиров). Қаландаров буни сезиб, бир қадар ўнғайсизланди, шекилли (А.Қаххор).

Қизармоқ - уялган ҳолатда бўлмоқ: Наққошнинг олча тўнли шогирди донгдор шоир ҳам давлатнинг улуғ одами каршисида қизарди (Ойбек). Шунда бояги йигит бирдан қизариб, боши ерга тушиб кетди (М.Исмоилий). Кап-катта одам ўқитувчининг олдида қизариб, изза бўлиб ўтириши жонимга тегди (Ф.Мусаёнов).

Қимтинмоқ - ўнғайсизланиш, ийманиш ҳолатида бўлмоқ: Ҳаёт ... қимтиниб, тортиниб онда-сонда бир кесим қовун оладида бир тишлаб яна қайтариб кўяди (М.Исмоилий). Уялмоқ, орланмоқ, қизармоқ сўзларида белги даражаси ийманмоқ, тортинмоқ, ўнғайсизланмоқ, қимтинмоқ сўзларига нисбатан ортик. Ўнғайсизланмоқ маъносидаги белги даражаси ийманмоқ, тортинмоқ, қимтинмоқ сўзларига нисбатан ортиқроқ. Бу семантик гуруҳда "ноқулай сезиш" даражасини ортик ва аниқ ифодалашига кўра уялмоқ сўзи етакчи саналади. Қизармоқ сўзининг ҳолат маъноси кўчма маъно сифатида изоҳланади. Уялмоқ, қизармоқ, тортинмоқ, асосан, сўзлашув нутқиغا хос, кўп қўлланади. Ийманмоқ, орланмоқ, ўнғайсизланмоқ, қимтинмоқ эса, асосан, бадий нутққа хос.

г) "ўзини йўқотмоқ": гангимоқ, ганграмоқ, эсанкирамоқ, обдирамоқ, довдирамоқ, каловламоқ, гарангламоқ, гарангси(-ра)моқ, талмовсирамоқ, менгровсирамоқ. "Ўзини йўқотмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс (баъзан унинг муайян аъзоси) рухий ҳолати билан боғланади. Улар инсоннинг ташқи ҳодисалар ҳақида тўғри мушоҳада юритиб, аниқ фикр айтишни, мақсадга мувофиқ тўғри ҳаракат қилишни, "мўлжалли" аниқ олишни - ақлий фаолиятни, мантикий меъёрни йўқотганини ифода этади. Ушбу феъллар гуруҳида ясама феъллар ҳам бўлиб, улар қуйидагича тузилишга эга: сифат -а, -ла, -си. Шуниси ўзига хоски, баъзи ясама феълларда -сира ясовчиси "тежалган" ҳолда, яъни кўшма аффикс сўз яшаш хусусиятини тўла сақлаган ҳолда таркибидаги охириги кўшимча қисқарган, тушиб қолган кўринишда намоён бўлади.

Бунда -си нутқий сўз ясовчи кўшимча -сирага нисбатан фонетик тур бўлиб келади. -сира ва -си кўшимчали сўзлар (гарангсирамоқ-гарангсимоқ)нинг шаклий фарқлилиги асосида маъно умумийлиги ётади. Бундай ҳолда гарангсирамоқ тил бирлигининг-морфем миқдорининг қисқариб, гарангсимоқ нутқ бирлиги

сифатида гапга "чикиши", тил бирлиги сифатида маъносини тўла саклаб қолиши "семантик конденсациянинг"¹ бир кўринишидир. "Ўзини йўқотмоқ" мантикий ифодаси гапда қуйидаги феълларда намоён бўлади: Гангимок - саросимага тушган ҳолатда бўлмоқ; Ёқубжон чинакам гангиди (А.Қаххор). Ўзбек, форс тилларидан иборат курама бир шовкин бошни гангитди (Ойбек). Ошни дамлади ошпаз, гангиган, ҳуши ўзимас, сузди ҳам (Т. Тула).

Ганграмоқ - гангиш ҳолатида бўлмоқ; Бошим ганграб, кузим тина бошлади (Ў.Ҳошимов). Товуш тузуми қисман фарқли гангимок, ганграмоқ феъллари маъно изоҳи жиҳатидан деярли бир хилликка, умумийликка эга. Айни вақтда ганграмоқ маъносида белги даражаси ортиқроқ. Гангимок, асосан, сўзлашув нутқида хос бўлиб, кўп қўланади.

Эсанкирамоқ - саросимага тушган (довдираган) ҳолатда бўлмоқ; Юк ташиган араваларнинг гумбуллаши, туяларнинг алақандай қайсарлик ва зарда билан бақирishi ... Арслонқулни анча эсанкиратди (Ойбек). Сиз ҳам юринг, -мен, эсанкиради киши (У.Назаров). Кампир эсанкиради (А.Мухто р).

Обдирамоқ - ўзини йўқотган (довдираган) ҳолатда бўлмоқ; Шунинг учун қутилмаган ҳол қаршисида бир оз обдираб қолди (Ойбек). Нега обдираб қолдиларинг, отинглар, босинглар бу уйинг қурғурни деб бақирди (С. Айний).

Довдирамоқ - анча ўзини йўқотган (саросимага тушган) ҳолатда бўлмоқ; Соли бўлса эси чиқиб довдиради (С. Юнусов). Ногаҳон келган бу фикр уни бир оз довдиради О. Мухторов). Муаллимнинг тўсатдан берган саволи қаршисида довдираган бола каби тараддуланиб, жавоб беришга уринди Абдишукур (Ойбек).

Қаловламоқ - эсанкираган ҳолатда бўлмоқ; Наимий бу гурунган ўтиб кетмоқчи эди, кейинги гапни эшитиб, бошига биров гувала билан ургандай қаловланиб қолди (О. Мухторов). Қор ва кум бўрони кўз очтирмас, қишини қаловлантирар эди (Ойбек).

Гарангламоқ - анча довдираган, ўзини йўқотган ҳолатда бўлмоқ; Йўлчи серсоқол дов аскар билан олишиб, икки мушт билан уни гаранглатди-да, чапдастлик билан қиличини суғуриб олди (Ойбек).

Гарангси(-ра)моқ - эсанкираган (довдираган) ҳолатда бўлмоқ; Қуролсизлантирилган ясовуллар гурр этиб, турли томонга сочилган халқ ичидан дўст-душманни ажратолмай гарангсидилар (А.Қодирий). Мен гарангсиб у ёқдан - бу ёққа юрдим (А.Мухтор). Тўраҳон гарангсираб қаради (М.Исмоилий).

Талмовсирамоқ - анча эсанкираган, ўзини йўқотган, гангиган

¹ Каранг: О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов, М. 1966, 202-бет

ҳолатда бўлмоқ: Менинг энтак-тентак сўзларимдан бой талмовсираб колди, - деди шум бола (Ғ.Ғулом). Кампир уйғониб, талмовсираб, пойма-пой саволлар берди (Ойбек). Ҳақимжон талмовсиради (А.Қаҳҳор).

Менгровсимок - хушёрликни йўқотган, анқоврок ҳолатда бўлмоқ: Аввал кўз олдим сал коронғилашиб, бошим ширингина айланиб кетди, менгровсиб колдим (А.Мухтор). Ганграмоқ, эсанкирамоқ, довдирамоқ, гарангламоқ, талмовсирамоқ сўзларида белги даражаси ортик. Айниқса, эсанкирамоқ, довдирамоқ сўзларида эса белги даражаси ундан ҳам ортик. Каловламоқ, гарангсимок, ганграмоқ, талмовсирамоқ, менгровсирамоқ кам қўлланади. Обдирамоқ шевага хос¹.

д) "катъиятсизлик": тараддуланмоқ, иккиланмоқ. Ушбу маъноли ҳолат феъллари, асосан, шахс (баъзан ҳайвон) ҳиссий-рухий ҳолати билан боғланади. Бу феъллар инсоннинг маълум мақсадини амалга оширишда, ютуқ-натижаларни қўлга киритишда, катъий ҳаракат қилиш, фаолият кўрсатиш ўрнига, аксинча катъиятсизлиги, қийинчиликлардан, тўсиқлардан тўчиши, улар олдида иккиланиши каби иродавий жараён-ҳолатларни ифодалайди. Ушбу ҳолат феъллари ясамалиги билан ажралиб туради. Улар от -лан, сон -лан тузилишига эга. Тараддуланмоқ - иккиланган ҳолатда бўлмоқ: Шу вақт кўприк ёнига келиб тўхтаган Анвар қаёққа бориб ётсам деб тараддуланди (А.Кодирий). Ҳақимбойвачча бу масалада ўзининг узок вақт тараддуланганига, ниҳоят фурсатни қочирганига афсусланди (Ойбек). ... раис бўлиб олгандан кейин мени яна ишлатса керак, деб тараддуланиб колдим (Ғ.Ғулом).

Иккиланмоқ - тараддуланиш ҳолатида бўлмоқ: У бир дақиқагина иккиланди, кўнглидаги ғалаён билан бир сонягина олишди (О.Ёқубов). Самад бир пас иккиланиб турди-да, аста чиқди (С.Юнусов). Мен отни қичайман, от иккиланади, бўрининг хидини билиб турибди, жонивор (Ҳ.Жаҳонгиров). Иккиланмоқ сўзида белги даражаси нисбатан ортик бўлиб, у нутқда кенг қўлланади. Тараддуланмоқ китобий.

е) «хушёрлиги ортмоқ»: сергақланмоқ, жиддийлашмоқ. "Хушёрлиги ортмоқ" мантиқий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолатини ифодалайди. Бундай феълларда инсоннинг таъсир предметига бўлган муносабатининг ўзгариши, кучайиши, диққат - эътиборини тўплаб, предметга қаратиши, қизиқишининг ортиши, у ҳақда аниқ маълумот олишга интилиши, хушёрлигининг ортиши каби ҳолатлар акс этади. Ушбу ҳолат феъллари ясама бўлиб, сифат -лан (-

¹ Каранг: А.Ҳожиев, Ўша лугат, 79-бет

лаш) тузилишига эга:

Сергакланмоқ - хушёр тортган ҳолатда бўлмоқ: Салоҳиддин заргар сергакланди (О. Ёқубов). Арслонкул сергакланиб, кўзларини Олимга тикди (Ойбек). Йигит қора кушларни кўрди-ю, бирдан сергакланди (П. Қодиров).

Жиддийлашмоқ - жиддий, сергак ҳолатда бўлмоқ: Аввал қикирлаб кулган Арслон бирдан жиддийлашган (Мирмуҳсин). Фазлиддин йирик тишларини кўрсатиб, хахолади. Кейин жиддийлашди (Ойбек). Султонали жиддийлашган эди (А. Қодирий). Жиддийлашмоқ маъносида белги даражаси — "хушёрлик" ортиқ. Сергакланмоқ, жиддийлашмоқ сўзлари, асосан, адабий тилга хос, ёзма нутққа оид.

Хуллас, психик ҳолат феъллари инсон ва ҳайвон ҳолатини ифодалаши билан, маъно имкониятининг бойлиги билан ўзига хосдир.

ХУЛОСА

Тил ва нутқнинг диалектик муносабати тил бирлигида -сўзда кўринади. Сўз маъносига-маъно тузилишига кўра тавсифланади. Сўзнинг маъно тузилиши, маъно таркиби ниҳоятда мураккаб бўлиб, бу ўзбек тилшунослигида (туркий тилшуносликда ҳам) нисбатан кам эътибор берилган ва етарли даражада ўрганилмаган масаладир. Бинобарин, сўзнинг, жумладан ҳолат феълларининг маъно тузилишини ўрганиш катта илмий-назарий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Ўзбек тили ҳолат феълларининг маъно тузилишини ўрганиш қуйидаги натижаларга олиб келди:

1. "Ҳолат" семаси - таркибий қисми (манتيкий бўлаги) асосида ажратилган ҳолат феъллари ўзбек тили феъл туркумининг асосий, энг йирик семантик майдонларидан бирини ташкил қилади.

2. Ўзбек тили ҳолат феъллари семантик майдони қуйидаги тўққизта АСГлардан ташкил топади: 1. Давомли ҳолат феъллари. Булар: "жойлашмоқ", "жараён" ва "миқдорий" ифодаларига эга. 2. Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари. Бу ҳолат феъллари ҳаракат ва ҳолат орасидаги диалектик муносабатга кўра ўз ичида ҳаракатдан бир тўла ҳолатга ўтишни ва ҳаракат натижасида бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтишни ифодаловчи ҳолат феълларига ажралади: а) "ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш"ни ифодаловчи ҳолат феъллари: "эшитилиш" ва "бирикиш" манتيкий ифодасига эга; б) "ҳаракат натижасида бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш"ни ифодаловчи ҳолат феъллари: "шаклий", "зичлик", "тус", "миқдор", "сифат", "ёруғ", "йўқолмоқ", "харорат", "хид" ва "вақт" каби манتيкий ифодаларга эга. 3. Ижро ҳолати феъллари, Булар: "эҳтиётламоқ" ва "кузатмоқ" манتيкий ифодасига эга. 4. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари. Булар: "кулай" ва "миқдорий" (миқдорий ортмоқ ва миқдорий камаймоқ) манتيкий ифодасига эга. 5. Малака ҳолати феъллари: Булар: "қуниқиш", "ўрганиш" манتيкий ифодасига эга. 6. Образли ҳолат феъллари. Булар: "тасаввур", "нур таратмоқ", "шаклий", "қуриниш", "жисмоний", "тургун", "тус", "бириқиш", "йўқ бўлмоқ", "кучи қирқилмоқ", "бўшашмоқ", "ёруғ", "паришон", "йўқолмоқ" ва "тарқалмоқ" манتيкий ифодаларига эга. 7. Биологик ҳолат феъллари. Булар: "истеъмол даражасига етмоқ", "шаклий", "ёши ортмоқ", "туз ва сувга эҳтиёж" каби манتيкий ифодаларга эга. 8. Физиологик ҳолат феъллари. Бу феъллар физиологик ҳолатнинг табиатига кўра ўз ичида: жисмоний ўзгариш натижасида юзага келган ҳолатни ва жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи гуруҳларга ажралади: а) "жисмоний ўзгариш натижаси бўлган физиологик ҳолат" феъллари: "тус", "шаклий", "ҳолдан тоймоқ", "хира тортмоқ", "бетартиб", "тик", "ёнга тортилмоқ", "ҳажми

ортмок", "эгимлок", "тиришмок", "кўтарилиб чикмок", "ботмок", "ҳаракати сушт", "қуйи солинмок", "эти ортмок", "оғрик турмок", "соғ бўлмок", "бужмаймок", "таранглигини йўқотмок", "эти камаймок", "миқдори ортмок", "қискаромк", "терга ботмок", "бирикмок", "жисмоний кучаймок", "ярим уйку", "ухламок", "тўймок", "ёш келмок", "хайрон бўлмок", "иссиғини йўқотмок", "оғирлиги ортмок", "саломатлиги йўқолмок", "нами йўқолмок" ва "ташна бўлмок" мантикий ифодаларга эга; б) "жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи ҳолат феъллари": "кулмок", "жунжимок", "хира тортмок", "шовкин турмок", "тортишмок", ва "бесаранжом" каби мантикий ифодаларга эга.

9. Психик ҳолат феъллари. Бундай ҳолат феъллари қандай муносабат ифодалашига кўра, асосан, ижобий муносабат ва салбий муносабат ифодаловчи ҳолат феълларига ажралади: а) "ижобий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари": "хурсандлик", "қоникмок", "завқ-шавқ", "кўтаринкилик", "ҳис-ҳаяжон", "кибр-хаво", "диққат-эътибор қилмок", "рози бўлмок", "интилмок", "ховуридан тушмок" ва "тинчланмок" каби мантикий ифодаларга эга; б) "салбий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари": "жаҳли чикмок", "ҳазар қилмок", "кўрқув", "кийналмок", "ҳафа бўлмок", "кўнгли қолмок", "қайғурмок" ва "нотинч" каби мантикий ифодаларга эга. Шунингдек, ўзбек тили психик ҳолат феъллари: "ишонмаслик", "хайрон", "ноқулай сезмок", "ўзини йўқотмок", "қатъиятсизлик" ва "хушёрлиги ортмок" каби маъноларга ҳам эга.

3. Ўзбек тили ҳолат феъллари, асосан, утимсиз баъзан утимли бўлади.

4. Ҳолат феъллари маъноларини аниқлаш ва изоҳлаш учун уларнинг маъно таркибидаги мантикий бўлақларни (семаларни) моҳиятга кўра: муштарак сема (архисема), бирлаштирувчи сема (интеграл сема) ва фарқловчи сема (дифференциал сема)ларга ажратдик. Муштарак сема асосида ҳолат феълларининг семантик майдони ҳосил қилинди. Бирлаштирувчи сема асосида ҳолат феълларининг лексик-семантик гуруҳлари (ЛСГ) юзага келади. Ҳолат феъли маъносининг фарқловчи семаси ҳар бир ЛСГ га кирувчи парадигматик муносабатдаги сўзларнинг маъносини муайян нутқий шароитда бошқа сўз маъноларидан ажратиб турувчи, унинг нисбий мустақиллигини кўрсатувчи, мантикий бўлак бўлиб, унда ҳар бир феъл маъносининг ўзига хос хусусияти, хиссий гаъсирчан бўёғи, белги даражаси кабилар акс этади.

5. Муштарак, бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар ифода бирликлари асосида тузилган нутқ бирликлари (синтактик конструкциялар) ҳолат феъли маъносининг изоҳи бўлиб келади.

6. Феълдан англашилган ҳолатни ўзида ташувчи, муайян ҳолатга эга предмет сифатида инсон, ҳайвон, нарса ва воқеа- ҳодисалар

кузатилади.

7. Ҳолат феъллари семантик майдони туб ва ясама феъллардан ташкил топади.

8. Ҳолат феъллари ЛСГларининг ички семантик гуруҳларини ташкил қилувчи феъл сўзлар – тил бирликлари синонимик қаторни ҳосил қилиб, улар ўзаро қўлланиши, белги даражаси, ҳиссий гаъсирчан бўёғига кўра фарқланади.

АДАБИЁТЛАР

- Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. М. 1976.
- Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (Синонимические средства язка). М. 1974.
- Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М. 1967.
- Апресян Ю. Д. Семантическая структура слова в современном английском языке. Л. 1966.
- Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. М. 1976.
- Ахманова О. С. Основы компонентного анализа. М. 1966.
- Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966
- Балли Ш. Французская стилистика. М. 1961.
- Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик катламлари. Тошкент. 1985.
- Березин Ф. М., Головин В. Н. Общее языкознание. М. 1979.
- Бондарко А. В. Вид и время русского глагола. М. 1971.
- Бондарко А. В., Буланин Л. Л. Русский глагол. Л. 1967.
- Будагов Р. А. Сравнительно-семиологические исследование М. 1963.
- Васильев Л. М. Семантика русского глагола. М. 1981.
- Васильев Л. М. Семантические класса глаголов чувств. Очерки по семантике русского глагола. Уфа. 1971.
- Васильев Л. М. Исследование по семантике. Уфа. 1985. Волков А. П. Язык как система знаков. М. 1966
- Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантический структуым высказывания. Сб: Семантическая структура слова. М. 1974.
- Диалектика и логика. Законы мышления. М. 1962.
- Диалектика и логика. Формы мышления. М. 1962.
- Звегинцев В. А. Семасиология. М. 1957.
- Иванов С. Н. "Родословное древо тюрок" Абу-л-Газихана. Ташкент. 1969.
- Касевич Б. В. Семантика. Синтаксис. Морфология. М. 1988.
- Категории глагола и структура предложения. Л. 1983.
- Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значения и обозначение. М-Л. 1965.
- Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л. 1972.
- Киселева Л. А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения. Проблемы семантики, М. 1974.
- Ковтун А. С. О значениях слов. В.Я. 1955. №5.
- Колшанский Г. В. Контекстная семантика. М. 1980.
- Колшанский Г. В. Логика и структура языка. М. 1965.
- Колшанский Г. В. Семантика слова в логическом аспекте. Язык и мышление. М. 1967.
- Комлев Н. Г. Семантическая аспектация языка. Язык и мышление.

М. 1967.

Комлев Н. Р. Компоненты содержательной структуры слова. М. 1969.

Копнин П. В. Диалектика, логика, наука. М. 1973.

Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость. М. 1975.

Кузнецов А. М. О применении метода компонентного анализа в лексике. В сб. синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. М. 1971.

Кучкартаев И. К. Семантическая классификация глаголов в узбекском языке. Актуальные вопросы русской и узбекской семасиологии. Ташкент. 1981.

Кучкартаев И. К. Структура семемы и системность лексики. Актуальные вопросы русской и узбекской семасиологии. Ташкент. 1981.

Лексико-грамматические проблемы русского глагола. Новосибирск. 1969. Лексическая синонимия. М. 1967.

Лексико-грамматические исследования. Новосибирск. 1981.

Леонтьев А. А. Психолингвистика, М. 1967.

Леонтьев А. А. Слово в речевой деятельности. М. 1965.

Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. М. 1969.

Логико-грамматические очерки. М. 1961.

Ломтев Т. П. Язык и речь. Вестник МГУ. 1964. №4

Мешанинов И. И. Глагол. М. 1982.

Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. Тошкент. 1975.

Мурыгина Э. М. Семантическая структура спрягаемых форм русского глагола. М. 1970.

Мухамедова С. Ўзбек тилида харакат феълларининг семантикаси ва валентлиги. Тошкент 2005.

Мышление и язык. М. 1957.

Неъматов Ҳ, Бегматов Э, Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси. Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. № 6

Неъматов Ҳ, Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент. 1995.

Проблемы семантики. М. 1974

Проблемы знака и значения. М. 1969.

Прокопович Е. Н. Глагол в предложении. Семантика и стилистика видо-временных форм. М. 1982.

Расулов Р. Давомли ҳолат феълларининг семантик структураси. Ўзбек адабий тили тараққиёти масалалари. ТДПИ илмий асарлари. Тошкент. 1982.

Расулов Р. ҳолатларнинг образли ифодаланиши. Тошкент. 1982.

Расулов Р. Малака ҳолати феълларининг семантик структураси. Ҳозирги Ўзбек адабий тили нормаларининг такомил масалалари. ТДПИ илмий асарлари. Тошкент. 1987.

Расулов Р. Ҳаракат натижаси ҳолат феълларининг семантик структураси. Ўзбек тили Хоразм ўғуз шеваларини ареал ўрганиш

- тажрибасидан. ТДПИ илмий асарлари. Тошкент. 1988.
- Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Тошкент. 1989.
- Расулов Р. Нарзиева М. Лексикологияни урганиш. Тошкент. 1992.
- Раҳматуллаев Ш. Маматов Н. Шукуров Ш. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. Тошкент. 1980.
- Раҳматуллаев Ш. Юнусов Т. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланиш. Ўзбек тили ва адабиёти. 1974.
- Раҳматуллаев Ш. Семема-мустақил тил бирлиги. Ўзбек тили ва адабиёти. 1984. № 5.
- Селиверстова О. Н. Обзор семантических работ по компонентному анализу. Филологические науки. 1967. № 5.
- Селиверстова О. Н. Компонентный анализ многозначных слов. М: 1975.
- Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. М. 1971.
- Соссюр Ф де. Курс общей лингвистики. Соссюр Ф де. Труды по языкознанию. М. 1977.
- Степанова М. Д. Методы синхронного анализа лексики. М. 1978.
- Тенишев. Э. Р. Глаголы движения в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. М. 1961.
- Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент. 1972.
- Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка). М. 1962.
- Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. М. 1968.
- Уфимцева А. А. Семантика слова. Аспекты семантических исследований. М. 1980.
- Цалкаламанидзе А. А. Семантико-синтаксические группы глаголов в узбекском языке. Тбилиси. 1987.
- Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М. 1973.
- Щерба Л. В. Язковая система и речевая деятельность. Л. 1974.
- Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент. 1981.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. М. 1981.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. М. 1981.
- Кучкортоев И. Суз маъноси ва унинг валентлиги. Тошкент. 1977.
- Ғуломов А. Ғ. Феъл. Тошкент. 1954.
- Ҳожиев А. Феъл. Тошкент. 1973.
- Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Тошкент. 1974.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш.	4
Давомли ҳолат феълларининг маъно тузилиши	8
Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	12
Ижро ҳолати феълларининг маъно тузилиши.	29
Ҳаракатнинг ҳолати феълларининг маъно тузилиши.	31
Малака ҳолати феълларининг маъно тузилиши.	35
Образли ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	37
Биологик ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	52
Физиологик ҳолат феълларининг маъно тузилиши	58
Психик ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	102
Хулоса.	137
Адабиётлар.	140

Р.РАСУЛОВ, С.АТИЯЗОВ

**ЎЗБЕК ТИЛИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ
МАЪНО ТУЗИЛИШИ**

**Босишга рухсат этилди 29.09.2005 йил. Бичими 60x84 ¹/₁₆.
«Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Тиражи 100. Буюртма № 122.**

**«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» да чоп этилди.
100066, Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-уй.**

